

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

2. HALVBIND 1962

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

henleder opmærksomheden på sine publikationer i skriftrækken og i den lille serie af levnedsskildringer.

Mon der ikke her er en gaveidè?

I året 1962 er følgende nyheder udsendt:

Harald Jørgensen:

*To ungdomsvenner. H. P. Hanssen .
H. V. Clausen. En brevveksling.*
Indb. 15,00 kr.

H. Hejselbjerg Paulsen:

Sønderjydske Psalmesang 1717-1740.
Indb. 22,00 kr.

H. V. Gregersen:

*Den Lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag
til salthandelens historie i hertugdømmet
Slesvig.*
Indb. 17,00 kr.

Th. Kaufmann:

*Minder og tanker. Erindringer fra
grønselandet.*
Indb. 5,50 kr.

Fortegnelse over øvrige publikationer tilsendes på forlangende.

Bøgerne fås ved henvendelse til ekspeditionen, Landsarkivet, Åbenrå.

Omslagsbilledet:

Hoptrup kirke.

Fot. 1962, Holger Clausen, Åbenrå.

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
JOHAN HVIDTFELDT, PETER KR. IVERSEN OG
KNUD FANØ

1962

HEJMDALS BOGTRYKKERI - AABENRAA

I N D H O L D :

<i>Ernst Christensen</i> : Landbevæbningen på Als under Treårs-krigen	side 1-39
<i>Henning Heilesen</i> : De sønderjyske gråbrødreklostres undergang	» 40-50
<i>H. F. Petersen</i> : De sønderjyske vajsenhuse	» 51-100
<i>Jens Holdt</i> : Hans Tonnesen. En nordslesvigsk præst 1854-1935	» 101-141
<i>Ole Harek</i> : Klus et middelalderligt valfartssted	» 142-154
<i>H. V. Gregersen</i> : Haderslevs, Åbenrås og Sønderborgs krav om dansk retssprog efter 1850	» 155-166
<i>Sigvard Skov</i> : Sophus Schack og slaget ved Ullerup 1849	» 167-174
<i>Børge L. Barløse</i> : Friseren Bende Bendsen 1787-1875 . . .	» 175-188
 <i>Anmeldelser:</i>	
D.H.F.s håndbogsserie og Bauers kalender (ved Hans Worsøe)	» 189-190
<i>Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen</i> : Åbenrå Bys Historie I (ved Poul Kürstein)	» 190-194
<i>G. Japsen</i> : Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850 (ved Poul Kürstein)	» 194-196
<i>Troels Fink</i> : Ustabil balance. Dansk og udenrigs forsvarspolitik 1894-1905 (ved A. Feilberg Jørgensen)	» 196-199
<i>Sigurd Schoubye</i> : Guldsmede-håndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550-1900 (ved Helge Søgaard)	» 199-202
<i>H. Hejselbjerg Paulsen</i> : Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740 (ved Urban Schröder)	» 202-204
 <i>Bognyt</i> (ved Olav Christensen, H. V. Gregersen, Peter Kr. Iversen, Thomas Madsen, Hans Worsøe, Knud Fanø)	» 205-212
 <i>Noter og nyt:</i>	
Chr. Mailhøll † — Landsarkivet — Haderslev byhistoriske arkiv — Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum — Museet på Sønderborg Slot — Tønder Museum — Situationen vedrørende restaureringen af Sønderborg Slot — Arkæologisk virksomhed i Syd-slesvig og Holsten — To langdysser ved Sønderjyl-lands vestkyst — Hjemstavnsudstilling i Hovslund — Den store egnsvandring d. 9. sept. 1962 — Pris-opgaver — Amtskredsenes arbejde	» 213-237
 <i>Årsberetning og regnskab 1961-62</i> (ved Peter Kr. Iversen og Olav Christensen)	» 238-245
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	» 246-248
<i>Manuskript og forkortelser i Sønderjyske Årbøger</i>	» 249-256

HANS TONNESEN

En nordslesvigske præst

1854 - 1935

Ved *Jens Holdt*.

Slægt og uddannelse.

Pastor Tonnesen i Hoptrup, kendt som Indre Missions formand i sin tid, er en af de betydelige nordslesvigske præster i nyere tid, måske den betydeligste. Hans livsskæbne og livsgerning må afgjort påkalde vor historiske interesse, både kirkeligt og nationalpolitisk. Jeg ser i ham en typisk skikkelse i grænselandets kirkeliv under prøjsisk statsoverhøjhed og skal da her prøve at opridse linjerne i hans bevægede og indholdsrige livsgang.¹

Storbondeslægten Tonnesen stammer fra det kongerigske Hjarup mellem Vamdrup og Kolding. Tonnes Tonnesen, gift med Kirstine Hørlyck, ejede en gård i Bastrup syd for Vamdrup, hustruens fødegård, dengang kommunalt hørende til Skodborg sogn, Haderslev Vesteramt, men kirkeligt til Vamdrup. Her er Hans Tonnesen, »Bastrups berømteste søn«, født den 1. januar 1854.² Økonomiske — ikke nationale — overvejelser gav storbonden sympatier for den syd fra kommende slesvig-holstenisme — måske i forståelse med den kendte stænderdeputerede Petersen i Dalby, hørende til de 8 sogne syd for Kolding fjord, som i fredstraktaten efter 1864 lagdes til kongeriget som compensation for de afståede kongerigske enklaver i Vestslesvig. Rimeligvis har også — som hos Petersen — tilslutning til den tyskprægede Brødre-menighed i det nære Christiansfeld virket i samme retning. Han satte sig sammen med en anden gårdejer, Niels Andersen, ligefrem i spidsen for, at de pågældende 8 sogne og hans egen by forblev ved hertugdømmet. Det førte til, at hans vinduer blev slået ind og tjenestefolkene truet fra gården.

Men da hans bror, Jes Tonnesen, som havde været elev på Rødding højskole 1845/46 og nu ejede »Teglgården« på Rødding

Østermark, til gengæld var dansk indstillet, byttede de to brødre gårde. Således kom den nu 10-årige søn, Hans, til at fortsætte sin opvækst syd for den nye statsgrænse, hvor faderen straks fik hvervet som tysk kommuneforstander, men også kom til møderne på den danske højskole i byen og blev ven med den grundtvigske sognepræst Sveistrup. Han lærte heller aldrig at tale ordentlig tysk. Forældrene flyttede på deres ældre dage til Hoptrup efter at have solgt gården til en tysker fra Frisland. Faderen døde i 1903 og moderen i 1910.

Farbror Jes havde ikke selv børn og flyttede på sine gamle dage til Christiansfeld. Han læste meget og tog sig af sin nevøs materielle og åndelige vel, skænkede ham således efterhånden alle Grundtvigs værker (og vel også Kierkegaards?) og har i det hele været bestemmende for den unges fremtidsvej og hans herrnhutisk prægede religiøse livsholdning.

I påsken 1870 blev Hans Tonnesen konfirmeret af provst Müller i Haderslev. Den opvakte bondeknøs var efter Sveistrups forslag i 1868 blevet optaget i Haderslev tyske latinskole. I optagelsesklassen måtte han dog først lære det for ham helt fremmede tyske sprog. Fra Sveistrups og Cornelius Appels »bibelmøder« på højskolen i Rødding tog han varig påvirkning med ud i livet.

I Haderslev havde eleven logis hos sin fars fætter, Nielsen, fra Skodborg, der var flyttet til byen som velhavende rentier. Her var det nu et hjemmetysk miljø, som kom til at præge hans indstilling. — Blandt klassekammeraterne var de senere præster i Nordslesvig C. J. Jacobsen fra Starup præstegård, født i København, siden kendt som ivrig fortyskningspræst i Skærbæk, R. Bahnsen fra et håndværkerhjem i Haderslev, siden i Bylderup, fra 1894 kendt som missionsinspektør i Breklum, hvorfra han fik den vigtige forbindelse med Nordslesvig iværksat, og H. Fischer fra Åbenrå, siden i Fjelstrup, dansk indstillet.

Skolens dygtige og alvorlige kristne rektor Jessen, født i Felsted, selv tysk-slesviger, underviste i religion og græsk. Han tog sig venligt af den velbegavede elev og var medvirkende til, at han valgte det teologiske studium. Selv havde han ellers nok haft lyst til at uddannes som dyrlæge.

Efter en god afgangseksamen påsken 1874 tog studenten til landsuniversitetet i Kiel. Men åbenbart utilfredsstillet her flyttede

Student i Leipzig.

han snart længere syd på til det sachsiske Leipzig for her at høre den dengang førende lutherske dogmatiker Luthardt. Men det var ham for tør en kost: mere kold dogmatisk tænkning end hjertets trosforkyndelse. Og et teologisk gæstebesøg fra Erlangen under ledelse af privatdocent dr. H. Bestmann, senere superintendent i Mölln, og med jyden cand. theol. P. Madsen, senere teologisk professor i København, som deltager, foranledigede, at han sammen med sine to nordslesvigske venner H. Fischer og H. Grønning tog til det nordbayerske lutherske universitet. Her underviste nemlig de kendte teologer fra Erlanger-skolen Frank og Hofmann. Og de kom nu til at bestemme den unge nordslesvigskers teologiske stade for fremtiden, sagt med Tonnesens egne ord: Kristendom er (eksistentiel) oplevelse. Bibelens grundsandheder må tilegnes ad erfaringens vej og omsættes i praktisk kristendom i menigheden og i hverdagen. Ikke læren, men livet er afgørende, som allerede rektor Jessen havde lært ham. På den måde kom han helskindet igennem den nyere tyske bibelkritiks skærsild. I læren forblev han konservativ luthersk teolog, men

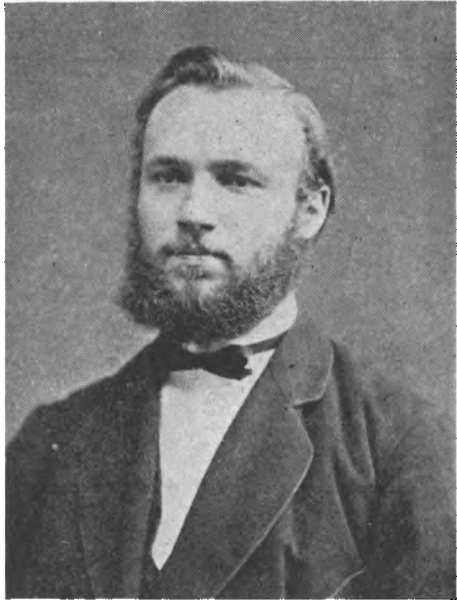
han levede af herrnhutisk (grundtvigsk) farvet fromhed fra sit hjem. Et grundigt bibelstudium med Jer. 20, 7 som ledestjerne formede hans personlige gudsforhold: »Herre, du overtalte mig, og jeg lod mig overtale«.

Fra Erlangen besøgte Tonnesen også den nære diakonisseanstalt Neuendettelsau, der stod under den store lutheraner Wilh. Löhes ledelse. På dennes anbefaling tog han den sidste vinter dernede ud til Löhes aldrende præsteven i Hof som medhjælper. Hans mor derhjemme mente ganske vist, at han med denne afstikkertjeneste spildte sin kostbare studietid. Men sønnen vidste nok selv bedre, hvor hans evner lå, og hvad han havde brug for: et aktivt kristeligt arbejde i marken udenfor studerekamret. Med farbror Jes delte han i breve sine livserfaringer under studierne syd på.

Den teologiske embedseksamen skulle han tage ved Kiels universitet i sin egen landskirke. Det var betingelse for at få ansættelse i hjemstavnen, hvor der iøvrigt efter statsskiftet stadig var mangel på præster. Som eksamensopgave havde han valgt og forberedt sig på at skrive om Grundtvigs sakramentlære, som jo var ukendt for tyske teologer. Emnet interesserede dem, og de gav ham en god karakter. Den 8. oktober 1878 bestod han den teologiske prøve for Konsistoriets eksamenskommission med »anden karakter, godt med udmærkelse«.

Han skulle nu tilbringe et praktisk år på præsteseminariet i Haderslev, der siden dets oprettelse i 1870 lededes af hymnologen provst Valentiner, Gl. Haderslev. Samtidig forlovede han sig med Meta Burmeister (1860—1903), datteren fra en købmandsgård på Søndertorv, en musikalsk, dannet ung købstadpige. Hendes far var i dansk tid indvandret fra Eutin i Holsten og havde skabt sig en førende position i byen. Som kongetro helstatsmand havde han adskillige gange kommanderet borgerværnet ved modtagelsen af Chr. VIII. Hussproget var rigsdansk, omgangssproget sønderjysk og kirkesproget tysk. Hendes mor, født Julius, var fra en anden købmandsgård på torvet. Disse storkøbmænd rejste dengang selv én gang om året til Hamburg for at gøre deres indkøb.

Det følgende år måtte Tonnesen aftjene sin værnepligt i Åbenrå. Han bragte det til underofficer, uden ellers at have militære anlæg. I denne tid kom han meget i andenpræsten Th. Kaftans hjem og sluttede et vist venskab med denne 7 år ældre aktive

*På præsteseminariet
i Haderslev.*

præst, der jo siden blev Slesvigs generalsuperintendent 1886—1917. Efter militærårets afslutning i foråret 1880 blev han så Kaftans efterfølger på stedet. Generalsuperintendent Godt ordinerede ham den 30. maj i Slesvig domkirke. Han sagde bl. a. til den unge præst, hvad denne taknemligt tog med som ledestjerne ind i præstegerningen: »Det er ikke vanskeligt at være præst, når man ingenting vil, men når man vil noget, så kommer vanskelighederne«. Tonnesen føjer siden (1910) i et tilbageblik på denne sin begyndelse til: »Jeg har på grund heraf i de forløbne 30 år ofte prøvet mig selv efter det spørgsmål: Vil jeg noget med min præstegerning? Jeg har ofte måttet svare: Evnerne kan være små og udførelsen mangelfuld, men jeg vil noget. Jeg vil ikke spille komedie, jeg vil ikke drive min gerning som håndværk, jeg vil have indflydelse«. — Her har vi Tonnesens selvportræt. Det turde ligne godt.³

1. december viede studiefællen og vennen H. Fischer de forlovede i Åbenrå kirke. Et lykkeligt ægteskab og en rig præstegerning fulgte.

Præstegerning i Åbenrå og Hoptrup.

Provsten i Åbenrå efter 1864, slesvig-holsteneren F. G. Göttig, født i Flensborg, var en from og velmenende, men noget sær og selvrådig embedsmand, der aldrig lærte at tale korrekt dansk. Herom fortælles adskillige pudsige anekdoter. Hans unge medarbejder gik som forgængeren Kaftan straks ind i et aktivt menighedsarbejde, fik alle konfirmanderne, som provsten ikke magtede, havde tilsynet med skolerne, gik flittigt på husbesøg og fremførte en vækkende forkyndelse i kirken.

Sønnen, professor og konsistorialråd Johannes Tonnesen, giver følgende karakteristik af sin far i Åbenrå (her i oversættelse): »Den unge prædikant dér på prædikestolen må i sin forkyndelse have udøvet en ejendommelig indflydelse på sin menighed, skønt han hverken havde en elegant foredragsmåde, et smukt sprog eller et tiltalende organ. Selvom han blev den store vækkelsesprædikant i sin hjemstavn, er han dog aldrig forfaldet til platheder eller nogen folkelig jargon. Men han har allerede tidligt haft lykke til at forkynde lov og evangelium sådan, at tilhørerne vanskeligt kunne undgå en personlig stillingtagen. Med sin forkyndelse hejste han et tegn, som hensatte tilhøreren i uro vedrørende sin sjæls frelse. At det forkyndte ord kræver en afgørelse, at det bibelsk ikke kan forkyndes, uden at det fremkalder modsigelse hos de mange og troens gennembrud hos de få, det har siden hen præget den af min far ledede folkemissionsbevægelse, kaldet Indre Mission. Den unge præst i Åbenrå har allerede haft denne nådegave. — Og den virkede så meget mere, eftersom han mødte sine menighedsmedlemmer som et menneske af meget stor godhed og hjertelighed med et smil i øjnene og et lyst livssyn. . . Al selvretfærdighed og selvsikkerhed overfor Gud var han på vagt overfor. Selv siger han om sin prædikemåde: Jeg har aldrig forsøgt at gøre mennesker til syndere gennem moralforkyndelse, men stedse lagt vægt på at vidne om retfærdiggørelsen af nådø ved tro som det store under. Dette budskab omvender det selvretfærdige menneske til sand tro eller forhærder det«.

Tonnesen fik — som også Kaftan — særdeles god forbindelse med de danske hjem i byen. Og hurtigt blev hans navn kendt videre ud over landet. Ret snart begyndte han udgivelsen af et

De nyforlovede.

lille traktatblad »Sædekornet«, som så efter tilskyndelse fra Amalie Nielsen,⁴ Kassø, Hjordkær sogn, fra 1883 blev til et regelmæssigt 14-dages opbyggelsesblad, fra 1895 ugeblad. Bladet, redigeret af Tonnesen indtil 1920, blev — med stigende sidetal og litterær standard — en anerkendt journalistisk bedrift, som ikke blot har forsynet nordslesvigske hjem i titusindtal med sund kristelig føde, men også har været med til at pleje dansk sprog og kultur i udlændighedstiden.

Også i den i disse år rejste salmebogssag fik Tonnesen forbindelse med det kirkeligt vågne hjem i Kassø.⁵ Det gjaldt en samlet afløser for de ikke få i brug værende forældede salmebøger, især Pontoppidans, som provst Valentiner uden held havde forsøgt at nyudgive. Amalie og Jes Nielsen, som var medlem af Åbenrå provstisynode og af provinssynoden i Rendsborg, havde udarbejdet et forslag, hvori også nyere dansk salmestof, udvalgt af den stærkt sønderjysk interesserede pastor Topsøe i Hejls, var

taget med. Forslaget fremkom 1883 i »Nordslesvigsk Søndagsblad« og førte til nedsættelsen af en salmebogskommission, bestående af 5 kyndige hymnologer, én fra hvert prosti, under generalsuperintendentens forsæde. Den unge — umusikalske — Tonnesen blev dog ikke medlem af kommissionen, idet Åbenrå provsti i stedet blev repræsenteret af den stærkt interesserede og kyndige lægmand grev H. Schack, Schackenborg, hos hvem komitémøderne så holdtes. Resultatet blev — som bekendt — den meget værdifulde »Salmebog for dansktalende menigheder i Slesvig«, der blev autoriseret på provinssynoden i 1889 og hurtigt indført i alle Nordslesvigs sogne.

Skelsættende i Nordslesvigs kirkeliv i disse år blev endelig Tonnesens aktive indsats for stiftelsen af »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«, helt og fuldt efter kongerigsk mønster. Vi går først lidt længere tilbage for at kende lidt til forudsætningerne. Der er jo altid en historisk sammenhæng.

Den dansk prægede »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig«,⁶ som præsterne Grove-Rasmussen, Fole, Michaelsen, Bjolderup, med flere havde stiftet 1868 på et møde i Vojens med Grove-Rasmussens månedsblad »Elias« som foreningsorgan, måtte standse sit virke med den tysk-franske krig i 1870. Dens kolportør og lægprædikant Mads Jensen, Jegerup, sluttede sig derefter til den nye grundtvigske frimenighedsbevægelse i de samme egne fra 1874.

Nogle år derefter kom en afløser — nu med tysk fortegn, nemlig »Evangelisk-luthersk Forening til Vækkelse og Fremmelse af det christelige og kirkelige Liv i Nordslesvig«, oprettet 1875 på et møde i Rødekro af præsterne Wacker, Rinkenæs, og Claussen, Dybbøl, med flere — og med Wackers »Kirkeligt Søndagsblad« (fra 1873) som bindeled. Denne sammenslutning var højkirkelig indstillet og afviste lægmandsprædiken. Man samlede sig ellers om tre kirkelige arbejdsgrøner, som allerede Elias-folkene havde taget op: asylsagen med oprettelsen af »Nordslesvigsk Asyl« (1877) med grev Schack og efter dennes tidlige død 1905 pastor H. S. Prahl som formand. Endvidere diakonissesagen, som krigens behov 1864 havde bragt til vore lande, ud fra det i 1874 oprettede moderhus i Flensborg, hvor Wacker blev forstander 1876—1910. Endelig hedningemissionen, som Brødremenigheden

i Christiansfeld er pioner for i Nordslesvig, særlig gennem Niels Johannes Holm, ud fra det strengt lutherske Hermannsburg på Lüneburg Hede, med Claussen som den aktive leder. Men foreningen var overvejende et præstearbejde og tabte efter en god optakt langsomt terræn.⁷

Først den unge Tonnesen bragte gang i indremissionsarbejdet i grænselandet. Sammen med præsterne Nic. C. Nielsen, Højrup, siden Sommersted, medlem af Salmebogskommissionen, H. La-waetz, Ulkebøl, før Skrydstrup, i sin tid med i Elias-arbejdet, C. Obbarius, Hammelev, indvandret fra Anhalt, R. Bahnsen, Bylderup, siden Breklum, og pianofabrikant P. C. Jacobsen, Haderslev, også med i 60'ernes indre mission, stiftede Tonnesen i november 1886 i Åbenrå den lægmandsvenlige »Indre Mission i Nordslesvig«. — Forud var gået følgende: To gårdmænd i Christiansfelds naboskab, Claus Hansen, Hvinderup, og Chr. Holm, Stubbom, tysk kommuneforstander, så det blomstrende indremissionsarbejde i kongeriget hinsides statsgrænsen. Den sidste havde da skriftligt henvendt sig til lederen af lægmandssammenslutningen »Gemeinschaftsverein« i Holsten (fra 1858), baron Jaspar v. Oertzen, Hamburg, og bedt ham om at sætte et lignende arbejde i gang i Nordslesvig. Han var meget villig hertil, men kunne ikke dansk og kendte iøvrigt ikke forholdene i nord. Derfor henvendte han sig til Bahnsen og Tonnesen og overgav dem at arbejde videre med sagen, hvilket så skete på Nordslesvigs egen grund og med egne indfødte ledere.

På mødet i Åbenrå, måske i præstehjemmet, valgtes Nic. C. Nielsen til den nye forenings formand og Tonnesen til dens sekretær. Og så gik man i gang med arbejdet.

Som første indremissionær antages fra 1. april 1887 efter Chr. Holms og Cl. Hansens forslag og med Vilh. Becks anbefaling Lars Birk, Hvinderup, tidligere Give i Jylland. Han havde forud været ansat 15 år i Indre Missions tjeneste i kongeriget og frigaves nu til at virke i Nordslesvig, idet han dog først — med provst Neilings anbefaling — måtte erhverve tysk statsborgerret. Han begyndte straks sine månedsrejser med bogtasken over hele Nordslesvig, foreløbig mest i den nordlige del (Haderslev amt). Sit første missionsmøde holdt han hos Cl. Hansen i Hvinderup.⁸

Foreningens første årsmøde afholdtes derefter i Åbenrå den

25.—26. juli. Bahnsen og Oertzen talte onsdag aften i en sal på tysk, Vilh. Beck torsdag formiddag i kirken på dansk. Om eftermiddagen var der så stort friluftsmøde i Hjelm lystskov vest for byen med hjemlige talere: Tonnesen, Birk, Lawaetz, Nielsen. — Vilh. Beck, dansk Indre Missions formand, kom således til at stå fadder til den nordslesvigske Indre Mission. Han prædikede over profeten Ezekiels storslåede syn (47, 1—12) om floden, der væl-der ud fra templets tærskel og overrisler ørkendalen mod øst med vand først til anklerne, så stigende til knæene og videre til hof-terne og til sidst så højt, at man måtte svømme over dalen. Floden fyldte også det døde salthav, så vandet blev sundt, og fiskene kunne leve. Og ved dens bredder voksede frugttræer frem, hvis blade ikke falder af, og hvis frugter aldrig får ende. — Et stærkt talende billede om en vækkelses kildespring, dens vækst og evig-hedsfrugt.⁹ — Oertzen blev til sin død i 1893 ved med at stå som styrelsesmedlem, uden at han dog ellers havde noget som helst med arbejdet i grænselandet at gøre. — Indre Mission havde med den optimistiske, virksomme Tonnesen som igangsætter fået sin lykkelige start sønden å.

I året 1888 forflyttedes Tonnesen efter ansøgning til Hoptrup, syd for Haderslev, et rent landbosogn. Kirkeforstanderskabet havde godt ønsket ham kaldet uden valg. Men Konsistoriet holdt på det foreskrevne valg og præsenterede ham blandt 23 ansøgere som nr. 3 sammen med de ældre H. S. Prah, Møgeltønder, og J. Weiland, Skodborg, og ønskede vel nok Prah valgt. Men Tonnesen blev ved prøveprædikenen i Hoptrup kirke af menigheden valgt med overvældende flertal og blev så naturligvis kaldet. Han indførtes af provst Müller, Haderslev, hans konfirmandpræst, den 8. juli og prædikede selv over Joh. 7, 17: Hvis nogen vil gøre Guds vilje, skal han erfare, om læren er fra Gud, eller jeg taler af mit eget. — Hermed havde han åbent fremlagt sit program som sognets præst: Kristendommen skal tilegnes ad erfaringens vej. Sådan havde han selv oplevet det i sit eget trosgennembrud. Sådan ville han, at andre også skulle komme til bevidst og aktiv kristen tro.

Vi skal nu først følge Tonnesens præstegering i Hoptrup og derefter tage et videre udblik over hans kirkelige indsats i hele Nordslesvig som leder af Indre-Missions-bevægelsen.

*Hoptrup kirkes indre, 9 ribbehvælvinger, altertavle fra ca. 1620.
prædikestol fra 1662.*

Hoptrup var et jævnt velstillet gårdmandssogn med enkelte større ejendomme, et yndigt østkystlandskab »med dal og bakker fagre« nord for Genner bugt, Lembckes inspiration til sangen »Du skønne land«. Det var overvejende dansk indstillet, men med nogen hjemmetyskhed hos de større ejendomsbesiddere, som staten begunstigede. Kirkeligt var det af gammeldags indstilling. Mellem krigene havde den politisk virksomme og historisk produktive J. Marckmann (1804—61) virket her. Han var dansk rigsdagsmand. Ved sin død afløstes han af D. C. Møller (1816—1904), der kom fra Vonsild, var stænderdeputeret 1854—59, blev ridder 1857. Efter 1864 sad her den vist lidt stillestående P. Hjort (1805—99) født i Flensborg, forud andenpræst i Ullerup og Broager, 1850 entlediget og ansat i Meldorf, hvorefter han så i 1864

vendte tilbage til hjemstavnen. Tonnesen måtte betale et tyngende årligt pensionsbeløb til ham (ca. 2.000 mk.). — Der var åbenbart her en god hjertemuld at pløje op og at så ordets gode sæd i.

Og Tonnesen, nu 34 år og i sin manddomskraft, tog energisk fat med en vækkende forkyndelse i kirken og flittige husbesøg i sognets byer. Snart sporedes en kirkelig opvågnen, begyndende i småkårs hjemmene, beretter sønnen. Men efterhånden kom gårdmændene også med, så man ikke mere behøvede at gå til fods til aftenmøderne i de forskellige byer. Hestene spændtes for stadvognen, og alle kom op at køre. Kirken fyldtes søndag efter søndag, gennemsnitlig var der ca. 250. Frie menigheds møder i hjemmene og skolerne udbyggede kontakten. Vakte lægfolk sattes i arbejde. Skolelærere tog aktivt del. Dåbshandlingen henlagdes til søndagsgudstjenesten, og nadveren holdtes efterhånden hver søndag, ikke blot forår og efterår, som hidtil skik var. Prædikenen var livlig, episk-dramatisk fortællende, fyldt med anskuelige (også gentagne) træk, i et jævnt plan. Men fremfor alt løftede den brusede salmesang og fællesskabet hjerterne opad. Der kom en pinselig åndens løftning over søndagen og hverdagen i sognet.

G. Horstmann, Tonnesens medarbejder siden hen, fortæller i sin bog »Erinnerungen aus verlorenem Land« (1924) om en gudstjeneste, han som ung gymnasieelev fra Haderslev i 90'erne overværede i Hoptrup kirke: Det vrimlede med kirkegængere foran kirken. Efter præstens ankomst fyldtes kirken til sidste plads. En gende appel. Tilhøreren blev engageret i den hele time, prædikens begyndelse overraskede lidt ved stemmens lidt uskønne klang, men det forandrede hurtigt til en voksende (suggestiv) betagethed af forkyndelsens bredt malende indhold og indtrængende appel. Tilhøreren blev engageret i den hele time, prædikenen varede.

En ældre Hoptrup-boer fortæller fra sine unge dage i Hoptrup kirke om Tonnesens friske, personligt prægede forvaltning af sakramenterne: ritualernes udførlige ord med fri tale ind imellem. Der var en dragende søndagshøjtid i den fyldte kirke, båret af Kristi ånds nærvær i ord og handling og salmesang. — Mange har stærke kirkeminder fra Tonnesens gudstjenester.

Også ungdommen kom med. Lærer Chr. Wienberg i Sønderballe startede 1896 en kristelig ynglingeforening. 1907 kom han til

Breklum som missionssekretær for Nordslesvig. Flere missionærer udsendtes fra Hoptrup kirke til missionsmarkerne i andre verdensdele: 1898 Hermannsburg-eleven Chr. Holdt, født i Skanderup, med slægtsrødder i Løjt, først uddannet i Hanimelev præstegård, til Sydafrika, derefter flere Breklum-missionærer: 1900 andenlæreren i Hoptrup, H. Larsen, født i Valsbøl, og arbejdersønnen Ole Jensen, født i Tyrstrup, til Indien, 1912 gårdmandsønnen Peter Jessen fra sognebyen Marstrup til Østafrika. — Også en Flensborg-diakonisse kom fra Hoptrup sogn. —

1896 indviedes et missionshus i Hoptrup, det første i Nordslesvig, bygget af indremissionær J. Friis, Haderslev, for egen regning.

*

Tonnesen bekendte sig som hjemmetysker og var loyal tysk embedsmand, men hans virke foregik så godt som udelukkende på dansk. Han var ikke videre interesseret i at få indført tysk gudstjenester i kirken. Men — som i andre sogne — trængte i disse år sognets få hjemmetyskere og indvandrede bestillingsmænd som skovfoged og gendarm og tjenestefolk på de større gårde også på her og fik efter ansøgning til Konsistoriet fra 1898 indført den sædvanlige månedlige tyske eftermiddagsgudstjeneste, som søgtes af ca. 30 i gennemsnit.

Der var stadig visse rivninger med tyskerne, repræsenterede ved amtsforstanderen Riis på Nørbygård og andenlæreren Reese fra Frisland, som 1905 afløste degn Riis, der var fra Sommersted. Mest kritisk var en fodermester U. v. Grawuloffski, der dog selv var katolik. Det gjaldt især tidspunktet for den tyske gudstjeneste, idet Tonnesen — med Konsistoriets billigelse — ikke ville frigive en godt besøgt dansk gudstjeneste til fordel for en tysk, som kun havde svag søgning.

Også konfirmationen på tysk voldte vanskeligheder. Indtil 1904 blev alle børn konfirmeret på dansk, derefter ganske enkelte på tysk. Selvom man havde haft tysk religionsundervisning i skolen, kunne man få adgang til dansk forberedelse og konfirmation. Præsten måtte da give sådanne konfirmander en vis indførelse i læsning af dansk bibel, katekisme og salmebog. Tonnesen holdt principielt på, at det dybeste hjerteforhold, trosforholdet, helst

burde komme til udtryk på modersmålet, altså her hans eget og sognefolkets danske. Intet under derfor, at tyskerne tog anledning til at klage til myndighederne over deres »danskvenlige« præst, som forsømte sin politiske embedspligt overfor sine tyske meningsfæller.

Til den modsatte side var der et enkelt hjem. Vognsen på »Skønholt« i Marstrup, gammel kirkeældste, som sluttede sig til den danske frimenighed i Haderslev. Og da et ungt par herfra — bruden var fra Fredericia — lod sig vie af frimenighedspræst R. Thomsen, blev den nygifte slettet af den kirkelige valgliste og kasseret som menighedsrepræsentant. Protest hjalp ikke, idet undladelse af sognekirkelig vielse var tilstrækkelig begrundelse. Da Vognsen derefter udtrådte af landskirken og ikke mere ville betale kirkeskat, fik han beskeden, at skatten kunne han ikke slippe for. Tilfældet var dog isoleret. — Præsten kaldtes og var iøvrigt også en måske lidt vel enevældig »far« for sognet.

Med de overordnede myndigheder kom det under den voksende nationale spænding op under verdenskrigen til flere pinlige konflikter. Både de verdslige og kirkelige foresatte så surt til den selvstændige Hoptrup præst, hvis virke forekom dem at fremme danskheden og hemme tyskheden i sognet, hvad vel også i nogen grad var tilfældet, idet en kristelig vækkelse altid drager en folkelig opvågning efter sig. Tonnesens konsekvente gåen ind for Tiedjes politiske freds- og kulturkurs fra 1909 nedsatte ham yderligere i tyskernes mistænksomme øjne. — Nogle sager, som vakte offentlig opmærksomhed og blev stærkt kommenteret i den tyske og danske grænsepresse, skal kort omtales. De turde være typiske for forholdene dengang.

I februar 1910 havde Tonnesen som formand for den stedlige KFUM ved bladannonce indbudt til et offentligt kristeligt møde i Hoptrup danske forsamlingshus med ham selv som taler. Mødet var et led i en kirke- og missionsuge. Og hensigten med stedet var at kalde på sognets danske unge udenfor missionskredsene og bringe dem et kristeligt ord — efter princippet: man skal fange fiskene dér, hvor de går. Amtsforstanderen mente, at et sådant offentligt møde i det (politiske) forsamlingshus efter foreningslovens § 12 (om politiske møder) burde anmeldes 3 × 24 timer forud til politiet, og gjorde præsten opmærksom herpå. Men da

Hans Tonnesen, ca. 1907.

denne i henhold til lovens § 24 (om religiøse møder) med rette ikke mente sig forpligtet hertil, idet han jo så også ville stemple mødet som politisk, indberettedes sagen til landråden, dr. Dryander i Haderslev. Han forbød omgående telegrafisk mødets afholdelse. Det kunne og ville sognepresten ikke finde sig i. Det var klart imod hans præstelige beføjelser. Mødet blev henlagt til kirken, og han indgav klage over den kgl. landråd til regeringspræsidenten i Slesvig. Landråden, søn af overhofpræsten i Berlin, en ung, overlegen karriereembedsmand, siden chef for kejserens civilkabinet, havde tydeligt nok forløbet sig. Han stod her overfor en myndig indfødt præst, der holdt på sin lovhjemlede religiøse forsamlingsret.

En indkaldelse til forligsmøde hos provsten og ved dennes formidling hos landråden førte ikke til noget resultat, da ingen af parterne ville bøje sig. Da regeringspræsidenten naturligvis heller ikke ville undsige landråden, men med anvendelse af adskillig juridisk spidsfindighed officielt bifaldt hans opfattelse, gik Tonnesen til Overforvaltningsretten. Dens kendelse kom omsider til

at lyde på, at landrådets telegram kun havde skullet opfattes som »en belæring«, »et venligt råd« og ikke som »et forbud«. Underforstået: landråden havde handlet overilet og ikke regnet med sin slesvigske modparts retshævdelse og skulle nu juridisk og embedsmæssigt dækkes ind. — Ynkeligt!

Des mere grund var der til for »Schleswigsche Grenzpost« og »Apenrader Tageblatt« at udspy gift og galde mod den formastelige, opsætsige Hoptrup præst, medens »Modersmålet« smilte blidt til ham.

Sagen fik iøvrigt et lidt kedeligt efterspil, idet en anden dansk redaktør tillod sig at skrive, at Tonnesen havde haft politiske »bagtanker« med at henlægge mødet til forsamlingshuset. Det afvistes dog åbent fra alle sider — fra Tonnesen selv og fra navngivne danske mænd i sognet. Og »Modersmålet« gav præsten følgende velvillige omtale: »Pastor Tonnesen har en smuk stilling i sit sogn. Kun få nordslesvigske præster råder over en indflydelse indenfor menigheden som han. Hans forkyndelse er båren af en ægte kristelig overbevisning. Han har kærlighed til dansk sprog og nordslesvigske sæd og skik og lægger gerne denne kærlighed for dagen. Ingen myndigheds bud formår at kue hans hjertes trang til at handle, som samvittigheden byder ham«.

I november samme år (1910) indsendte kirkeforstanderskabet i Hoptrup — efter Tiedjes oplæg — et andragende til kredsudvalget i Haderslev om at tilbagetage tilladelsen til alkoholudskænkning på amtsbanegårdene. Begrundelsen var den tiltagende alkoholisme og umoral, som disse drikkesteder påførte befolkningen. De mange kroer i landsdelen i forvejen var nemlig med amtsbanerne alene i Haderslev amt forøget med 53. Petitionen vakte — som venteligt — stor opmærksomhed, med tysk forargelse og dansk tilfredshed. Kredsudvalgets formand svarede — uden iøvrigt at forelægge sagen, — at andragendet af juridiske og økonomiske grunde ikke kunne imødekommes, idet kredsen havde kontrakter med stationsforstanderne og med bryggeriet Fuglsang, som man ikke kunne se bort fra.

Tonnesen fremlagde da sagen i de danske aviser. De tyske ville han ikke — som tidligere — benytte, da de behandlede ham som en »skoledreng«. Det indbragte ham en officiel misbilligelse fra Konsistoriet for »grov pligtforsømmelse, idet han var gået til

Høptrup kirke, våbenhus og sydlige korsarm.

statsfjendtlige aviser i stedet for til myndighederne« (28. 3. 1911). Spørgsmålet kom derefter frem i kredsudvalget og på provstisynoderne, det sidste sted med tilslutning. Biskop Kaftan så sig foranlediget til at tage til Haderslev til et foredrag med titlen »Hvad er kristendom«, for samtidig at tale med Tonnesen, som han så også gav Claus Harms-stipendiet til en studierejse til Norge i juli måned. Også i 1907 havde Tonnesen været på rejse i Norge. Han var dengang kommet hjem med løsnet: mere organisation. —

I efteråret 1911 havde Tonnesen flyttet tidspunktet for den tyske gudstjeneste fra kl. 10,30 til kl. 17 som formentlig bedre

egnet for besøget. Tyskerne med amtsforstander Riis og fodermester v. Grawuloffski som ordførere for i alt 48 underskrivere klagede da over præsten til provsten. Konsistoriet påtalte og påbød det gamle tidspunkt, som kun synodaludvalget kunne ændre: »Vi udtaler den bestemte forventning«, hed det, »at pastor Tonnesen for fremtiden ikke mere gør sig skyldig i en sådan egenmægtighed« (10. 11. 1911). »Grenzpost« rasede mod Tonnesen, så at endog tyskerne selv tog afstand fra bladets hadkampagne. Kirkeforstanderskabet erklærede, »at de hadefulde artikler i »Schleswigsche Grenzpost« afgjort ikke svarer til stemningen blandt de tysksindede menighedsmedlemmer. . . Trådene er desværre blevet tyndslidte, . . . men dog ikke uigenkaldeligt overrevne, . . . så heller ikke håbet om en direkte forståelse bør opgives«. I alle tilfælde bør de godt besøgte danske gudstjenester ikke vige for den tyske. Forstanderskabet besluttede endda indtil videre at lade den tyske gudstjeneste bortfalde. — Nu måtte provsten ud til forhandling med tyskerne (17. 2. 1912). Der var mødt 32. Man indrømmede, at de tyske gudstjenester var blevet forsømte (6—10 deltagere) og foreslog nu tidspunktet til kl. 9 eller 10. Degn Reese udtalte, at præsten ikke gjorde noget for tyskerne.

Tonnesen fik igen en officiel misbilligelse fra Konsistoriet. Man føjede til, vel i henhold til provstens indberetning, at det »for største delen var Tonnesens skyld, at der bestod så indviklede forhold i menigheden og så dårlig en stemning hos tyskerne« og håbede på forandring. »Vi ville ellers se os nødsagede til, også til hævðelse af vor egen autoritet, at anvende de skarpeste disciplinære forholdsregler imod Dem« (17. 5. 1912). Tonnesen indkaldtes samtidig til Kiel den 11. juni til en samtale med Konsistoriets præsident, dr. Müller.

I efteråret 1912, da den udbrudte krise i Indre Mission var på sit højeste, skal pastor Prahl som konstitueret provst efter forud indhentet erklæring fra Tonnesen udtale sig til Konsistoriet, »om Tonnesen nu har stillet sig på de dansksindedes side«. Det har den kgl. regering ment at måtte læse ud af hans sidste ytringer i »Sædekornet« og nu forelagt den kirkelige overmyndighed. Prahl, som jo var fuldt fortrolig med de nordslesvigske forhold og for så vidt delte sin kaldsfælles og vens politiske fredssynspunkter, svarer, at Tonnesen »kun har villet gå ind for luther-

dommens verdensåbenhed i modsætning til en verdensfremmed pietisme, som ængstelig går uden om øjeblikkets politiske kampe. . . Han hævder kun sin ret til som sjælesørger at råde sine venner også i politiske samvittighedskonflikter, intet mere. . . Om Indre Missions indtræden for et politisk parti kan og bør der ikke være tale. Som kirkelig organisation står Indre Mission over partierne. Ville derfor et af dens arbejdsorganer måske udnytte sit kirkelige virke til politiske formål, da ville det straks måtte udtræde af Indre Missions tjeneste. Han (Tonnesen) kalder sig selv tysksindet præst. . . Hans udtalelser i »Sædekornet« bringer ikke noget nyt og deles af flertallet af hans kaldsfæller«. Der henvises sluttelig til bibelordene Luk. 20, 25 (»Så giv da kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er«) og 1. kor. 3, 21—23 (»Alt er eders, men I hører Kristus til, og Kristus hører Gud til«). Pastor Tonnesen »burde dog tage sig mere også af tyskerne i Nordslesvig«. Men Konsistoriet bør ikke disciplinere ham i den nuværende situation. Det ville sikkert få beklagelige følger. — Tænkt er på mulig masseudtrædelse af landskirken.

Så vidt den skønsonne, retsindige Prahl. Han ville godt sige et borgerligt ord til forsvar for sin nordslesvigske arbejdsfælle mod de tyske politiske fanatikere. Der var iøvrigt mere mandsmod i denne stoute præst end i provsten, P. F. Petersen, som nu var blevet generalsuperintendent i Holsten og i 1917 afløste Kaftan i Slesvig.

Der kom denne gang ingen misbilligelse. Tonnesen fik derimod orlov de sidste 14 dage af januar 1913 til at tage til København for der i ro at udarbejde sit »Forsvarsskrift« i krise-sagen.

Men i foråret 1914, da tyskerne i sognet med degn Reese og gendarm Sbrzesny i spidsen den 7. juni på Brudepladsen foran Hoptrup kirke afslørede en 5 m høj sten, hentet fra Harzen, til minde om træfningen ved Hoptrup samme dag i 1848 og om 1864, havde Tonnesen forud (19. maj) indbudt til et møde i kirken om denne tysknationale mindesten. Efter sin redegørelse havde han afholdt en hemmelig skriftlig afstemning for eller imod denne tyske provokation og forstyrrelse af kirkefreden. Næsten 100 pct. af de mødte stemte imod. Derefter indledte Konsistoriet (20. 6.) officiel tjenestemandssag mod Tonnesen. Han måtte ikke engang rejse på rekreation til Fanø i juli, som det allerede var ham bevil-

get, og Prahll ville tillade det. Endvidere skulle han (24. 7.) »hurtigst muligt erstattes af en anden skoleinspektør for sognets skoler«. To nabopræster, Kühl i Vedsted og Petersen i Vilstrup, overtog hvervet. — Tonnesen havde iøvrigt allerede i 1908 selv bedt sig fritaget for skoletilsynet og anbefalet et skolefagligt tilsyn, hvad myndighederne dengang — vel for konsekvensernes skyld — havde bedt ham om at frafalde.

Myndighedernes kortsynede forfølgelse af den selvstændige, for dem uregerlige Hoptrup præst havde dermed nået sit højdepunkt — i takt med den nationale chauvinismes vækst. Sammenstødene må afgjort ikke ses som udtryk for kværuleanteri, men som typiske for statsmagtens forgæves forsøg på at kvæle åndens, d. v. s. her danskhedens frihed i grænselandet dengang. Det turde heller ikke være overflødigt og uanbragt at drage disse forhold frem, da åndsforladt magtpolitik desværre ikke er uddød endnu.

Krigsudbruddet i august 1914, den nationalistiske magtpolitiks sidste konsekvens og tillige åbne nederlag, lod for fremtiden Hoptrup præsten have borgfred.

*

I en af de sædvanlige visitatsindberetninger om de religiøse og sædelige tilstande i sognene beretter Tonnesen i 1901 om Hoptrup, at moralen i almindelighed ikke er så slap som tidligere, men synes højnet i hans tid. Banden og utugt er aftaget som ikke hørende til god tone og opførsel, ikke blot af religiøse, men også af kulturelle grunde, »siden vor bofaste bondebefolkning nu stiller større krav til dannelse og fint væsen«. — Indirekte vil en religiøs aktivering nemlig altid hæve den moralske og kulturelle standard.

*

Men midt i denne kirkelige opgang med Köllers politiske pres udefra og åndens opvæld indefra led præstehjemmet et uerstatte- ligt tab. Nytårsdag 1903, præstens 49-årige fødselsdag, døde pludseligt hustruen og børnenes mor, 42 år gammel, efter at familien lige havde fejret den sædvanlige præstegårdsjul sammen i trykthed og glæde. Vennen Wacker holdt ligtaalen. — Meta Tonnesen havde længe været svagelig, så der måtte holdes ekstra

hushjælp. Men hendes stille ordnende færd i huset, hendes forløsende klaverspil måtte for eftertiden savnes. De to ældre mostre Julius kunne ikke erstatte sjælen i huset. Samme år døde svigermoderen Burmeister i præsteboligen.

Savnet af hustruens afbalancerende indslag i hjemmets hverdag har næppe været uden indflydelse på præstens sind og færd fremover, forklarer måske endda noget af de kommende (allerede omtalte) konflikters skarphed. Ægteskabet giver jo udløsning for ægtefællernes tanker og følelser. Det kan endda tænkes, at hustruens tilstedeværelse og gode råd helt havde ændret ægtefællens og dermed også Indre Missions skæbne til det lykkeligere. Hvem ved? — Men det er naturligvis nytteløse overvejelser, som til gengæld godt psykologisk kan forklare noget af, at det gik, som det gik.

I stedet for hustruen trådte nu den ældste søn, Johannes, født 1882, i nogen grad til som faderens samtalepartner. Han var student fra Haderslev 1902 og blev præst i Nordslesvig 1909. Det siges, at gamle Tonnesen studerede teologi om igen med sin søn. Engang opholdt han sig en hel måned i Berlin hos sin studerende søn og gik til forelæsninger, oplagt en fornyende berigelse, så bl. a. de teologiske formuleringers tidsbestemthed og evangeliets blivende substans klares. Med andre ord, at bogstaven, den fikserede anskuelse, ihjelslår, medens ånden, den frie nyskaber, levendegør. Også denne nye personlige komponent må tages med til forståelse af, hvorfor udviklingen formede sig, som sket, under det forestående generationsskifte i Nordslesvigs Indre Mission. —

Missionens krise i 1912 er foranlediget af Johannes Tiedje fra Øsby præstegård, men Tonnesens frie åbne standpunkt i den støttes af sønnen Johannes. Han var naturligt nok blevet tysk indstillet allerede under sin opvækst og afgørende under sin uddannelse, og han hævdede sin fra sin far arvede og personligt tilregnede kristentro i en teologisk friere form — mindre pietistisk lukket, mere luthersk åben, siger han selv.

Sammen med Prahl og den liberale Schmidt, Vodder, havde Tonnesen i 1909 i Tiedjes spor stillet sig i spidsen for en nystiftet »Nordslesvigs præsteforening« til gennemførelse af Tiedjes program på kirkens område. Men den nye forening fik i tidens skæbne ingen større praktisk betydning og opgav ret snart sit virke (1911).

I 1913, 8. juli, fejrede Tonnesen under missionskrisens tunge tegn sit 25 års præstjubilæum i Hoptrup kirke. Han selv og sønnen talte ved en hverdagsgudstjeneste. Deres taler, trykte i »Sædekornet«, er karakteristiske for dem begge, de to slægtled, hver med deres forudsætninger. Den gamle Tonnesen er stadig en mild missionspræst, som ud fra Luk. 10, 17—24 priser Jesus-navnet som den bærende frelsesgrund i stedet for menneskelige gerninger. Han påviser videre djævelens dæmoniske magt over mennesker til ikke at vælge Frelseren og til at forføre de frelste og peger endelig på skellet mellem de mange »rige og vise«, som vragede indbydelsen, og de få umyndige små, som tog imod. Ja, han selv, som har haft et så rigt åndeligt liv som næppe nogen anden i sognet eller nogen anden præst i hele Nordslesvig, er i den største fare for at gå fortabt. Men Gud gav ham »en torn i kødet«, at han ikke skulle hovmode sig, mien frelses.

Den unge Tonnesen er en åben lutheraner, som ud fra Joh. 4, 42 peger på sin fars nådegave til at blive det ydmyge redskab til at drage mennesker til Gud, ikke gennem de store voldsomme vækkelser i sognet, men gennem den stille jævne vækst af en medarbejdende menighed, ikke på grund af faderens embedsautoritet, men hans personlige myndighed, som slog alle falske menneskelige støtter i stykker og kaldte til selvstændig tro og gerning. — Sønnen nævner ikke Grundtvig og Vilh. Beck som faderens forbilleder, hvad denne selv gør, men fremhæver Søren Kierkegaards store betydning for forkyndelsen i Hoptrup kirke. Som Kierkegaard har faderen prædikeret »samtidighed med Kristus«, så kirkefolket blev »flyttet Jesus nærmere og nærmere« — mod forstanden, men med hjertet og samvittigheden. Han slutter med at vidne både for dem, der vragede Jesus, og dem, der valgte ham ved springet ud på de 70.000 favne vand, så de oplevede den frigørelse og glæde uden lige, at Jesus bærer et menneskeliv.

Hvad sagde så Hoptrup sognefolk til den forkyndelse? Blev de alle omvendte missionsfolk? Nej, kun en vis del, hvormed jo ikke er afgjort noget som helst om de øvriges kristendom. Tonnesen siger i sin jubilæumstale, at han under sin kørsel gennem sognets byer ofte med smerte har set på de hjem, som »begyndte, men ikke fuldendte«. Men hovedparten var utvivlsomt — undtagen tyskerne — velvilligt stemt overfor deres nidkære præst, om ikke

*Hoptrup herskabelige præstegård, nybygget i 1786, den gamle lå i Marstrup.
Kirkebyen var oprindeligt fjordby.*

just alle overfor hans religiøse indstilling, så i hvert fald overfor hans forståelse for danskhedens folkelige behov.

I den trykte indbydelse til jubilæumsfesten skrev Tonnesen selv herom: »Kære menighed. Siden den 8. juli 1888 har vi to været henviste til hinanden. En fælles arv fra fortiden, ja fra evighed af skulle tages i besiddelse. I den 600 år gamle kirke skulle vi mødes, og på fædrenes kirkegård skulle vi stå ved de åbne grave. Det, hvad vi havde at samles om, var evangeliet og Herrens egne indstiftelser. Vor fælles opgave var, at disse ældgamle skatte kunne blive levende i det nuværende slægtled og gå i arv og eje til vore børn. Når vi nu den 8. juli 1913 vil tale om, hvorvidt dette lykkedes eller mislykkedes, så vil vi gøre det til vor ydmygelse og til Herrens pris«. — En redelig og ydmyg præstebekendelse.

*

I krigens begyndelse betoges også Tonnesen af de tyske militære sejre og gik til en vis grad ind for Tysklands sag. Men snart blev han atter nøgtern. Han måtte nu — som alle kalds-

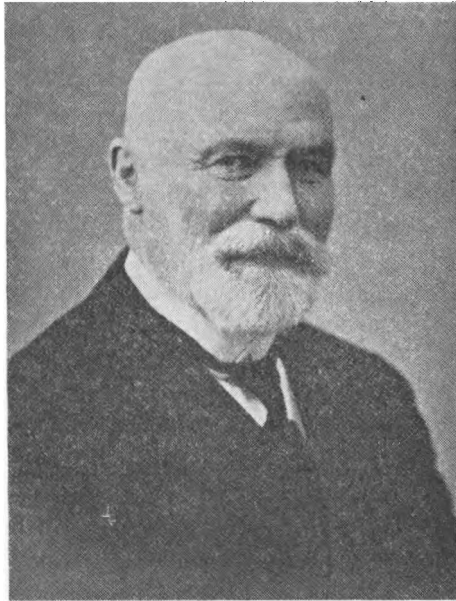
fæller — til at øve sin tunge sjælesørgerpligt i sorgens mange hjem, 44 i alt, som mistede far eller søn i krigens blodige spil. Også hans egen 20-årige yngste søn Theodor faldt 1915 i Sydpolen sammen med en nordslesvigsk kammerat. Faderen havde ved krigens udbrud straks telegrafisk kaldt ham hjem fra en uddannelsesplads i gartneriet på en østjysk herregård.

Ligesom frimenighederne ved Thade Petersen sendte også Indre Mission ved Tonnesen årligt trykte julehilsener til Nordslesvigs sønner ved fronterne. Betegnende er hans anvendelse på titelsiden af Joakim Skovgaards vemodigt betagende billede fra Viborg domkirke af Abrahams tunge gang med sønnen Isak op ad Moria offerbjerg. Indholdet består bl. a. af sørgetaler ved mindegudstjenester over faldne og af kendte sorgens digte af danske forfattere som Chr. Richardt, Birkedal, Zacharias Nielsen og Jacob Paulli. For Tonnesen blev Golgata i den forbindelse til »valpladsen« med Jesu offer, og slagmarkerne de nordslesvigiske hjems smertelige valplads, hvor deres sønner ofredes i krigens blodige drama. Det fyldte hans sind med rædselens gru, menneskelig medfølelse og kristent opstandelses håb. 1917 udgav han også en samling af 10 prædikener »Kristenhåbet som nutidskraft«, holdte i krigens onde år. I forordet tager han Paludan-Müllers digt »Abels død« som sit tragisk gribende udgangspunkt.

Krigsårenes sjælelige tyngde blev efterhånden ulidelig. Afslutningen og Nordslesvigs genforening med moderlandet virkede som en personlig befrielse — til fortsat fri præstegerning under Danmark.

*

Efter statsskiftet var der ret stille om den engang så omtalte Hoptrup præst. Han blev naturligvis »genvalgt« og fortsatte sin sognegerning som hidtil. Allerede i efteråret 1919 åbnedes i den ombyggede landevejskro en dansk indremissionsk højskole med den aktive KFUM-præst H. Kildeby, Haslev, som forstander. Tonnesen holdt gudstjenesten ved den officielle indvielse den 4. januar 1920. En ny dansk tid var kommet til sognet. Tonnesen måtte dog i denne sammenhæng som forhenværende »tysk statspræst« fra kongerigsk side igennem adskillige smertelige skuffelser, som han dog bar med tålmod. Han var jo i forvejen vænnet til lidt af hvert fra nationalistisk side.

Tonnesen som ældre.

Allerede i 1918 umiddelbart efter krigens afslutning fik han sæde i det af Vælgerforeningen nedsatte kirkelige udvalg til forberedelse af overgangen til dansk kirkeordning med frimenighedsmanden Mads Gram, Københoved, som formand. Siden sad han som de tyske nordslesvigske præsters repræsentant i det store kirkelige landsudvalg af 1921, som afgav betænkning til Folketinget med efterfølgende lovfæstning. Begge steder talte han de forblevne præsters økonomiske sag, men gik ellers loyalt ind for dansk frihedslovgivnings indførelse i det genvundne land.

N. P. Nielsen, Tonnesens nabo i Vedsted efter 1920, fortæller fra adskillige personlige sammenkomster om hans milde venlighed og åbenhed, også overfor grundtvigske kirkelige og folkelige synspunkter. »De præster, som Sønderjylland har brug for, skal have lært noget både af Grundtvig og Kierkegaard«, udtalte han i 1921. Sammen med Morten Larsen tog Nielsen engang over til et besøg i Hoptrup præstegård. De to gamle kom hurtigt på talefod og forstod hinanden. Det førte til, at Niels Dael indbød Tonnesen til at tale på Liselund. Han kom og talte levende og godt om

»Synd mod Helligånden«. Men ellers tog Tonnesen nu kun sjældent ud til frie møder i landsdelen. En prædiken i Tønder kirke ved et fastelavnsmøde gjorde et stærkt indtryk på nord fra kommende præster.

Efter opfordring forsøgte Tonnesen i 1925 at udgive et historisk tilbageblik over »Nordslesvigs kirkeliv 1880—1920«, som titlen lød. Men kræfterne slog ikke mere til, og de to trykte hæfter, som udkom, er en ujævn torso, overvejende med optryk fra tidligere tid. En lille selvbiografi »Guds godhed mod præsten« har blivende værd.

Efter pensioneringen i 1927 levede Tonnesen stille tilbagetruken til sin død i 1935, 81 år gammel. Ved jordefærden i Hoptrup talte biskop Ammundsen og sønnen, der ud fra sin fars livsord Jer. 20, 7 karakteriserede ham som den levende og kæmpende præst og leder, der åbent fulgte med i tidens udvikling, men aldrig sveg det bibelske budskab i Luthers evangeliske spor. Fra pietisme til lutherdom gik hans vej. — Ved hans grav lød ordene: »Den mand, som hviler her, var den betydeligste skikkelse, som Nordslesvigs kirkeliv har fostret«.

Leder af Indre Mission.

Det har alle dage været de enkelte veludrustede og fremsynede mænd og kvinder, som så deres tids og deres folks åndelige behov og så i tidens fylde blev ledere og satte deres præg på den historiske udvikling. Bibelen kalder dem seere og profeter, Guds sendebud, som formidler åndens indslag i menneske- og folkelivet.

Tonnesen var én af disse enkelte her i grænselandet Nordslesvig under tysk styre. Det, som blev hans kongstanke og ledestjerne, er det samme, som også Luther så og kaldte »det almindelige præstedømme«, denne bibelske grundtanke, at enhver døbt og troende kristen er kaldet til at være Jesu discipel i ord og gerning. Sammen danner de Kristi pinsemenighed, hvori enhver skal opflamme og tjene med sin nådegave fra Skaberens hånd. Det er altså ikke blot den teologisk uddannede og af kirkeinstitutionen »rettelig kaldede« præst, som har forkyndelsens og handlingens tjeneste, men enhver aktiv kristen, som menigheden sætter i arbejde. Det særlige præsteembede er kun skabt for ordenens skyld. Det har desværre i kirkens historie gang på gang i selv-

taget magtbegær stået som en hindring for nådegavernes rige udfoldelse. Da blev kirkens indflydelse i folket svag og først stærk igen, når nådegaverne atter kom i brug.

Det var dette almindelige præstedømmes betydning i menighedens trivsel, som Tonnesen så. Og derfor blev han i sin aktive livsindstilling grænselandets gudsendte kirkeleder. Derfor satte han på bibelsk og luthersk grund Indre Mission i værk og kaldte på medarbejdere, både lærd og læg. Og de kom i voksende tal og fik et frugtbart samarbejde i at vække folket til aktiv menigheds-kristendom. Jesus gik gennem landet i nordslesvigsk dragt, som Tonnesen selv udtrykker det. Han siger åbent, at det bevidst skete efter dansk mønster, idet han opfattede Vilh. Beck som »en lykkelig forening af Kierkegaard og Grundtvig« med ligelig betoning af den enkelte kristen og af menighedens fællesskab. Kristendommen skulle blive »surdej« i folket, hellige og højne dets liv og gøremål, altså ikke være nogen kloster- eller konventikelfromhed, men en åben luthersk-herrnhutisk hverdagskristendom.

Det skulle også ske i det Nordslesvig, som var en politisk »heksekedel«, hvor ca. 80 pct. af befolkningen var danskindstillet, men tvunget til at leve under tysk fremmedregimente, og de nationale lidenskaber derfor til stadighed var på kogepunktet. Denne »nationale nød« erkendte Tonnesen mere og mere. Og derfor sagde han til sine hjemstavnsfæller, tyske som danske: Omvend jer til Kristus og lev et helstøbt kristenliv og før så også nationalitetskampen ud fra kristentroens stade. Han elskede dette lille land mellem Kongeå og Skelbæk og dets fribårne folk. Han ejede egentlig kun denne »lokalpatriotisme«. Han selv og Indre Mission tog ikke parti i den politiske kamp, men ville kun forkynde evangeliet og skabe et kristenfolk og så derigennem også højne nationalitetskampen og hjælpe til at løse fremkomne samvittighedskonflikter.

De lægmænd, som ledelsen kaldte til medarbejderskab, var jo ikke teologisk skolede, men de havde alle en forkyndergave. Og der skulle nu i et vist forsvar overfor det uvillige sognepræstembede drages omsorg for, at deres forkyndelse holdt sig indenfor den lutherske bekendelses ramme og ikke gled ud i sektereri. Det skete gennem afholdelsen af månedlige missionær-sammenkom-

ster med styrelsen og fra 1903 også gennem årlige almindelige kursus i luthersk kirkelære. Det var den nævnte Wacker i Flensborg, som blev missionens »lærefader«. Han udgav en luthersk troslære »Die Heilsordnung« (1905). Med bibelen og den i hånd gennemgik man så de forskellige lærepunkter, som der nu blev brug for det.

Denne læge medarbejderstab, der efterhånden voksede til mellem 20 og 30 i alt, dels kun fritidsarbejdere, kom fra folket og var overvejende dansk indstillet. De gik igen til folket og blev dets åndelige vejledere og tillidsmænd i tidens skæbne. Et par af dem sad i styrelsen. Uden dem ville missionsarbejdet aldrig være lykkedes i den grad, som det skete. De var det betydningsfulde bindeled til folket.

Men præsterne var naturligvis de toneangivende i forkyndelsen og læren. De havde også flertallet i styrelsen. Deres medarbejder-tal øgedes også støt. Det levende kirkearbejde drog dem. De var flest landets egne sønner og med ganske få undtagelser tysk-indstillede. De ældre af dem var prægede af Wacker og hans dogmatiske bibelsyn, de yngre, det nye slægtled, af et historisk syn på den hellige skrift og dermed af friere teologi.

Det, der mødte mest modstand fra de højkirkelige sognepræsters side og fremkaldte deres stadige klager til kirkemyndighederne, var Missionens forkyndelse i fremmede sogne. Tonnesen og hans medarbejdere udfoldede jo en fri mødevirksomhed over hele Nordslesvig. Under henvisning til Augsburg-bekendelsens § 14 mente de sig her gaede for nær i deres sognerettigheder. Men Tonnesen hævdede til gengæld stærkt, at man ikke tog noget fra præsteembedet, men blot på bibelsk grund støttede det, som f. eks. også hver husfader var kaldet til det. Konsistoriet yndede ikke Tonnesens argumentation og fremgangsmåde og støttede som regel præsterne, men måtte langsomt give køb.¹⁰

Som en sådan missionerende forkyndelse kom også det trykte ord til at virke ud over hele Nordslesvig, især ugebladet »Sædekornet«, som bragte ordet ind i de tusind hjem og var bindeled mellem missionssamfundene — med bekendtgørelser af møder og modtagne missionsgaver og efterhånden også med annoncer. I 1891 udgav Tonnesen af sine udklip en andagstbog »Dagligt Brød«. En oprettet boghandel, 1892 i Sommersted, fra 1896 i

Haderslev, stod for en stigende udbredelse af dansk opbyggelseslitteratur fra kongeriget gennem missionærernes kolportage. Fra Breklum kom en årlig folkekalender på dansk, redigeret af Nic. C. Nielsen, som også udgav en række skønlitterære småbøger med kristeligt sigte. I jubilæumsåret 1911 udvidedes »Sædekornet« til 12 sider, så det nu også kunne bringe mere kirkeligt nyhedsstof og litterære bidrag ved særlige medarbejdere. Samtidig gjordes almanakken til en publikation af høj standard. Ungdoms- og børnearbejdet fik deres egne blade. Dertil kom sangbøger og traktater. Hele denne omfattende litterære virksomhed i det danske sprog fik indirekte stor betydning for plejen af befolkningens danske modersmål, hvad ikke kan vurderes højt nok.

Sit teologiske stude i tidens kirkelige debat opridsede Tonnesen fra 1898 på en række præstekonventer og i præsternes fagblad »Kirchen- und Schulblatt«. Efterhånden, som der kom til at stå ry og gny omkring hans navn, måtte han som den nye og omstridte mand føre ordet og gribe pennen. Det skete på et ulasteligt tysk med skabende formevne og teologisk vidsyn.¹¹ Et vist koncentreret udtryk for det teologiske og kirkelige grundsyn, han og hans medarbejdere stod for, foreligger i et stateligt lille skrift »Reformationsjubilæet i Nordslesvig 1917«.¹²

I 1907 — også politisk et skelsættende år i grænselandet, idet ungdommen nu rykkede til fronten — afløste Tonnesen den svagelige, mindre handlekraftige Nielsen på formandsposten og bestemte fra nu af den mere åbne kurs. Fra en Beck- og en Wacker-periode var Tonnesen selv nået frem til en mere »grundtvigsk« indstilling, ret forstået. 12 nye missionærer ansattes, deraf tre. J. M. Kylling, P. Paulsen og Børsen-Hansen, som særlige ungdomsarbejdere. Også en halv snes yngre præster toges efterhånden med ind i arbejdet, deraf tre, Carsten Petersen, G. Horstmann og Johannes Tonnesen, fra 1911 som litterære medarbejdere. En lægmand, Frederik Bladt, Stensgård på Als, ydede også her sammen med en del af missionærerne værdifulde bidrag.

Intet under, at der blev spurgt, om Indre Mission var ved at slå ind på en ny kurs. Ved årsmødet i Hoptrup 1906 på Missionens 20-års dag havde Tonnesen i udførlige teser bl. a. slået fast:

»Indre Mission vil ikke være et parti med partiånd, ikke en synlig fremstilling af de helliges samfund og ikke en frikirke ved

siden af folkekirken«, men »et organiseret, frivilligt samarbejde af præster og lægfolk til evangelisation og samfundspleje indenfor folkekirkens ramme. . . Til samarbejdet er det nødvendigt at være ét i Kristus Jesus og at være så meget éns . . . , at man i hovedsagen er enige om arbejdets mål og metode. . Solidaritetsfølelsen vil så vise sig, både når der er noget at græde over . . og glædes over, og når det gælder om at tage fat. Ingen droner, lutter arbejdsbier. . . Den enkelte må blive klar over sine natur- og åndsgavers styrke og begrænsning. Arbejdsfordelingen må være sådan, at de rette folk kommer på den rette plads. Ingen nådegave må henligge ubrugt. . . Kønsforskellen må ikke overses under dette samarbejde. . . Mand og kvinde . . har Gud efter sin skabelsesorden anvist hver sin plads (1. kor. 14). . . Aldersforskellen kræver en anden form for ungdomsarbejdet end det sædvanlige indremissionsarbejde. Denne form famler vi endnu efter. . . Hvis vi kunne se på det nationale i vor tid, som Jesus så på det i sin tid, hvis vi vil det med vore »frænder efter kødet«, som Paulus efter Rom. 9 ville med sine, så er der ingen fare for, at nationalforskellen skal dele den indre missions venner i to hold«.

I et historisk tilbageblik giver Tonnesen dernæst ud fra Ap. Gern. 18, 9—11 et rids af begyndelsen og de forløbne 20 år. Han nævner, at Missionens kurs og præg har været udsat for to farer, til den ene side »død rettroenhed« og til den anden »usunde, sværmeriske strømninger«. Han slutter: »Vi er ædruelige folk, og derfor giver vi os ikke af med at tælle, men vi måtte dog være blinde, hvis vi ikke kunne se, at Herren i sin store trofasthed har brugt den indre mission til at samle sig et stort folk i Nordslesvig. Derfor vil vi også gå fremtiden i møde med stor frimodighed og trøste hverandre med den trøst, hvormed vi selv er blevet trøstede«.

På et møde i Haderslev i 1907, 4. juli, drøftede man, om Indre Mission i tidens sociale nød skulle optage kristeligt sociale arbejder (som i Danmark og Tyskland). Man enedes om, at man som

---

»Sædekornet«, hvis navn formodentlig er taget efter W. Löhe's kendte bønnebog »Samenkörner« (1840), som Tonnesen lærte at kende i studieårene, har haft forskellige hoveder, her det sidste fra nr. 7, 1911 af. I indledningsartiklen hentydes til de i krisen 1912 udtrådte præsters angreb på Tonnesen for at tillade »bibelkritik« og »liberal teologi« i bladet.

Udgivet af „Kirkelig Forening for Indre Mission i Nord-Slesvig.“
 Redigeret af Pastor Tonnesen i Søtrup.

Nr. 1.

Rytaarsnummer.

1913.

„Sædekornet“ 1913.

„Andelig uforfalsket Mælk“ (1. Petri 2, 2) skal „Sædekornet“ indeholde. Det bør jeg sørge for. Derfor læser jeg hvert Manuskript, jeg faar, omhyggeligt igennem. Skulde der alligevel findes noget, som ikke er ægte bibelsk og derfor heller ikke ægte lutherisk, saa beder jeg Læseren om en aaben Meddelelse i Stedet for Stumleri i Krogene.

„Den Tid, da Indre Mission lagde stor Vægt paa Læren,“ skal ikke være en forbigangen Tid. Men vi vil dog ikke glemme, hvad vi har lært af Spurgeon. Han siger et Sted: „Dermed, at man b e s k r i b e r en

Kanon, sthder man ingen, men naar man bruger en Kanon.“ Det anvender han saa paa Læren. Det vil vi ogsaa gøre. At fremstille Læren „om Omdøvelse“ er ikke det samme som at prædike Omdøvelse. Jeg kunde godt af og til skrive „om Biblens Ufejlsbarhed“ thi den er jeg personlig fuldkommen overbevist om, men jeg tror, det er bedre at praktisere Læren paa den Maade, at hver eneste Tekst fra Biblen, som jeg behandler, behandles som en absolut Autoritet, jeg bøjer mig under. Deri bestaar Forskellen nemlig mellem Bibel-forskning og Bibelkritik. Jeg beder ogsaa om at give Vgt paa mine Medarbejdere. Saa snart, som de stiller sig over den Tekst, som de behandler i „Sædekornet“, i Stedet

organisation ikke skulle begynde hermed, men se med velvilje på, om vennerne gjorde det på eget ansvar. — På årsmødet i Tønder 1908 kom som et tidens anliggende »den sædelige råddenskab« på tale.

Ved årsmødet i Hoptrup i 1910, 25.—26. oktober, stod »Indre Missions arv til efterslægten« på dagsordenen. Tonnesen sammenfattede igen sit syn i teser, som han nærmere forklarede og stillede til diskussion: Arven kan kun overtages gennem »personlig oplevelse«, som kræver »den rette forening af bundethed og frihed overfor det bestående«. Jesus opdrog sine disciple i alle disse ting konservativt, men til frihed.

Tonnesens betydeligste modspiller i styrelsen, pastor Carl Matthiesen, i 1910 Wackers afløser i Flensborg og repræsentant for hans kurs, teologisk og politisk konservativ, 1907 sekretær, var ikke indforstået med formandens friere kurs og fremførte allerede fra 1908 sine indvendinger. Man måtte ikke fravige den såkaldte »hellige ensidighed«, men skulle udelukkende holde sig til evangeliets forkyndelse og samfundsplejen og afholde sig fra at tage stilling til verdslige gøremål som politik. — Det kunne Tonnesen ikke bøje sig for. Og dermed forberedtes sprængningen af samarbejdet.

Ved 25-års jubilæet i 1911 havde krisesymptomerne allerede meldt sig. Og året efter brød de ud i åben spaltning af missionsarbejdet, som deltes i to foreninger, ude i samfundene overvejende efter nationale linjer. Det har jeg skildret før i årbøgerne (årg. 1961) og skal ikke gentage det her, blot tilføje, at Tonnesen som Missionens leder tog både jubilæets glæde og bruddets smerte som »en høvding i Israel«, en kristen, i folket rodfæstet nord-slesviger, der ikke så på egen ære, men på Guds og hans riges fremme i medgang som i modgang.

I foråret 1914 kom Indre Missions politiske betydning under Tonnesens ledelse, dens formentlig statsfarlige støtte til danskheden til åben debat i den præjsiske landdag og i Herrehuset i Berlin — med stærke angreb på Nordslesvigs præster som helhed og specielt på Indre Missions leder Tonnesen .Jeg skal kort referere disse dramatiske begivenheder op under krigsudbruddet:

Både kirkens og statens myndigheder havde gennem årene jævnlige beskæftiget sig med Tonnesen og Indre Mission i grænse-

landet mod nord. Fra provinssynoden i 1909 foreligger i forbindelse med Tiedje-røret en betænkning, hvori der tages kritisk stilling. På synoden i 1912, hvor præsterne Hansen, Dybbøl, og Prahls talte Nordslesvigs sag, slækkede man på kravet om sognebåndets tvang. Missionens udsendinge behøvede ikke mere at have sognepræstens tilladelse til afholdelse af frie kristelige møder, men skulle stadig anmelde dem hos sognepræsten.

I november 1913 var de nordslesvigske tilstande kommet på tale ved »Allgemeine ev.-luth. Konferenz«s årsmøde i Nürnberg under en fortrolig aftensammenkomst den sidste mødedag. Her havde en dansk deltager, provst Oksen, udvandret nordslesviger fra Skærbæk, fremsat sit moderate syn på forholdene. Indlægget var — til tysk fortrydelse — ikke blevet imødegået, skønt der var tyske nordslesvigske præster til stede. Biskop Kaftan havde — klogeligt — allerede forladt mødet. Sagen sivede ud og kom frem i dansk og tysk presse med overskrifter som: Konferencen fordømmer regeringspolitikken i Nordslesvig. Sammenslutningens formand, Peters, som tillige var leder af Slesvig-Holstens præsteforening og redaktør af dens blad »Kirchen- und Schulblatt«, måtte rykke ud med beklagende erklæringer: Mødet havde aldeles ikke vedtaget nogen fordømmelse, men kun påhørt det ganske vist ensidige danske indlæg. — Som sandt var.

I januar 1914 skrev Kaftan en artikel i »Kirchen- und Schulblatt« om striden i Nordslesvigs Indre Mission, hvori han fandt skyld på begge sider og formanede til fred ud fra det synspunkt: Hvad man ved vold vil undertrykke, det fremmer man. Man bør derfor tage hensyn til hinanden og undgå al ophidsning og mistænkeliggørelse. »I Nordslesvig er forholdene mere spændte end nogensinde tidligere«, skriver han.

Ved rigsdagsvalget i 1912 og landdagsvalget i 1913 led tyskerne for dem overraskende store nederlag med tilsvarende dansk fremgang. Man ville naturligvis ikke åbent vedgå, at årsagen var deres egen ukloge magtpolitik, men fandt nu på, at det nordslesvigske præsteskab og særligt da Tonnesen og Indre Mission måtte betragtes som »syndebukken«, der derfor skulle sendes ud i ørkenen. Og det skulle ske ved den tiltrængte hårde hånds politik.

I februar kom Nordslesvig overraskende frem i den præsiske

landdag. Landdagsmand Johannsen, »Sophienhof«, indledte med et stort anlagt angreb på det nordslesvigske præsteskab med Tonnesen i spidsen og anbefalede regeringen en strammere kurs i stedet for sik-sak-linjen. Der fulgte indlæg fra de forskellige tyske partiers ordførere og imødegåelse fra de to danske landdagsmænd Nis Nissen og Kloppenborg-Skrumsager, støttet af socialdemokraterne. Regeringens talsmand, kultusministeren, var tilbageholdende i sin stillingtagen.

I marts fulgte i det prøjsiske Herrehus en forespørgsel fra den nationalistiske grev Rantzau, Rastorff. Og sidst i april blev sagen atter taget op i landdagen under budgetbehandlingen. Johannsen angreb på grundlag af »nye informationer« på ny Tonnesen voldsomt, støttet af v. Bonin, Wandsbeck. Det burde forbydes ham og alle præster i Nordslesvig at bryde sognebåndet og trænge ind i fremmede sogne og særligt da at tale i danske forsamlingshuse, — disse »trodsborge til bekæmpelse af tyskheden«. Han fremdrog desuden visse embedsskrivelser fra Konsistoriet til Tonnesen fra årene 1900 og 1904 og nu sidst i januar, hvori man havde indskærpet sognebåndsretten overfor ham og hans frie mødevirksomhed. Men Tonnesen havde bestandig mere sat sig ud over Konsistoriets anordninger og var blevet stadig mere afhængig af den uforsonlige danskhed. Præsterne i Nordslesvig skadede tyskheden meget. Selv biskop Kaftan var i sin januar-artikel om fred fuldstændig i modstrid med Konsistoriet. Og Tonnesens højre hånd, sekretær Kylling, optrådte som dansk politisk agitator. Der burde derfor overvejes skridt til helt at forbyde Nordslesvigs præster at tale i de danske forsamlingshuse, undtagen måske i deres eget sogn (Bravo til højre!).

Nis Nissen forstod i sit modindlæg ikke klagen over Tonnesen, der var en overordentlig yndet præst i sin menighed. Præster skal ikke virke politisk, men vi gør krav på retten til, at de kan komme til vore upolitiske møder. Andet har Tonnesen heller ikke gjort.

I et »Åbent brev til landdagsmand Johannsen« af 2. maj, offentliggjort i »Kirchen- und Schulblatt« 7. maj, gør Kaftan stærk indsigelse mod den fremsatte beskyldning mod ham. I sin vejledning af de nordslesvigske præster har han hele tiden befundet sig på Konsistoriets grund, hævder han, idet Provins-

synoden i 1912 med flertal havde »bedt Konsistoriet om ikke længere at håndhæve sognebåndstvangen i den overleverede stive, også efter min mening uberettigede form. . . I den senere tid«, fortsætter han, »har Tonnesen gjort meget, som har berørt mig smerteligt, også for hans egen skyld. Men jeg må og vil ikke glemme, at han er en mand, der har gjort sig højt fortjent af det religiøse liv i Nordslesvig«. . . Landdagsmanden bygger på ensidige oplysninger og bør næste gang være bedre orienteret.

Tonnesen svarer landdagsmanden i en længere redegørelse i »Sædekornet« af 10. og 17. maj, hvori han først udtrykker sin forundring over, at Johannsen har adgang til Konsistoriets embedsskrivelser. Iøvrigt har han i sognebåndssagen siden synoden i 1912 ment og praktiseret, at der ikke krævedes tilladelse af sognepræsten til de frie møder. På en klage fra 5 præster og 1 provst i efteråret 1913 havde Konsistoriet svaret, at der kun krævedes anmeldelse. Det havde han dog undladt, da han holdt det for hensynsfuldere, når mødet alligevel ikke kunne hindres. Men Konsistoriet havde så i skrivelse af 24. januar 1914 meddelt, at »tilladelse er der ikke mere tale om, anmeldepligten fastholdes for den kirkelige ordens skyld«. — Mod beskyldningen om Indre Missions »sammenblanding af religion og politik« siger Tonnesen dernæst — under henvisning til den nyeste tids »worldwide mission« ude på missionsmarkerne: »Vi lærte også i vore små forhold at tage den befolkning, som vi driver mission iblandt, som den er, med alle dens ejendommeligheder og dens hele særpræg. Vi indså, at når denne befolkning fører en kamp for bevarelsen af sine kulturelle og nationale goder, så var det helligbrøde at stille det krav: Denne kamp skal opgives, thi de goder, som I der værner om, har ingen værdi for eder, når I omvender eder til Gud. Nej, vort løsen måtte være: Omvender eder og fører så kampen ud fra troens stade. Den omstændighed, at de kulturelle og nationale goder hos størsteparten af befolkningen falder sammen med et folk, som de er skilte fra ved en statsgrænse, kunne heller ikke forandre vort syn, thi det er jo noget, vi finder i alle grænse-distrikter hele verden over. Og det er jo netop en tanke, som også har vundet hævd i vor tid, at den brøkdæl af et folk, der lever i en fremmed stat, for denne er meget mere værd, når den værner om sine kulturelle og nationale ejendommeligheder, end når den i en

håndevending prisgiver dem. Men hvad der i hele verden er anerkendt som kristelig, havde vi dog ingen ret til at omstøde«. — Dette »verdensvide« missionssyn har han hævdet, slutter han, overfor de under splittelsen udtrådte 12 »pietistiske« præster.

I det præsiske Herrehus blev der den 26. maj igen stor debat om Nordslesvig — med indlæg af grev Rantzau, hertug Ernst Günther, Gråsten, kejserens svoger, overborgmester, dr. Todsén, Flensborg, og flere ministre, deriblandt den nye rigskansler v. Bethmann-Hollweg. Det kunne ikke gå videre som hidtil. Nu måtte den faste hånds politik sættes ind. Hertugen sagde bl. a.: »En hovedårsag til tilbagegangen må søges i det tyske præsteskabs virksomhed, . . hovedsagelig hos førerne og ledelsen af vor slesvigske kirkeforvaltning (hør! hør!), og jeg ville gøre den kongelige statsregering opmærksom på, at en stærk hånd her er nødvendig«. — Disse ord var jo et personligt bagholdsangreb på biskop Kaftan for unational optræden, som denne ikke kunne sidde overhørig og siden i juli også svarede på.

I mellemtiden holdt den slesvigholstenske præsteforening møde i Flensborg, 10.—11. juni, hvor også Nordslesvig fra først til sidst beherskede forhandlingen, uden at det dog blev nævnt med et ord i det officielle mødereferat.

I selve Nordslesvig havde den faste hånd allerede gjort sig gældende — med forbud mod eller opløsning af en række møder: Således et afholdsmøde på »Folkehjem« ved J. Tonnesen (24. 5. 13), et kristeligt ungdomsmøde i Sundeved forsamlingsgård ved ungdomssekretær Paulsen og H. Tonnesen (24. 5. 14), opløst ved talens begyndelse af gendarmen, møder i forsamlingshuset »Frej« i Tyrstrup ved H. Tonnesen, i Nr. Hostrup forsamlingshus og på »Folkehjem« ved J. Tonnesen (forbudt 11. 6.), på »Stadt Hamburg« i Gråsten, dansk samlingssted, ved J. Tonnesen og C. Petersen, friluftsmøde i Skodborgskov ved provst Schmidt og sekretær Kylling. — Konsistoriets præsident tog en tur til Nordslesvig, hvorefter pastor Popp, Løjt, efter henstilling fra provst Bade, Åbenrå, måtte aflyse et planlagt møde i Bevtoft forsamlingshus (8. 7.). — Nordslesvigs præster fik desuden forbud mod at tale nord for statsgrænsen, som en del havde gjort det af og til.

Tonnesen fik i skrivelse fra Konsistoriet efter henstilling fra kultusministeriet forbud mod at tale i ethvert forsamlingshus i

hele Nordslesvig, også i hans eget sogn. — Til forklaring af forsamlingshusenes hyppigere benyttelse ved Tonnesen og hans udsendinge i den senere tid må det huskes, at de 12 udtrådte præster lukkede deres sognekirker for dem og forbød enhver optræden sammen med dem.

Lederen af Indre Mission måtte da indstille sig på de nye arbejdsvilkår, som staten og kirkemyndighederne bød ham. Provst Schmidt nedlagde — formodentlig efter henstilling ovenfra — på en generalforsamling i Gram (5. 6.) sit hverv som styrelsesmedlem og næstformand.

»Kirkeligt Lægforbund«, stiftet 1913 efter dansk mønster, rent dansk orienteret, var 18. april blevet adskilt fra Indre Mission og stod med sit eget ansvar. Sekretær Kylling var fra 1. juli kun knyttet til dette rene lægmandsforetagende.

På en ekstraordinær generalforsamling i Haderslev 18. juni vedtoges 15 nye grundsætninger »under den forandrede situation i landet«. Bl. a. følgende: »1. Arbejdets formål må også fremdeles være at forhjælpe muligt mange mennesker til et personligt gudsforhold, et helligt liv og en salig død. 2. Kun hvad der egner sig til at fremme dette formål, bør have plads i vor forkyndelse. 3. Hvor arbejdsmulighederne indskrænkes ved forbud fra stats- eller kirkemyndigheders side, må det henstilles til kærlighedens opfindsomhed hos vore venner at skabe nye. 4. Vi venter, at for hvert forsamlingshus, hver krosal og hvert missionshjem, der lukkes med vold og magt, vil frivilligheden åbne lige så mange privathuse«. — Der appelleres videre til sognepræster og kirkeforstanderskaber at åbne kirkerne til missionsmøder. — Indre Mission og Kirkeligt Lægforbund adskilles skarpt, »at den ene organisation ikke mere kan blive gjort ansvarlig for, hvad den anden gør«. — Et tilbud til det »Gamle Budskabs Indre Mission« om at få konflikten bilagt, er blevet afvist.

Man må virkelig medgive og historisk værdsætte, at Tonnesens Indre Mission under den politiske højspænding op under den første verdenskrigs udbrud — hvor de indviede naturligvis vidste mere om det kommende end almindelige dødelige — havde hjerte for Nordslesvigs danske befolkning og ville dens kristelige og folkelige vel. På den anden side må man så også til en vis grad give modparten medhold, når man talte om Tonnesens »spor-

skifte i retning af grundtvigianisme«. Han selv eller i hvert fald hans søn ville vel sige: udvikling fra en mere lukket til en mere åben lutherdom.

Biskop Kaftan nåede omsider så vidt, at han fik svaret på hertugens angreb på hans embedsførelse. Det sker i en omfangsrig redegørelse i »Kirchen- und Schulblatt« af 23. juli, dateret 11. juli på visitats i Højer. »Flensborg Avis« gengiver artiklen uafkortet i oversættelse og kalder den med rette Kaftans »selvportræt«.

Biskoppen protesterer med harme mod dette angreb fra højeste sted for unational holdning i sin bispegering og forsvarer Nordslesvigs præsteskab mod beskyldningen, at det skulle være hovedårsagen til den politiske tyske tilbagegang i Nordslesvig og gå danskhedens ærinde. Kristendom står over det nationale og må ikke tages i dettes tjeneste. Som kirkens leder har han fra første færd hævdet grundsætningen, at »kirkelige ting skal behandles kirkeligt«. Med denne holdning har han fået det nordslesvigske præsteskabs tilslutning næsten uden undtagelse, men også stadig prygl fra politikerne på begge sider. Han har forsvaret danskerne ret til at træde i skranken for deres modersmål. Det kan da ikke kaldes u-tysk, eftersom han som ung under dansk regimente sammen med sine folkefæller selv har længtes efter det samme.

Præsterne er for største delen tysksindede. Alle, også de enkelte danskindstillede, er loyale tyske embedsmænd, som han er rede til at dække med sin person. At danskerne i stedet for de for dem lukkede krosale byggede egne forsamlingshuse, kan man ikke bebrejde dem. Men han har hele tiden henstillet til præsterne, ikke at komme i disse politiske huse.

Om pastor Tonnesen, som den tyske presse har kaldt hans protegé, siger Kaftan, at han nu gennemfører de synspunkter, han selv hele tiden har hævdet, nemlig et friere teologisk syn og det nationale som en etisk værdi, som bør helliges af kristendommen. Men, føjer han så til, da Tonnesen så tillige hævdede det nationale »på en måde, som leverede vand på den statsfjendtlige danskheds mølle, trådte jeg øjeblikkelig i forbindelse med ham. Og da han til trods herfor skærpede konflikten, sendte jeg ham et sidste advarende brev. . . Man har taget mig ilde op, at jeg har sagt om ham, at han selv ville være tysker. Som sådan har han især i den

senere tid på ingen måde vist sig. Men jeg er endnu af den mening, at han selv ikke er sig bevidst, at han i politisk henseende er kommet på gale veje, som vi andre i hvert fald ser det. Han mener endnu fortrinsvis at tjene Guds rige, vil sikkert også kun udfolde en rent religiøs virksomhed, men han ser ikke, i det mindste ikke klart, at han har udviklet sig til et værdifuldt og derfor højt fejret organ for den danske politik. Det gør mig ondt for manden, og det gør mig tre gange ondt for kirken, som han i øjeblikket giver sig i lag med at tilføje lige så stor skade, som han tidligere har fremmet den. Han bærer i første række selv skylden for den begyndende sørgelige udvikling«.

Om frimenighedsbevægelsen siger Kaftan i sammenhængen, at dens »moderskød er hadet til alt tysk«.

Hertugen og andre kommende angribere opfordres til sidst til at skaffe sig tilstrækkelige oplysninger om forholdene, inden de igen udtaler sig om tilstandene i Nordslesvig. — Så vidt Kaftan. Det blev hans sidste større udtalelse om Nordslesvig i embedsmedfør. Hans senere udtalelser i erindringsbogen »Erlebniſse und Beobachtungen des ehemaligen Generalsuperintendenten von Schleswig, D. Theodor Kaftan« (1924) lades her ude af betragtning, eftersom de tydeligt er prægede af de storpolitiske begivenheder i mellemtiden, nederlaget i krigen og Nordslesvigs afståelse.

Hans ord taler for sig selv. Bemærkes må dog: Når altså kristendommens national-etiske impuls, som den kom frem i Tonnesens frimodige optræden, gik tyskheden i grænselandet imod, mente statskirkens højeste leder — lidt overlegent — at måtte tage afstand.

Yngre præster i Nordslesvig, som Tonnesen havde taget med ind i missionsarbejdet, så sig overfor disse angreb på Tonnesen og hans præstelige virke fra de højeste tyske myndigheder tilskyndede til at offentliggøre en tillidsadresse til ham. Den blev trykt i præsternes fagblad og i »Sædekornet« — og lyder:

»Nordslesvig, i juli 1914. Ærede hr. pastor Tonnesen. Samtidig med de angreb, som De i den sidste tid har været udsat for, føler vi os tilskyndede til at sige Dem tak for de »evighedsværdier«, som De har ydet vort Nordslesvig, — at sige Dem tak for, at ved Deres arbejde spørgsmålet om evig salighed er blevet et brændende spørgsmål for tusinder i Nordslesvig, — at sige Dem tak

for, at Deres arbejde har vakt bevidstheden om religiøst fællesskab og om fællesansvaret for vore religiøse, sædelige og kirkelige forhold hos tusinder. — Derved har De ikke blot banet os mange veje for vor kirkelige virksomhed i forkyndelse og sjælesorg, men vi bekender med særlig tak, at Deres arbejdsmåde atter og atter har skærpet vor samvittighed for netop vort embedes særlige opgave«. ¹³

Tonnesen tilføjer i »Sædekornet« som efterskrift: »Tak, kære brødre, tak også for viljen til medarbejde, som jeg læser mellem linjerne i Deres tillidserklæring. Ja, sjælenes frelse skal være mit hovedformål, hvis jeg må tjene den nordslesvigske befolkning, mine frænder efter kødet, en liden stund endnu. Alle udenomsting såsom kirkelige frihedsbestræbelser vil jeg kun befatte mig med, når hindringerne for vor egentlige gerning, evangeliets forkyndelse for alle dem, hvis skyldnere vi ere, dermed muligvis kan fjernes«.

Som man ser, holder præsterne og Tonnesen sig i deres offentlige udtalelser her udelukkende til det rent kirkelige område og deres samhu med hinanden i øjeblikkets højspændte situation. Andet kunne man som tyske statsembedsmænd ikke tillade sig.

Som helhed tør det nok hævdes, at det var Tonnesen og den af ham ledede Indre Mission i Nordslesvig, der — jævnsides med de grundtvigske frimenigheder — tjente folkets religiøse og folkelige tarv bedst. Sådan så de redelige og kyndige på nærmeste hold på det. Angrebene på ham fra tysk side dækker kun over slet dulgt surhed over egen selvforskyldt nationalpolitisk tilbagegang.

Men Tonnesen fulgte ufortrødent det himmelske syn, han i sin ungdom havde set, og blev i en historisk skæbnetid for vor hjemstavn Guds gode sendebud, en profetisk vækker og en folkets tjener, en kirkelig leder af format, der indtager sin betydningsfulde plads i den historiske udvikling før 1920.

HENVISNINGER

1. Arkivalier i Landsarkivet i Åbenrå, Haderslev provstearkiv. — H. Knudsen: Præsten i Hoptrup, »Grænsevagten« 1920. J. Tonnesen: Ein schleswigsches Grenzland-Geschlecht, 1949. Hørlyck-slægts-tavle (privateje). »Sædekornet« 1883—1920. Aviser m. m.
2. Af tre søstre blev én gift med degn Lund i Agerskov og én med postsekretær Pohlmann i Flensborg, én forblev ugift.
3. Ved årsmødet i Tønder 5. 10. 1910, »Sædekornet« 1910/42.
4. Datter af sognets præst 1826—60 Jep Hansen og professor Ecker-manns datter fra Kiel, cst. superintendent for den dansk-talende del af Slesvig 1850—54, cst. provst 1850—57. Søster til hispinde C. F. Balslev i Ribe.
5. Nic. C. Niensens privatarkiv i LA.
6. L. Blauenfledt: Indre Mission i Sønderjylland indtil 1911, 1921.
7. J. Holdt: Et udsnit af nordslesvigsk kirkeliv i Sønderj. Årbøger 1931.
8. Samme: Indremissionærer i Nordslesvig før 1920, i Sønderj. Månedsskrift 1955.
9. Den stærkt virkende prædiken forelå allerede trykt i Becks postil »På livets vej«, I, 1885. Beck havde året i forvejen også talt ved årsmødet for tysk Indre Mission i Neumünster, 15. 9. 86, her på ubehjælpst tysk.
10. Allerede i 1892 havde biskop Kaftan i en officiel skrivelse til pastor Tonnesen, også tilstillet provsterne, taget klart afstand fra Indre Missions frie mødevirksomhed i fremmede sogne som formentlig stridende mod hævdvunden luthersk landskirkelig ordning. Citeret hos Carsten Petersen, Slesvigske præster s. 187.
11. Foredrag og artikler i »Kirchen- und Schulblatt«: 1898, nr. 27: Die Lehre von der Salbung (Joh. 2, 20—28), nr. 29: Das Verhältnis der ausseramtlichen Evangelisation zum geordneten Amt der Kirche, og Die Bibelbesprechung im Kreise junger Leute. 1899: Weltliche Ordnung und kirchliche Ordnung nach Matth. 20, 25—28. Thesen über freie Wortverkündigung. 1900: nr. 36: Die Bedeutung des lutherischen Material- und Formalprinzips für die Heidenmission. 1901 nr. 5—6: Tertius usus legis in unserer Predigt og Die Lehre vom geistlichen Amt. 1907 sp. 173: Wie kommt der Glaube zu seinem Inhalt? 1908: Zur kirchlichen Lage, nr. 50: Brücken sind besser als Gräben og Wann Brücken, wann Gräben? 1909: Kein fauler Friede (svar på Offener Brief), nr. 9: Zur Klarstellung, sp. 193: Die Zustände in Nordschleswig. 1910 (maj) Unsere Stellung als landeskirchliche Geistliche zu den nationalen und politischen Kämpfen der Gegenwart. (okt.): Wie können wir die lutherische Rechtfertigungslehre wieder zu ihrer Herrscherstellung verhelfen?
12. Udgivet af nordslesvigske sognepræster, forord af Tonnesen.
13. Sædekornet 1914/31. Underskrevet af: Christiansen, Oksenvad, Hansen, Dybbøl, Hoeck, Bjolderup, Horstmann, Brøns, Jørgensen, Sønderborg, Lauritzen, Tinglev, Mathies, Skrave, Nissen, Lintrup, Paulsen, Broager, Petersen, Vilstrup, Popp, Løjt, Rickers, Abild, Wind, Arrild, Tiedje, Ravsted, provst Schmidt, Rødding.

Klus — et middelalderligt valfartssted ved Flensborg

Af *Ole Harck*¹

Ved den nordlige indkørsel til Flensborg ligger den lille forstad Klus, som i slutningen af sidste århundrede blev bygget til skibsværftets arbejdere. Navnet Klus stammer fra en nu forsvundet landsby,² der før i tiden lå længere mod vest på højderyggen ved den del af hærvejen, som i folkemunde kaldes Krumvejen.³ Her ligger i dag den store gård Klusgård, hvis navn sammen med skovens navn, Klusris, er det eneste, der minder om det gamle Klus. Klusris var i tidligere tid en del af en stor sammenhængende skov, der strakte sig fra Bramstedlund i Ladelund sogn til Jarlund i Valsbøl sogn og Kragelund i Bov sogn.⁴ En del af skoven i Bov sogn kaldtes Krakholdt;⁵ den yderste ende af skoven fra omkring Oldemorstoft blev efter Jonas Hoyer (1628) betegnet som Krokris.⁶ I løbet af årene blev Krokris dog opkaldt efter landsbyen Klus, hvorimod åen, der snoede sig igennem skoven, Krogå, efterhånden fik navnet Kruxå, i dag: Kruså. Navnet Krokris nævnes første gang i slutningen af det 14. århundrede,⁷ hvor det bruges til nærmere stedfæstelse af en eneboerhytte ved vejen fra Flensborg til Bov.

Og hermed er vi ved sagen: det tidligere meget søgte valfartskapel ved Flensborg, som skal være emne for denne lille betragtning.

Carsten Petersen har i bogen, der rummer hans undersøgelser over den slesvigske præstestands historie, gjort en del ud af et paveligt dokument, der er dateret til slutningen af det 14. århundrede. Her skrives følgende efter Carsten Petersen⁸: »En af de sidste dage i det 14. årh. udsendte paven fra Roma en skrivelse til alle troende. I indledningen tales om dem, der gerne vil tjene Gud for bestandigt, at de må have et ensomt sted, fjernt fra alle verdens fristelser, for at hjertet ganske kan hengive sig til det guddommelige. Skove og huler må overlades dem, for at ikke

verdens forfængelighed skal lede dem på afveje. Så vil de stråle ved hellige gerninger sådan, at Kristi troende allesammen tilskyndes til at give almisser og hjælpe til med at bygge kirker, og aflad vil komme rigeligt fra det apostolske sæde. Så har nu Ludolf Swerk, en præst fra Lybæk stift, og en lægmand Wilhelm Uterlyre, i den hensigt at føre et eneboerliv taget sig for at opføre et kapel til ære for den hellige Jomfru Maria og Augustin og Brigitte i en skov, som kaldes Chroxis-Krøgsris i Slesvig stift. Der loves aflad til alle dem, som give af deres midler dertil, skænke bøger eller kalke etc. og derefter andægtigt besøge dette kapel, når det er bygget, på Marias eller Augustins eller Brigittes højtid i sand bod og bekendelse .

Hermed er en hel række enkeltheder belyste. Først og fremmest — hvad der er af vigtighed for den arkæologiske undersøgelse — havde man, da dette brev blev skrevet under pave Bonifacius d. 9.s paveperiode, endnu ikke opført noget kapel, men opførelsen var umiddelbart forestående. Vi kan således datere kirkebygningen til omkring år 1400. For det andet er det interessant at fastslå, at stedet blev taget i besiddelse af eneboere, som her ved den vigtige forbindelsesvej mellem nord og syd ville udføre et arbejde for de vejfarende, for således må vi vel tolke den kendsgerning, at de to eneboere ikke, sådan som paven anbefaler det, søger ud i skove og utilgængelige steder, men derimod lægger deres hytte ved den dengang meget trafikerede vej. Kapellet blev bygget til ære for tre hellige; som det vil vise sig, er der en smule kludder i opfattelsen af, til hvem det nu i virkeligheden blev opført. Det kan være, at man oprindeligt havde tænkt på disse tre, men dette blev senere ændret. Af allerstørste vigtighed er desuden den kendsgerning, at det var tyske eneboere, der havde søgt mod nord. De var såkaldte »Klausnere« og deres hytte en »Klause«; disse udtryk blev hængende, også da eneboerlivet blev afløst af en mere eller mindre officiel kirkelig instans. Der tales senere officielt kun om kapellet, og hertil føjes så et eller flere navne på hellige mænd eller kvinder, mens man derimod i folkemunde taler om »Klausen« eller i datidens skrivemåde »de Klusz«.⁹

Men kapellet blev bygget, og det har i løbet af kort tid vakt temmelig stor opmærksomhed, for allerede i 1427¹⁰ får minori-

terklosteret i Flensborg af pave Martin d. 5. tilladelse til at opføre et kloster ved kapellet. Da denne pave dør kort tid efter, bliver der ikke noget ud af sagen, før hans efterfølger i sædet, pave Eugenius d. 4., bekræfter forgængerens tilladelse i 1431. I et brev til biskoppen i Viborg overdrager han denne at meddele minoritermunkene i Flensborg tilladelsen. Denne er givet, efter at kongen, Henrik, som han kaldes i dokumentet, har givet sit samtykke til planen. Dog må det være en fejl, at kongen skulle hedde Henrik; der kan kun være tale om Erik af Pommern. Klosteret ved Klus skulle bebos af minoriter, og disse skulle have de til et kloster hørende rettigheder.

Klosteropførelsen var godkendt af kongen, men alligevel er sagen yderst uklar. Var den danske krone ejer af jorden omkring Klus, så havde den også ret til at bestemme de kirkelige forhold. Første gang en kongelig godkendelse kan have foreligget er i dokumentet fra 1427. Samme år dør også den holstenske hertug Henrik, og han skænkede ved sin død kapellet til Ryd kloster ved det nuværende Lyksborg. Denne donation bekræftes af hans brødre i 1433,¹¹ og samme år bevidnes overdragelsen af denne og flere ejendomme af klosterets abbed.¹² Er der tale om en fejl fra Vatikanets side, for i det pavelige dokument kaldes kongen Henrik, efter navnet tilføjes så alle kongens titler, hvorefter der ikke længere kan være tvivl om, at der er tale om kongen? Det kan jo også forholde sig således, at hertugerne post mortem i broderens navn overdrager klosteret en ejendom, som de har røvet fra kongen ved deres erobring af Flensborg. Kilderne synes ikke at give oplysninger over det virkelige forhold. Indtil reformationen høres der ikke mere om de kirkelige forhold i Klus.

Det, der er opført ved Klus, kaldes i brevet fra Rom for et oratorium ved Krocziis, af hertugerne betegnes det som kapellet eller oratoriet til Jomfru Marias ære på et sted, som vulgært kaldes for Krokris, og som ligger i Hanved sogn. Overdragelseskapitlet er skrevet på latin, men et forord er skrevet på tysk. Heri betegnes kapellet som liggende udenfor Flensborg.

Foruden de to eneboere kendes kun én præst ved navn. Ifølge en gammel flensborgsk krønikeskriver, Jonas Hoyer,¹³ er kapellet opkaldt efter Sct. Anna, jomfru Marias moder. Er dette tilfældet, så hed en af præsterne i Klus i 1480 Jens Jaspersen.¹⁴ Han var

*På den øverste fiskedams
vold står idag endnu denne
grænsesten
med årstallet 1601.*

medlem af Hellig Legemsgilde i Flensborg og findes i fortegnelserne over medlemmerne for dette år.

I gamle fortællinger om Klus berettes altid om, at der er fundet krykker og rester af bidsler.¹⁵ De skulle stamme fra helbredte mennesker og dyr. Man kunne her ved bøn og andagt helbrede syge, derefter blev de helbredtes ting efterladt, ligesom det også fortælles, at man kun behøvede at medbringe noget, der tilhørte det menneske eller det dyr, der skulle helbredes. Efter at genstanden var lagt ned foran helgenbilledet, kunne den syge blive rask igen.

Selv om det ikke blev til noget kloster i Klus, har der dog været flere præster. De beboede et hus, som 1539¹⁶ blev taget i brug af den første protestantiske præst i Hanved sogn, Hartvig Davidsen også kaldet Bidsen. Om denne præst¹⁷ fortælles det, at han først ikke ville antage Luthers lære, men drog til Hamborg, hvor han kom på »bedre tanker« og så vendte hjem igen til menigheden. Han døde 1566. Kapellet blev nedbrudt efter reformationen,¹⁸ og stenene anvendt til reparation af Hanved kirke.

Da kapellet fra 1433 tilhørte Ryd kloster i Lyksborg, tilfaldt

det ligesom den øvrige del af dette klosters gods kongen i 1544.¹⁹ Ryd kloster og omliggende land blev skænket hertug Johan den Yngre i 1582, hvorefter slottet blev opført, men ejendommeligt nok beholdt kongen meget længe de tidligere klosterbesiddelser omkring Klus som ejendom.

Til kapellet hørte de sandsynligvis af kapellets beboere anlagte fiskedamme Musbæk- og Moorbæk-dam.²⁰ Af disse damme findes stadigvæk lave jordvolde i terrænet. Hvorvidt navnene til disse to fiskedamme er opstået, efter at dammene var anlagt eller er overtaget fra folkemunde, er usikkert. Det er dog påfaldende, at navnet Moorbæk-dam med stavelsen »Moor« synes at være af tysk oprindelse ligesom navnet Klus. Om vi i betegnelsen Moorbæk har det navn, som man i gamle beretninger finder som stedangivelse for en gammel borg ved Flensborg,²¹ kan ikke afgøres med sikkerhed. Der fortælles et sted om en borg ved »Flensbeck i ved Mordbeck i Ramsherred mark«. Ramsherred var den nordlige del af byen. Der findes ikke nord for byen andre bække end det i dag som Laksebæk betegnede vandløb, der i ældre tid kaldes Moorbæk; herved ligger disse to fiskedamme. Et kongeligt dokument²² fra året 1777 med kongelig underskrift bekræfter en aftale mellem kongen og en flensborgsk købmand, Jacob Kahl, om salget af fiskedammene. Disse blev så senere solgt videre til familien Rønnekamp, Klusgård. Så længe blev noget af det tidligere klostergods på kronens hænder.

Efter at kapellet var nedbrudt, byggedes der på jorden omkring kapellet fire små husmandssteder,²³ der ifølge et dokument fra året 1614 fik tildelt forskellige rettigheder. Disse brug blev sammen med den dertil hørende jord solgt til familien Rønnekamp, der byggede gården Klusgård.

Ved opførelsen af den store gård stødte man på de sidste rester af kapellet. I året 1805 har man ved bygningen af de store lader fundet en del bygningsgrus, og ved udgravningen af en kartoffelkælder i 1833 fandt man et skelet.²⁴

Hvornår møder man for første gang navnet Klus? I de gamle dokumenter om overdragelsen af kapellet til klosteret i Rus Regis, og i tilladelsen til at bygge et kloster ved Klus tales der hele tiden om kapellet ved Krokris eller om Hanved sogn. Hvordan navnet

Klusgårds sydlige lade set fra syd. Mellem det store træ og laden har kapellet ligget. Rækken af hegnspæle foran laden fører lige over det fundament, der muligvis har været en præstegård.

er fremkommet og blevet til en stedbetegnelse synes at fremgå af et brev skrevet af den tidligere borgmester i Flensborg, Haye Payssen.²⁵ Det er en forpligtelse til Christian 1. i anledning af Payssens benådning for deltagelse i oprøret mod kongen. Brevet er dateret i 1473, og der skrives bl. a.: » . . . hefft syne gnade my ok gegunnet in syner gnaden lande unde gebeden to wesende, uth genommen to Flensborgh, unde dar nicht negher to kommende also Adelhu kerken und de Klusz, dar unse leue vrowe gnedich is, by Flensborgh vorben belegen«. Her sidestilles Adelby kirke som stedbetegnelse med kapellet i Klus. Men det hedder endnu »de Klusz«, endnu er det kapellet, ikke stedet, der har navnet.

I et uddrag af Gotschlak von Alefelds regnskab²⁶ over indtægter og udgifter på hertug Frederiks vegne for årene 1502—05, står følgende vending: Flensborch in reditu: »Interste dem schroder knechte Bernhde, wente he vorlecht hadde vor etc sindel. ijsz Item offerde myn g. h. tor Klus vor Flensborch ijsz.« Her er Klus

allerede blevet en stedbetegnelse, der er nemlig ingen hentydning til kapellet.

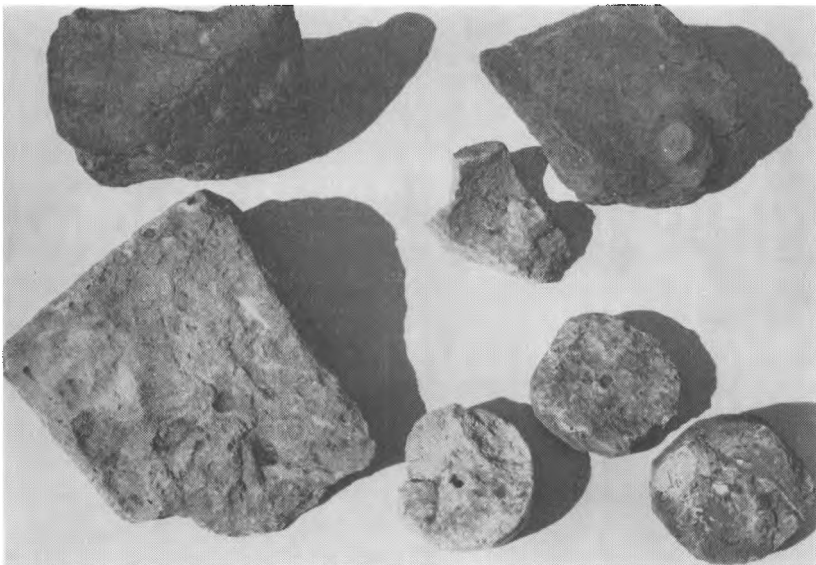
I Dankwerths kort over Flensborg, der stammer fra 1648, findes Klus brugt som navnet på en landsby. Og i senere dokumenter kommer det samme til udtryk. Med denne udvikling af navnet Klus, hvor det er bygningen, Klausen, der fører til stedsnavnet, skulle den af Carsten Petersen²⁷ repræsenterede mening om, at Klus og dermed Klusris ikke er en plattysk forvanskning af Klause, men snarere en naturlig lydændring af Krogsris ved Krogå, ikke længere kunne holdes.

En arkæologisk undersøgelse af kapellet har indtil i dag kun indskrænket sig til at fastslå bygningens nøjagtige beliggenhed. Som udgangspunkter for undersøgelsen havde jeg de gamle beretninger i topografierne om fund af bygningsgrus i jorden ved Klusgård. Desuden var skeletfundet i kartoffelkælderen et godt fingerpeg i retning af at finde frem til kapellets beliggenhed. De første undersøgelser var dog skuffende, idet der nok kom bygningsgrus, men det syntes at stamme fra ladens bygning. Dog kunne der ved hjælp af en sonde fastslås en ca. 15 m lang stensætning parallel med den sydlige lade ca. 30 m syd for denne. En lille søgegrøft igennem denne stensætning viste en regelmæssig lagt stembrolægning. Det hele gjorde indtryk af at have haft en eller anden tilknytning til en bygning. Dog var det ikke kapellet, der var fundet, for der fandtes intet bygningsgrus.

I sensommeren 1961 fik jeg meddelelse om, at der var fundet en ny stensætning. Fundet var gjort af kabelarbejdere lige vest for Klusgårds sydlade, i hvis vestlige ende kartoffelkælderen, hvor skelettet blev fundet, endnu findes den dag i dag. En søgegrøft i dette område gav klarhed over, at der i dette tilfælde var tale om de sidste rester af det omkring 1400 byggede kapel. To rækker med favnstore sten havde imellem sig en bunke ikke særligt ordnede sten i alle størrelser. Udenfor den vestligste stensætning var derimod en ordnet stensætning af sten, der i størrelse var lidt større end en knyttet mandsnæve. Mellem denne stensætning og laden fandtes på et sted et temmeligt tykt lag af bygningsgrus, hvori der lå halve munkesten, tagsten og rester af søjler af brændt ler. Dette lag holdt dog hurtigt op igen, da man havde gravet det op, sandsynligvis for at få grus til veje eller

Kapellets fundament set fra øst.

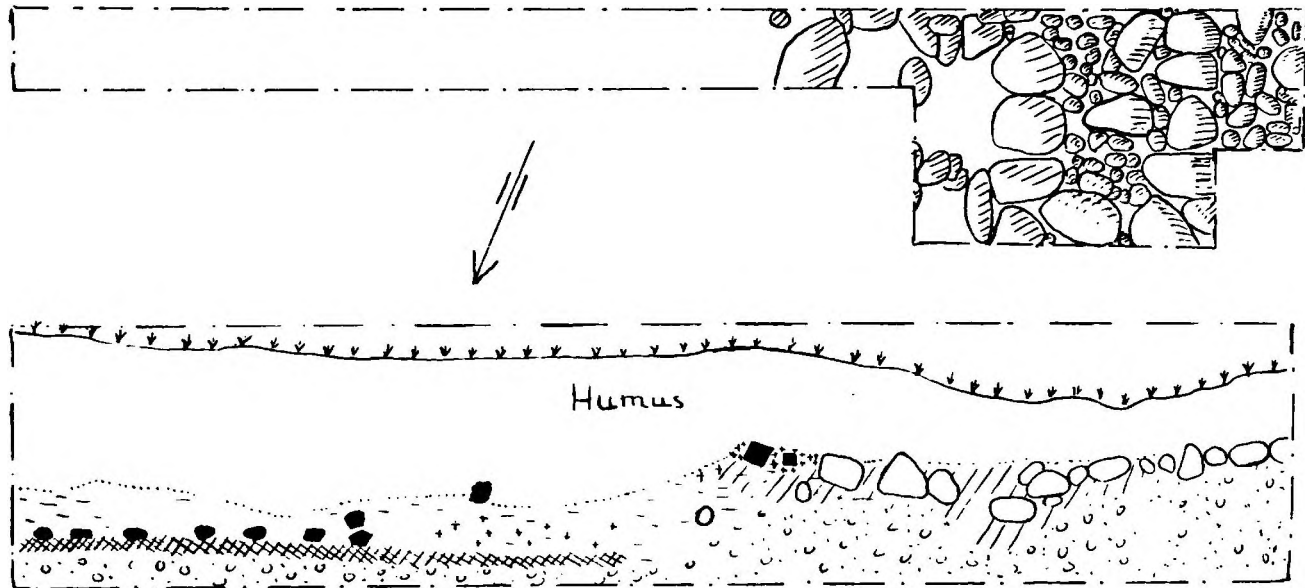

Enkelt af de fundne munkesten, tagsten med fremspringende hage og søjlerester. Stenenes farver er røde og gule, de samme som forekommer i Hanved kirke.

støbning på et tidspunkt, da gården Klusgård endnu var i fuld drift.

Søgegrøftens profil gav følgende billede: Stensætningen havde kun et lag sten. Disse var lagt således, at den flade side vendte nedad. I umiddelbar forlængelse heraf fulgte det omtalte lag bygningsgrus. Dette var blevet gravet bort i den øvrige del af søgegrøften. Nu viste det sig, efter at humuslaget var bortgravet, at den naturlige undergrund ikke kom til syne, men at et lag fint sand dækkede grøftens bund. Ved at grave ned til ca. 1,5 m dybde, kom et ca. tyve cm tykt lerlag til syne, hvori der bl. a. lå enkelte dyreknogler. Og under dette stampede lerlag lå så den faste undergrund. I sandlaget havde vi ikke fundet noget bygningsgrus, men lige ovenpå lerlaget lå halve munkesten og andre murbrokker.

Hvordan skal dette nu forklares? Måske kan det følgende give en smule mere hold på sagen: Da kapellet blev opført, lagde man efter at have gravet et lille stykke ned i jorden to rækker store sten og imellem disse sten af forskellig størrelse. Udenfor det, der senere skulle bære bygningen, havde man, som man gør på landet den dag i dag, lagt en stensætning af mindre sten, blandt andet for at forhindre regnvandet i at grave en rende omkring bygningen. Efter at et stykke af muren var opført, opdagede man, at undergrunden var alt for fugtig til at f. eks. træværk kunne ligge lige på jorden. Et stykke fra fundamentet havde man, for at jorden ikke skulle skride og bygningen derefter synke sammen, gravet ned i undergrunden og så derpå lagt et lag stampet ler. Hermed skulle fugtigheden holdes borte. Mens dette lag fik tid til at tørre, byggede man videre på kapellet og smed af og til en halv ubrugelig mursten ned på lerlaget. På taget var man endnu ikke begyndt, da der ikke er fundet tagstensrester på lerlaget. Så blev arbejdet standset for et par dage, for at der kunne fyldes fint, tørt sand i udgravningen. I dette sandlag blev der så godt som intet bygningsgrus fundet. Derefter havde man fået et tørt lag til kirkerummet. Endnu ved udgravningen kunne man mærke forskel mellem sandlagets tørhed og den fugtige lerjord, som undergrunden består af. Lidt højere end stensætningen har den gamle overflade været, mens kapellet var i brug, for bygningsgruset er sikkert faldet ind i bygningen, da den blev ned-

Plan og profil fra udgravningen ved Klusgaard 1961. 1:50

○	Sten	---	Sandlag
■	Munkesten	///	humusholdigt sandlag.
+	Bygningsgræs		
⊘	lerlag		
⋯	naturlig Undergrund.		

revet. At der i dag er henved 50 cm jord ovenover dette lag, skyldes sandsynligvis planeringen efter bygningen af laderne.

Noget af det, der overraskede mest, var fundamentets svaghed. I gamle kirker finder man til dels fundamenter, der går meget dybt ned i jorden. Men dog har andre bygninger, der har været langt større end kapellet ved Klus, haft fundamenter af tilsvarende art, selvom disse bygninger dateres langt senere.

Det skelet, som blev fundet i 1833, har i alle tilfælde været placeret meget tæt ved kapellets kor. Om det sa har ligget udenfor eller inde i selve bygningen, er ikke til at afgøre.

Er resterne af den bygning, hvis fundament blev fundet ca. 30 meter syd for laden, så den præstegård, hvori Hanvedpræsten boede i 1539? Bygningens størrelse og placering i forhold til kapellet kunne tale for denne tolkning.

Ud over disse to søgegrøfter, som førte til at placere anlægget nærmere, er der ikke foretaget noget videre arkæologisk set. En fuldstændig udgravning af kapellet vil sandsynligvis kun føre til, at man kan få klarhed over størrelsen og udstrækningen af anlægget.

Hugo Matthiessen¹⁸ kommer i sin fortræffelige bog om Hærvejen også ind på den »krumme« vej, den vej, der førte fra Bov forbi Klus til Flensborg, og herfra sydpå. Vejene stødte sammen igen ved Jaruplund. Matthiessen går meget kraftigt imod den tit fremsatte mening om, at Krumvejen skulle være den oprindelige Hærvej. Er dette nu rigtigt? Måske gælder det i senere tid, da studehandlen dominerer. En kartografisk sammenstilling af kirker, kapeller og hellige kilder langs Hærvejen viser, at Flensborg på dette område smukt følger sig ind i kæden af alle de steder, de vejfarende i katolsk tid kunne opsøge. På strækningen mellem Bov og Flensborg ligger ved Nyhus en hellig kilde.²⁰ Det første, den vejfarende mødte i Flensborg, var et Sct. Gertruds-kapel lige indenfor den nordlige byport. Og det dertil hørende Sct. Gertrudsgilde havde jo, hvad Hugo Matthiessen udtrykkeligt nævner, den opgave at stå fattige pilgrimme bi på deres rejse. På vejen udenom Flensborg ligger der ingen hellig kilde, intet kapel eller kirke. Det næste sted er først Oversø kirke. De ting, Hugo Matthiessen anfører som beviser for, at vejen gik udenom Flensborg, er dokumenter, der alle er senmiddelalderlige. På dette tidspunkt kan det

meget vel være muligt, at man fra flensborgsk side har ønsket at få alt kvæget udenom byen.

Ved at lægge borgen Nyhus ved Krumvejen, ikke ved den anden, spærrede man ikke alene tilgangen til Flensborg, men tillige hele trafikforbindelsen til lands mellem nord og syd. Helt nye opdagelser indenfor Flensborgs bymure, synes at pege i samme retning. Her er det lykkedes for den kendte hjemstavnsforsker J. Røschmann³⁰ at fastslå et borganlæg ved den nuværende Fruekirke, et anlæg, der måske kan føres tilbage til ca. år 1200. Andre endnu ikke fremdragne borganlæg ved Flensborg, ikke ved Hugo Matthiessens Hærvej, synes at tale for, at man i det mindste for årene indtil 1500 har brugt vejen over Flensborg.

At den verdslige magt i tidlig middelalder har erkendt vejstykkets betydning, før Hærvejen fra Flensborgs beskyttende mure fører sydpå i et åbent usikkert land, ses deraf, at der fra Flensborg til Bov findes rester af flere borganlæg enten i terrænet eller nævnt i de historiske kilder. Fra kirkelig side har man villet give datidens pilgrim en passende afsked, før han vandrede videre sydover, hvor han skulle gå længe, inden han fandt en kirke eller et kapel. Herved kunne Klus opnå en sådan betydning, at endog flere paver har givet tilladelsen til en klosteropførelse, og at holstenske hertuger efter erobringen af Flensborg i 1431, sandsynligvis for at betydningen af Ryd kloster ikke skulle svækkes ved et stærkt kloster ved Klus, skænkede kapellet til Ryd kloster og herved forhindrede den danske konge i at få et støttepunkt i gejstlig og verdslig henseende, hvad der kun kunne skade deres interesser.

HENVISNINGER

1. Stor tak for hjælp ved de arkæologiske undersøgelser skylder jeg ejeren af Klusgård, Chr. Rønnekamp. Jeg vil også takke stud. rer. nat. Torkild Tønnsen, Flensborg, for hjælpsomhed ved udgravningen.
2. Landsbyen er nævnt flere gange, f. eks. findes den på Dankwerths kort over hertugdømmerne fra 1648.
3. Hugo Matthiessen, Hærvejen, 1951, s. 127.
4. M. Mørk Hansen og C. L. Nielsen, Kirkelig statistik over Slesvig stift, Kbhvn. 1864, bd. 2, s. 161, anm. 3.
5. Carsten Petersen, Slesvigske Præster, 1938, s. 20 ff.
6. Mørk Hansen, s. 161, anm. 3.
7. Carsten Petersen, s. 20 ff.
8. Carsten Petersen, s. 20 ff.
9. H. C. P. Sejdelin, Diplomatarium Flensborgense. Bd. I, s. 736.
10. Sejdelin s. 385 ff.
11. Sejdelin s. 413 ff.
12. Sejdelin s. 414 ff.
13. Mørk Hansen, s. 161, anm. 3.
14. Carsten Petersen nævner, at den sidste eneboer i Klus hed Jens Jaspersen. I fortegnelse over medlemmer i Hellig Legemsgilde, en fortegnelse, som C. P. også henviser til, findes kun en hr. Jasper, men muligvis er der tale om den samme. Sejdelin, s. 394.
15. F. eks. i H. Oldekop, Topographie des Herzogtums Schleswig, Kiel 1906, s. 82 ff. og i Trap, Hertugdømmet Slesvig, 1864, s. 465.
16. Carsten Petersen, s. 20 ff.
17. Mørk Hansen, s. 177.
18. Oldekop, Mørk Hansen og Trap.
19. Jensen, Angeln, 1923, s. 184—86.
20. Oldekop, s. 82.
21. En fremstilling over borge og befæstningsanlæg i Flensborg vil inden længe blive givet i J. Røschmanns bog om de arkæologiske forhold i Flensborg by og amt. Bogen er for tiden i trykken. En lille beretning i populær form har stået i Flensburger Tageblatt 29. 12. 61. Det er fra denne artikel af J. Røschmann, at nævnte vending er taget.
22. Dette dokument overtog familien Rønnekamp, Klusgård, da den købte fiskedammene ved Slukefter, som stedet hedder i dag. Dokumentet er stadig i familiens eje.
23. Oldekop, s. 82.
24. J. v. Schrøder, Hertugdømmet Slesvigs topografi, oversat af Chr. Wollesen. 1854, s. 267.
25. Sejdelin, bd. I, s. 736.
26. Sejdelin, bd. II, s. 933.
27. Carsten Petersen, s. 20 ff.
28. Hugo Matthiessen, Hærvejen, 4. udg., 1951, s. 127.
29. Mundtlig beretning af hr. Chr. Rønnekamp, Klusgård. Kilden kaldes Haraldskilden. Til kilden knytter sig et sagn.
30. Røschmann, se anm. 21.

Haderslevs, Åbenrås og Sønderborgs krav om dansk retssprog efter 1850

Af *H. V. Gregersen.*

Ikke så snart var Treårskrigen kæmpet til ende, før der rejstes krav om, at århundreders misrøgt af det danske sprog skulle op-høre. I Nordslesvig voldte dette ønske ingen vanskeligheder, thi det var noget, som den nye øvrighed og landsdelens dansktalende indvånere kunne samstemme i. Kampen om sprogforordningerne mellem de to slesvigske krige kom derfor ikke til at vedrøre det danske Nordslesvig; alligevel kom indførelsen af dansk retssprog til at volde vanskeligheder — ganske vist ikke fra befolkningens side, men derimod fra hertugdømmets øverste retslige instans, Overjustitskommissionen. Sagen var nemlig den, at loven for-drede, at retssproget skulle være blandet, hvor kirke- og skole-sproget var både dansk og tysk. Skolesproget blev ret hurtigt rent dansk i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg, men kirkesproget ved-blev i hele tidsrummet mellem de to slesvigske krige at være blandet, og spørgsmålet om retssproget stod derefter åbent, indtil de lokale myndigheder greb ind.

Det begyndte i *Haderslev*, hvor dansk allerede den 12. december 1850 var blevet undervisningssprog i Folkeskolen, og inden året var omme, rejste byens magistrat krav om, at dansk også måtte blive byens retssprog. Det skete i følgende udtalelse til F. F. v. Tillisch, der var blevet overordentlig regeringskommissær for Slesvig:

Pligtskyldig Indberetning fra Magistraten i Haderslev angaa-ende det danske Sprogs Anerkjendelse som Retssprog i Haderslev By. Afgivet d. 27de Decbr. 1850.

Det danske Sprog er ved de sildigste Begivenheder mere og mere kommen i sine naturlige Berettigelser i Hertugdømmet Slesvig, og er, hvad Byen Haderslev angaaer, fra et næsten til de nederste Classer fortrængt Sprog, ikke alene bleven Befolkningens

almindelige Sprog, men ved Deres Excellences (d. e. F. F. v. Til-
lisch) Foranstaltninger nu lovlig anerkjendt som almindeligt
Skole- og det fremherskende Kirkesprog.

Ved Rettergangen her i Byen har det danske Sprog i den sil-
digste Tid ogsaa gjort sig gjældende og siden medundertegnede
Overauditeur Hammerichs Constitution som Borgmester og Politi-
mester i Haderslev By, er dette Sprog brugt i Retten, og Proto-
collen ført paa Dansk, med Undtagelse af saadanne Sager, hvori
Advocaterne have givet deres Indlæg i det tydske Sprog, og hvor
denne Omstændighed, af Mangel paa en lovbestemt Regel, gjorde
Anvendelsen af det danske Sprog mindre hensigtsmæssig, og for
den enkelte Sag mindre passende. — Denne Brug af det danske
Sprog i Retten har været en naturlig Følge af, at næsten Alle,
som møde, betjene sig af dette Sprog, og den tidligere brugte
Fremgangsmaade, at føre Protocollen paa tydsk, uagtet vedkom-
mende Mødende talte dansk, og siden at oplæse Protocollen paa
dansk, uagtet den var ført paa tydsk, i høieste Maade er forkas-
telig.

Da nu allerede det allerhøieste Rescript af 15de Dec. 1810
bestemmer:

»at i Hertugdømmets Districter, hvor der tales dansk, skal det
danske Sprog efterhaanden indføres som Kirke- og Skolesprog,
og som det Sprog, der skal bruges ved alle offentlige Anlig-
gender«;

og Rescriptet af 26de Mai 1840 udtrykkelig fastsætter:

»at i de Districter i Hertugdømmet, hvor Skole- og Kirke-
sproget er dansk, skal det danske Sprog bruges i alle Regie-
rings- og Retssager«,

saa synes Tiden at være kommen, at det danske Sprog ogsaa ret-
lig bør anerkjendes for at være Rettergangssproget og det Sprog,
som skal bruges i alle offentlige Anliggender her i Byen.

Vi antage, at der ikke i nogensomhelst Retning kan ligge endog
den mindste Vanskelighed i Veien for en saadan Anordning, men
ere meget mere overbeviste om, at en saadan Bestemmelse vil
blive modtaget med stor Tilfredshed, og tillade os derfor aller-
ærbødigst at andrage paa, at det maatte behage Deres Excellence
at forordne:

*Borgmester Emil Hammerich,
Haderslev.*

at det danske Sprog for Eftertiden er det i Haderslev Bye gjældende Rettergangs- og i alle offentlige Anliggender brugelige Sprog.

Allerærbødigst

E. Hammerich
const.

H. Petersen

Til Hs. Excellence, Herr Geheimeconferentsraad Kammerherre v. Tillisch, overordentlig Regjeringscommissair i Hertugdømmet Slesvig, Storkors af Dannebrogen og Dannebrogsmænd.¹

Ovenstående skrivelse blev ledsaget af en udtalelse af amtmand W. W. Stockfleth, hvori det meget betegnende hedder, at »Befolkningen ikke mere taaler det tydske Suprematie«, og at ansøgningen derfor bør fremmes, så meget mere som sprogforandringerne i kirke og skole var blevet modtaget af befolkningen uden hindringer af nogen art. »Det viser tilstrækkeligen, at Dansk er det Sprog, som her hører hjemme«. Overjustitskommissionen anbefalede derefter i en betænkning andragendet, og det meddeltes så den 8. febr. 1851, at dansk fremtidigt var rets- og regeringsprog for

Haderslev by. Pudsigt nok begrundede man dette skridt med, at Kliplev allerede havde fået dansk øvrighedssprog, skønt der her også forekom tyske gudstjenester.²

Med et pennestrøg var retssproget altså blevet dansk i Haderslev, men hvad med de andre nordslesvigske købstæder, hvor forholdene var ganske de samme som i Haderslev? Betegnende nok hører man intet fra *Tønder by* i den anledning.³ Hertil var, den nationale vækkelse endnu ikke nået, i hvert fald ikke danskhedsfølelsen. Men i alle tre nordslesvigske østkystbyer var der en levende danskhedsfølelse.

I *praksis* blev dansk retssprog indført i såvel Åbenrå som Sønderborg umiddelbart efter, at dansk var blevet skolesprog, og begge steder begrundedes forandringen med sprogreskriptet af 14. maj 1840. Imidlertid savnedes der stadig en officiel anerkendelse af denne egenmægtigt indførte forandring. *Åbenrå* magistrat søgte i en skrivelse af 15. juli 1851 at få Overjustitskommissionen til at udstede en officiel erklæring herom, men forgæves. Christian Paulsen, som var medlem af Overjustitskommissionen, forklarede i dagbladet »Fædrelandet«,⁴ at »en Ret handler efter den bestaaende Retsforfatning, og ikke efter Hensigtsmæssighedsgrund sætninger. Men Commissionen har saa Lidet imod, at Retssproget forandres, at den ikke har gjort Brug af sin Ret til at tilbagevise og hjemstede danske Udfærdigelser og Protokoller fra Aabenraa eller Sønderborg«.

Hele året 1851 gik uden, at der fra øvrighedens side blev truffet foranstaltninger til en forordning om dansk retssprog i de to dansktalende købstæder Åbenrå og Sønderborg. Den dansksindede befolkning, der gennem århundreders misrøgt af hjemmesproget var blevet vænnet til at nære mistro mod de ledendes hensigter, følte sig mere og mere brøstholden over regeringens langsommelighed på dette punkt; man kunne naturligvis ikke forlange, at folk skulle forstå Christian Paulsens argument. Man havde jo netop oplevet revolutionerende forandringer, og i sådanne tider er man ikke vant til at spørge efter lov og ret. Højest karakteristisk for situationen er derfor det initiativ i sagen, som Åbenrås deputeretkollegium (de menige byrådsmedlemmer) tog ved at udforme efterstående henvendelse til byens magistrat. Den skal vel også ses på baggrund af den ængstelige folkestemning, der var

vakt ved den kongelige kundgørelse af 28. januar 1852, der beseglede Eider-politikkenes nederlag, en følge af de forpligtelser, som Danmark var blevet tvunget til at påtage sig under aftalerne med stormagterne 1851—52.

Til

den højtærede Magistrat, hersteds.

Medens der i de sidste Par Aar, fra forskellige Sider, ere blevne trufne Foranstaltninger, sigtende til at gjøre godt, hvad en forsvunden uretfærdig Tid har syndet imod Folk og Fædreland med Hensyn til Nationalitet og Folkesprog; medens vor Byes troe og lojale Indvaanere med taknemmelig Glæde anerkjende, hvad der i denne Henseende allerede er bleven udrettet, — hvorledes vore Skoler, ved Indsættelsen af Modersmaalet er bleven »Folkeskoler«, som de forhen rigtignok kaldtes, men paa Grund af det udenlandske Skolesprog ikke vare, — hvorledes Retten og Administrationen i vor Bye, ligeledes taler til Folket i Hjemmets Tunge-
maal og har aflagt den unaturlige og skadelige Brug af en fremmed Nations Sprog, — hvorledes ogsaa i Kirken Folkesproget vel ikke har faaet Fyldest for sin Ret, men dog er bleven hævet af Fornedrelsen, — ja hvorledes Hans Majestets Regjering ved det Høje Ministerium for vort Hertugdømme udfærdiger danske Bestallinger og Concessioner for vor Bye, — medens sige vi, disse Tegn paa en naturlig Retfærdighed imod os, opfylder Enhver, der meener det redeligt med Konge og Fædreland, med Tilfredshed og Glæde og styrker Tillid og Troskab, have vi med Beklagelse og ikke uden en bitter Følelse i Hjertet bemærket, hvorledes vort Lands højeste Domstol, Overjustizcommissionen for Hertugdømmet Slesvig, men en for os uforklarlig Haardnakthed vedbliver at vise Disens (!) i saa Henseende, i det alle dens Udfærdigelser, ere affattede i det tyske Sprog. Vi vide ikke, og kunde ikke tænke os, hvad Grunden kan være for, at Overjustizcommissionen alene vil fremstille sig, som en Undtagelse, under de ellers hæderlige Almindelige Bestyrelser, at vise den naturligste Retfærdighed imod det Folk der tales til, eller som det vedrører, at bruge dets Sprog. Derimod vide vi, at der er ikkun een Stemme, om denne Overjustizcommissionens Fremgangsmaade, der kun altfor meget minder om de Tider, til hvilke vi med Gru tænker tilbage, — og

at Ildesindede og Ængstlige i den finde en Levning af hiin Renitenz (opsætsighed), som den meensvorne Embedsstand efter Krigens Ophør benyttede som sidste Støtte for det faldne Oprør.

Med Hensyn til at vort Skolesprog er alene dansk, troe vi ogsaa at kunne have et Krav paa, at erholde danske Rescripter o. s. v. fra Overjustizcommissionen for vort Hertugdømme, der afseet fra alle andre Grunde, sikkerligen aldrig af den Omstændighed, at Kirkesproget her er afvejlende Dansk og Tydsk, — hvilken Omstændighed desforuden ikke er en Retfærdighed, — kan hente Motivet til at holde paa sit tydske Forretningssprog, ligeover for vor danske Bye. Thi skal Skole og Kirkesproget være Kjendmærke, saa ere jo tre Momenter imod og kun eet for det tydske.

Dog vi ansee det for overflødig at sige meere herom. Vi nære den Overbeviisning, at den højtærede Magistrat deler vort Ønske om at see Overjustizcommissionen anvende vort eget Sprog, i vore egne Anliggender, og naar vi tillade at fremsende Dette, saa er det for derved at udtale den indstændige Bøn om, at den højlærede Magistrat vil anvende Alt, for at saaledes maa skee.

Ærbødigst

Aabenraa den 17t Marz 1852.

N. Sørensen — T. Löbger — Jürg. Cornett — Th. Jörgensen — C. T. Guldager — H. Jespersen — N. B. Kiölseth — A. Andersen P. Jessen — I. Hansen — Joachim P. Tyroll — I. A. Jürgensen.⁵

Deputeretkollegiets henvendelse til magistraten havde til følge, at borgmester Lunn atter engang måtte tage sagen op, og nedestående magistratsindstilling af 10. april 1850 tilstilledes derefter Den Kongelige Overjustitscommission for Slesvig i Flensborg. Det hedder heri:

Under 15. Juli f. A. tillod undertegnede Magistrat sig at henvende sig til Den Kongelige Overjustitscommission med underdanig Bøn om, at høisamme vilde vise os den Bevaagenhed i fremtidige Udfærdigelser til Magistraten hersteds at betjene sig af det danske Sprog. —

Da det allerede ved det Allerhøieste Rescript af 15. December 1810 er udtrykkeligt befalet,

at i de Districter, Amter og Øer, hvor der tales Dansk, skal det

Borqmester P. J. J. Lunn,
Aberrå.

danske Sprog efterhaanden indføres almindeligen ved Gudstjeneren og ved Skoleunderviisningen/ saavel som ved *alle* offentlige Anliggender/ —

da fremdeles det Allerhøieste Rescript af 14. Mai 1840 indeholder en udtrykkelig Anerkjendelse af det i Sagens Natur iøvrigt tilstrækkeligt begrundede Princip, at Retssproget skal være det samme som Folke, Kirke og Skolesproget,

da det danske Sprog i Medfør af den overordentlige Regjerings-commissairs Resolution af 2 November 1850 er indført som Underviisningssprog i Byens Skoler, og

da det endelig er en Kjendsgjerning, at den dansktalende Deel tydsktalende, at denne næsten udgjør en forsvindende Størrelse/ ikke fuldt 5 af Hundrede/, og at derhos, selv disse faa Tydsktalende saa godt som uden Undtagelse forstaae Dansk

— troede Magistraten det overflødigt nærmere at begrunde den anførte Bøn, idet den ansaae det og fremdeles ansee det for aldeles utvivlsomt, at Byens Befolkning ikke mindre har en lovbegrundet Ret end et naturligt Krav paa at faae Retten pleiet paa det eneste for Alle forstaaelige Sprog, Modersmaalet, hvilken Ret undertegnede Magistrat derhos ogsaa anseer det for en hellig Pligt at værne

om, og end mindre kan tilstede gjort tvivlsom, da vi derved vilde skuffe den Tillid, som vore Medborgere i saa Henseende oftere har udtalt imod os. —

Just af denne Aarsag havde vi, skjøndt vor Bøn af os ubekjendte Grunde blev upaaaaget, ikke fundet os foranledigede til at gjenoptage denne Sag; men da vi troe, at en udtrykkelig Anerkjendelse af denne velbegrundede Ret i væsentlig Grad vilde bidrage til at hæve den Ængstelse og Bekymring, som just i nærrende Tidspunkt saa ofte høres udtalt, at det danske Sprog heller ikke nu skulde komme til fuld Nydelse af sin Ret andensteds end paa Papiret, — en Bekymring, der, hvor ugrundet den end er, dog navnlig her i Byen er saa let forklarlig derved, at det er i Alles friske Minde, hvorledes deres Modersmaal her har været Gjenstand for systematisk Undertrykkelse og Forfølgelse, og da Byens Deputeretcollegium ved et til Magistraten indgivet Andragende af 17. d. M. paa det Indstændigste har lagt os paa Hjerte at virke for, at der, som det i Andragendet hedder, »vises den naturligste Retfærdighed imod det Folk, der tales til, at bruge dets Sprog«, have vi dog anseet det for rigtigt, paany at stille den ligesaa underdanige Bøn som indstændige Bøn til den kongelige Overjustitscommission,

at det maatte behage Høisamme i fremtidige Udfærdigelser til undertegnede Magistrat at betjene sig af det danske Sprog som Byens Forretningsprog.

Underdanigst

Lunn, Middelheus, Damm, C. C. Fischer^ø

Endnu inden Åbenrå magistrat havde fået udarbejdet sit indlæg nr. 2, lod også *Sønderborg* høre fra sig. Det skete i følgende magistratsskrivelse til Overjustitskommissionen:

Til Den Kongelige Overjustitskommission for Hertugdømmet Slesvig.

Magistraten i Sønderborg By tillader sig herved tjenstærbedigst at henvende sig til Den Kongelige Overjustitskommission for Hertugdømmet Slesvig med følgende Andragende. —

Siden 1ste Januar 1851 har Retssproget heri Byen udelukkende været ført paa Dansk, hvilket Magistraten i Overeensstemmelse

Borgmester Hilmar Finsen, Sønderborg.

med Reskript af 14 Mai 1840 har anseet sig berettiget til, ligesom ogsaa undertegnede Borgermester Finsen, da jeg under 23 Januar f. A. blev konstitueret i dette mit Embede og i den Anledning fremstillede mig for den overordentlige Regjeringskommissair (d. e. F. F. v. Tillisch) og den daværende Chef for Justitsdepartementet (d. e. C. L. E. v. Stemann), paa min Forespørgsel om Retsproget heri Byen var Dansk eller Tydsk, da jeg i sidstnævnte Tilfælde ikke ønskede at overtage Konstitutionen, som jeg ikke havde ansøgt, erholdt det Svar, at da Kirke- og Skolesproget heri

Byen var blandet, var Magistraten berettiget til at føre Retsproget paa hvilket af disse Sprog, den selv ansaae det hensigtsmæssigt, samt at en Ansøgning om at Retssproget heri Byen for Fremtiden maatte blive Dansk ikke ansaaes fornøden. —

Ligesom Magistraten derfor siden den omhandlede Tid, da der ikke kan være nogensomhelst Tvivl om, at Folkesproget heri Byen er reent Dansk, og at dette Sprog forstaaes af enhver Indvaaner heri Byen, medens Tydsk ikke benyttes i det daglige Omgangssprog af over 20 Familier, og da endelig Skolesproget heri Byen ved Resolution af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig af 21. Marts f: A: er bleven udelukkende Dansk, — udelukkende har benyttet det Danske Sprog som Retssprog, og der heraf ikke er opstaaet engang den mindste Ulempe, medens vi ere overbeviste om, at Saadant ofte vilde have været Tilfældet, naar man havde benyttet det for Menigmand heri Byen fremmede Tydske Sprog, saaledes har ogsaa Ministeriet og samtlige Departementer under samme i Udfærdigelser til Magistraten udelukkende benyttet det Danske Sprog, og vi have derfor ikke kunnet antage det for nødvendigt at ansøge om Stadfæstelse af en Foranstaltning, hvortil vi efter det Anførte ansaae os berettigede, og som, saa forekom det os, havde erholdt en tilstrækkelig stiltiende Stadfæstelse af Regjeringen. —

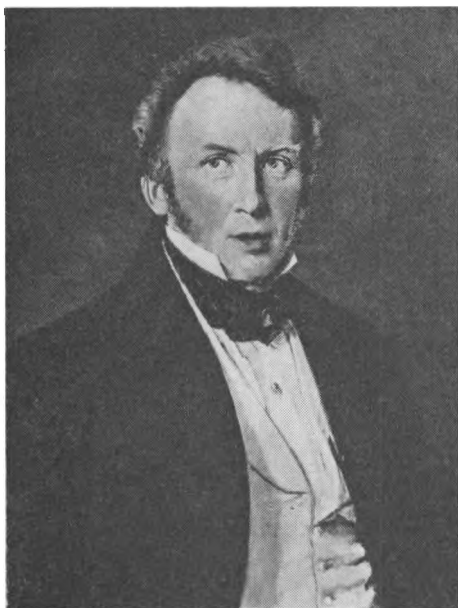
Da den Kongelige Overjustitskommission imidlertid vedblivende har benyttet det Tydske Sprog i sine Udfærdigelser til os, og saaledes ikke kan dele den ovenomtalte Anskuelse, kunne vi ikke antage Andet, end at vi muligen havde feilet i denne, og tillade os derfor at andrage for den Kongelige Overjustitskommission, at Samme, saafremt det maatte agtes fornødent, vil indstille til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig:

at det Danske Sprog, som i over 1 Aar faktisk har været Retsprog i Byen Sønderborg, medens dette Sprog er udelukkende Skole- og Folkesprog heri Byen, udtrykkeligen maa blive stadfæstet for Fremtiden som Retssprog. —

Sønderborg d: 28de Marts 1852.

Hilmar Finsen — Christiansen — H. P. Hansen — A. Prehn.⁷

Efter Christian Paulsens ovenfor citerede udtalelse har det ikke været Overjustitskommissionens medlemmer ukært at videre-

*Professor
Paul Ditlev Christian Paulsen,
efter maleri af
C. A. Jensen, (ca. 1840)
Frederiksborg.*

befordre ansøgningerne om dansk retssprog i de nordslesvigske købstæder til stadfæstelse hos regeringen. I sin anbefaling af andragendet bemærkede Overjustitskommissionen udtrykkeligt, at den havde afventet en almindeligere forholdsregel og derfor ikke selv havde taget initiativet til forandringen. Ministeriet for hertugdømmet Slesvigs svar indløb i form af et kongeligt reskript af 16. juni 1852 til Appellationsretten, som Overjustitskommissionens navn var siden den 5. maj 1852. Det danske retssprog var dermed lovformeligt anerkendt i Åbenrå såvel som i Sønderborg, og nogle måneder senere, den 25. oktober 1852, fastsattes de nærmere retningslinjer for benyttelsen af enten dansk eller tysk retssprog i Slesvig, bestemmelser, som derefter var gældende indtil 1864.⁸

NOTER:

1. RA. Min. f. hrtd. Slesvig, 3. dept., »Nyere sprogsager« (af Regenburgs saml.).
2. SJy MSkr 1955, s. 125—127.
3. Ganske vist blev spørgsmålet i anl. af et tvivlstilfælde bragt på bane

- af amtmand Reventlow i Tønder, jvf. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre mellem Krigene, men der stod ingen folkeopinion bag ved et krav om dansk retssprog i Tønder, s. 61, jvf. SJy MSkr 19. årg., s. 127 ff.
4. Chr. Paulsen: Samlede mindre Skrifter I, s. 33—334 (Fædrelandet 12. årg. 1851, nr. 216). Om Chr. Paulsens forhold til Overjustitskommissionen se også: Flensborgeren, Professor Christian Paulsens Dagbøger (1946), s. 378, 384, 385.
  5. LA. Åbenrå byarkiv, VII 115.
  6. Jvf. note 1 og 5.
  7. Jvf. note 1.
  8. H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre mellem Krigene (1923), s. 61—62.

Sophus Schack og slaget ved Ullerup 1849

Af *Sigvard Skov*.

Til treårskrigen illustrering foreligger et rigt og omfattende billedmateriale, der spænder fra tarvelige skillingstryk til monumentale bataillemalerier. Nogle er rene fantasiprodukter, mens andre mere eller mindre direkte knytter sig til syns- og oplevelsesindtryk fra slagmarken. Ved krigens udbrud meldte adskillige unge malere sig som frivillige til hærens rækker. De medførte skitsebog og blyant i tornystret, og så snart der var en ledig stund, fik de tegnerekvisitterne frem og fæstnede i raske rids feltlivets hændelser til papiret. Som aktive soldater havde de naturligvis kun sjældent lejlighed til at tegne, mens kampen stod på. Det havde derimod flere ældre kunstnere, der havde fået tilladelse til at følge hæren for at gøre skitser på stedet til brug for de store slagbilleder, som de senere komponerede hjemme i atelieret. Alle kendte samtidige billeder, såvel grafiske som tegnede og malede, har Jørgen Paulsen samlet, registreret og kommenteret på forbilledlig vis i sin store af Frederiksborgmuseet udgivne bog fra 1952.¹ Fuldstændighed er naturligvis uopnåelig i værker af den slags, og det er et rent tilfælde, at et hidtil ukendt slagbillede af S. P. L. Schack her kan fremlægges.

Mens flere af de førnævnte unge kunstnere, der meldte sig frivilligt, efterhånden avancerede og grebet af militærlivet også efter krigens ophør forblev i hærens rækker, var Sophus Peter Larsenius Schack (1812—64) faktisk gået den modsatte vej. Han var søn af generalfiskal og kammeradvokat Gregers Schack og indtrådte 9 år gammel i landkadetkorpset. Ved den nye hærordnings gennemførelse i 1842 var han avanceret til premierløjtnant, men valgte da at forlade militærlivet for at dyrke kunsten.

Fra 1835 eller 36 var Schack elev af Kunstakademiet. Samtidig malede han i Eckersbergs malerstue. I 1837 rykkede han op i modelskolen, vandt samme år den lille og året efter den store solvmedaille. Efter at have forladt hæren drog han i 1844 ud på

den for datidens kunstnere uomgængelige studierejse, og Schack besøgte både Paris og Italien. Allerede i 1836 havde Schack som akademielev udstillet på Charlottenborg, og han vedblev dermed til sin død i 1864. I Schacks produktion findes et antal respektable portrætter, f. eks. af Thorvaldsen og J. L. Heiberg, samt et par altertavler. Kongeskiftet i 1839 medførte, at Schack først kom til at male Frederik VI på lit de parade,² billedet udstilledes på Charlottenborg 1840, og derefter den nye konge, Christian VIII's kroning i Frederiksborg slotskirke. Dette billede er hans mest kendte og vel også hans betydeligste værk. Det er interessant ved sit motiv, den sidste kongekroning i Danmark, altså et billede fra samtidshistorien med en sammentrængning af små portrætter af de mange i den historiske akt deltagende personer, som var alle det daværende danske samfunds store navne.³

Da krigen brød ud i foråret 1848, meldte Schack sig igen til aktiv tjeneste. Han kom først til espingolbatteriet og derefter fra juli 1848 til 3. reservebataillon med udnævnelse til kaptajn. Større oplevelser, militære eller kunstneriske, synes det første krigsår ikke at have budt på. Dog var Schack med i kampen om Haderslev 29. juni 1848. Formentlig hidrører »Episode fra 1848«⁴ fra dette år tillige med et lithografi, følgeblad til »Heimdal«, med titlen »Holdt under marchen, skizze fra krigen«, som viser soldater under hvil ved et bondehus. Billedet er ikke signeret, men henføres af Jørgen Paulsen, som det synes med gode grunde, til Sophus Schack.⁵

Ved felttogets begyndelse i 1849 gik den danske strategi ud på, at en del af hæren skulle rykke syd på fra Kolding, en anden ved hjælp af flåden gøre landgang ved Egernfærde, og endelig skulle hærens hovedstyrke angribe fra Als. Det ville således være muligt ved udnyttelse af den maritime overlegenhed at angribe fjenden fra tre sider.

Den 3. april gik de danske tropper over fra Als til Sundeved, hvor tyskerne måtte trække sig tilbage. I de følgende dage kom det til flere sammenstød, hvor først slesvigholstenerne under Bonin var i ilden, derefter kom turen til rigstropper fra Hannover, Würtemberg og Baden under general Wynecken. Den betydeligste af disse fægtninger var den ved Ullerup, som fandt sted den 6. april.⁶ Ved denne lejlighed kom fire danske batailloner med otte

kanoner til at stå overfor general Wyneckens otte batailloner med 24 kanoner. 3. reservebataillon under major Lorentzen⁷ stod om morgenen kl. 6 ved Sottrup kirke og afmarcherede herfra kl. 8 til Philipsborg, en gård midtvejs mellem Vester Sottrup og Ullerup, som har fået sit navn efter en af hertug Philip af Lyksborg i 1633 anlagt borg. Sydøst for gården posteredes bataillonens 3. og 4. kompagni; Schack var chef for det førstnævnte. I første omgang trængte hannoveranerne frem og besatte Ullerup, mens de danske tropper langsomt veg tilbage. Ved middagstid sendtes tre kompagnier frem til støtte for højre fløj, men trængtes af overmagten hen mod skoven vest for Casmus Mølle. To kanoner blev da sendt til undsætning. Det hjalp på humøret, og et modangreb kunne sættes ind; men dermed var også den meste ammunition bortskudt. Endelig satte general Bülow 3. reserve-jægerkorps, der var holdt tilbage som reserve, ind i fægtningen, og efter heftige kampe kunne de danske tropper henad klokken 6 atter rykke ind i Ullerup. De kunne derefter omsider gå i gang med den to gange afbrudte kogning af middagsmaden.⁸ I denne forbindelse fortæller Schack et pudsigt tilfælde om en af soldaterne, som nødigt så, at provianten skulle falde i fjendens vold, hvorfor han tog de netop udleverede 19¹/₂ pund kød med sig, en betydelig ekstra byrde, som han troligt bar under hele slaget.⁹

I begyndelsen af kampen faldt en officer, hårdt såret. To ambulancesoldater kom til. Den ene af dem blev straks ramt af en kugle. En officer og en underofficer greb da båren; men også officeren faldt straks. Schack var interesseret i mekaniske projekter og havde iøvrigt i 1838 malet »En projektmager«. Inspireret af denne dystre episode¹⁰ blev Schack selv projektmager og udtænkte idéen til en ambulance på hjul, som kun krævede én mands indsats.¹¹ Opfindelsen blev realiseret, og skæbnen ville, at Schack selv kom til at indvie den, da han blev såret den 7. august 1850.¹² På Schacks maleri af Istedslaget ses en ambulance på hjul midt i billedet. Det er formentlig hans egen opfindelse, han på denne måde har gengivet.

Dagen før slaget havde A. P. Madsen i sin skitsebog tegnet et motiv fra Ullerup med soldater under hvil.¹³ Dette lette blyantsrids er sammen med kunstnerens andre skitser fra krigstiden kommet til Koldinghus.¹⁴ På selve kampdagen, hvor han iøvrigt blev

såret, havde Madsen utvivlsomt andet at gøre end at tegne, og det eneste hidtil kendte billede af Ullerupkampen skyldes F. C. Lund.¹⁶ Selve tegningen kendes nu ikke mere; men den er gengivet i kemitypi af Kittendroff & Aagaard og anvendt som illustration i »Danmarks Kamp for Slesvig i Aarene 1848 og 49«.

Schacks tegning, der dukkede op i Norge og nu findes på Koldinghus, viser en episode af kampen, der, som det ofte var tilfældet i det østlige Sønderjylland, foregik som fægtning fra hegn til hegn. Danske soldater med fuld oppakning rykker netop frem fra et stensat dige med stynede træer. Nogle sårede og faldne ligger i ly af diget, mens en menig soldat i forgrunden til højre har ladestokken nede i geværet, og en officer med bind om panden, det må være kaptajn Schack selv, med dragen sabel forcerer gærdet og går frem mod fjenden. Tegningen er udført med blyant, og dens mål er 23 × 32 cm. Den er signeret i nederste højre hjørne. Efter sin teknik med bløde blyantstoner og stedvis anvendelse af dækvidt kan tegningen tænkes som forlæg for et lithografi. Hvis det har været hensigten, er den dog ikke blevet realiseret.

Det er bemærkelsesværdigt, at de danske soldater ses at kæmpe med fuld oppakning. Det indskærpedes overfor soldaterne, at næst efter ikke at spare sit krudt til man kunne se det hvide i sin fjendes øje, var det altid et håndgribeligt bevis på en slet soldat, når han under kampen lettede sig for andet end krudt og kugler. En officer forlangte ligefrem, at den, der mistede noget under slaget, selv skulle komme til at betale det. Insurgenterne foretrak derimod at kæmpe uden oppakning.¹⁶ Hverken på dette eller andre punkter kan der anmærkes noget mod 3. reserve-bataillon. Det hedder i major Lorentzens rapport, »at samtlige Officerer, Underofficerer og Mandskab til Fulde have opfyldt deres Pligt«. Tabslisten var heller ikke ubetydelig. Otte officerer, otte underofficerer og 87 menige meldes døde, sårede eller savnede.¹⁷ Kaptajn Schack blev kun let såret og er ikke medregnet i nævnte tal.

Nogen betydning for krigens forløb fik kampen om Ullerup trods den ydede indsats ikke. På grund af ændrede dispositioner rømmedes kort efter Sundevad og Dybbølbjerg med de fortrinlige stillinger og, som Læssøe hævdede, den for vore tropper gunstigste kampplads.¹⁸ Initiativet overlodes til fjenden.

Under 1849-felttoget blev Schack nærmere bekendt med general

Sophus Schacks billede fra slaget ved Ullerup 1849.

de Meza og var en tid lang denne lidet indladende officers nærmeste omgang. Den fint dannede de Meza havde udtalte kunstneriske interesser, og selv om musikken stod hans hjerte nærmest, var han heller ikke fremmed for selv at udøve tegnekunsten. I sin dagbog skrev de Meza under den 16. juli, at Schack ville »gjøre den Ære at portrættere mig«. ¹⁹ Efter seancen kritiserede de Meza forskellige detaljer samt »attituden«, altså holdningen. Schack tog hensyn til indvendingerne, og den 9. august kunne generalen betragte det ændrede portræt »med Velbehag«. ²⁰ Portrættet, en vandfarvetegning ²¹ er formentlig den, som kong Frederik VII siden erhvervede og havde hængende i sit kabinet.

Også andre end de Meza satte pris på Schacks selskab. Flere gange var han gæst hos oberst J. Th. Ræder, der havde deltaget i Ullerup-kampen som bataillonschef. Bekendtskabet var iøvrigt af ældre dato, for omkring 1840 havde Schack malet Ræders portræt. Om et parti hos maleren, hvor Ræder og hans adjutant var indbudt, hedder det, at man morede sig godt ved at høre hans historier, der betegnes som uudtømmelige.

Fra det tredie felttog fik Schack malet et lille maleri af en episode af Istedslaget, 3. brigades angreb på Solbro under oberst Schepelern. ²² Derefter samlede han sig om den opgave med udnyttelse af de officersportrætter, han allerede havde tegnet, at fremstille en gruppe af arméens højere officerer. Schack var, som nævnt, atter blevet såret i kampen, og under rekonvalescensen havde han god tid til at gennemtænke arrangementet og gennemdrøfte det med de Meza. ²³ Oprindeligt havde han tænkt sig at give krigsrådet i Bilskov, men opgav det til fordel for et friere arrangement. Det lykkedes ham at gennemføre planen. Den 26. december var han færdig med arbejdet, og det store lithografi, ²⁴ som udsendtes af E. Bærentzen & Co. blev Schacks mest kendte bidrag til treårskrigenes billedstof.

Schack havde gennemført sin dobbelte opgave under krigen: at være aktiv officer og samtidig at dyrke kunsten. Lidt laurbær var der også blevet ham til del. Den 9. september 1849 fik han ridderkorset. Men med al respekt for hans indsats i Ullerup-affæren var det dog ved angrebet på en skanse foran Frederikstad den 7. august 1850, at han fortrinsvis udmærkede sig. Det var ved den lejlighed, at han igen blev såret. Schack tog gerne mod laur-

bærrene. Lidt maliciøst fortælles det,²⁶ at han meldte sig helbredet den dag, hans bataillon i januar 1851 skulle overføres fra Flensborg til København. Indtogets hyldest var også værd at tage med.

Efter krigen delte Schack atter sin tid og indsats mellem militæret og kunsten, samtidig med at han fik tid til at skrive et par bøger af tildels kuriøs natur. I 1864 rykkede Sophus Schack igen i felten. Ved stormen på Dybbøl den 18. april blev han hårdt såret, og den 21. april døde han på et lazaret i København.²⁷

De få krigsbilleder, vi kender fra Schacks hånd, gengiver en enkelt episode, således også det fra Ullerup, som åbenbart viser det tidspunkt, da det endelige modstød mod fjendens fremrykning sættes ind. Større bataillemalerier har ikke fristet kunstneren, som iøvrigt også helst holdt sig til beskedne formater. Han har ikke indladt sig på at konkurrere med Sonne og Simonsen, men foretrak at gøre sin betydeligste indsats på eget område, det store gruppebillede. Trods perioder, hvor den militære tjeneste ikke var særlig tyngende, var det ikke mange af sine oplevelser i felten, Schack fik omsat i billedform. Nogen let hånd som hans meget produktive kolleger F. C. Lund og A. P. Madsen synes han ikke at have haft. Men måske har der eksisteret flere skitser, for i hans bog »Bidrag til den danske Nations Karakteristik i Billeder fra Krigen 1848—50« (Khvn. 1860) er optaget atten kemitypier, der ligesom teksten har sin største værd, hvor fremstillingen bygger på egne oplevelser og erindringer.

Hverken som slagmaler eller i kunstens andre provinser nåede Schack frem i første række; men han har med sit flittigt kultiverede talent præsteret det respektable.

NOTER:

1. Jørgen Paulsen: Billeder fra Treårskrigen 1848—1849—1850. Udgivet af Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg 1952.
2. Johan Hansens samling 1486.
3. Leo Swane: Omkring Christian VIII's Salving; Kunstmuseets Årskrift XXX, 47—58 (1943). Albert Thomsen: Nøgle til Sophus Schacks billede; Danske Museer II, 59—66 (1951).
4. Johan Hansens samling 1487.
5. Jørgen Paulsen, anf. værk nr. 116.
6. Den dansk-tydske Krig 1848—50 udg. af Generalstaben II, 1, 406—14. (Khvn. 1875).
7. Major Lorentzens rapport over 3. reserve-bataillons bevægelser 6. april 1849, skrevet i kantonnement i Dybbøl dagen efter, forefindes i Hærens Arkiv i København. Herfra har krigsmindesamlingerne på Koldinghus venligst fået en fotografisk kopi overladt.
8. J. Th. Ræder: Krigserindringer fra 1848—50, 141. (Khvn. 1911).
9. Sophus Schack: Bidrag til den danske Nations Karakteristik i Billeder fra Krigen 1848—50, 19. (Khvn. 1860).
10. Formentlig den samme hændelse, der er omtalt i Breve fra danske Krigsmænd samlede af C. F. Allen, 94. (Khvn. 1873).
11. Schack: Bidrag, 52.
12. H. G. Grüner: Erindringer fra Felittoget 1850, 23. (Khvn. 1901).
13. Jørgen Paulsen nr. 157.
14. Koldinghus inv. nr. 11157 g.
15. Jørgen Paulsen nr. 158.
16. S. Schack: Bidrag, 19.
17. Nogle af de savnede menige må formentlig være dukket op igen, for den officielle tabsliste melder ikke 87, men 49 menige savnet, heraf 11 døde og én taget til fange. Af de deltagende troppeafdelinger havde 3. reserve-bataillon de største tab. Den totale tabsliste er publiceret som Bilag I til Generalstabens værk.
18. O. Vaupell: Læssøes Levned, 117 (Khvn. 1895); P. Andræ: W. H. F. A. Læssøe, 128 (Khvn. 1912).
19. General de Mezas Krigs-Dagbøger fra Årene 1849—1851 ved K. C. Rockstroh, 90. (Khvn. 1928).
20. Sst. 102.
21. Jørgen Paulsen nr. 502 a. de Mezas Krigsdagbøger, 229.
22. J. Th. Ræder: Krigserindringer fra 1848—50, 208. (Khvn. 1911).
23. Jørgen Paulsen nr. 305.
24. de Mezas Krigsdagbøger, 211, 218.
25. Jørgen Paulsen nr. 335.
26. H. G. Grüner: Erindringer fra Felittoget 1850, 11. (Khvn. 1901).
27. Axel F. Hansen: Mindeskrift over de i 1864 faldne Officerer, 184. (Khvn. 1909).

Friseren Bende Bendsen 1787-1875

Naturlæge, digter og sprogforsker

Af Børge L. Barløse.

Den 20. december 1875 bekendtgjorde fru Emma Wittig i Ærø Avis, at hendes 88-årige gamle fader, Bende Bendsen, var afgang ved døden i Ærøskøbing. I dødsannoncen tilføjes en inderlig tak til »enhver, der har bevist den gamle venlighed«, hvilket kunne tyde på, at oldingen, som var gået til sine fædre, havde ført en ensom og ret upåagtet tilværelse. Bladets redaktør følte sig dog foranlediget til andetsteds at oplyse følgende:

»Den gamle lærer er kendt over hele Ærø og har indtil sine sidste år været en kraftig natur, ligesom hans sans for naturvidenskaben, hvori han besad megen indsigt, vedvarede til den sidste tid. Den gamle var i sine velmagtsdage meget afholdt for sin underholdende begavelse, og ligesom han ved sin mundtlige samtale forstod at fængsle sine tilhøreres opmærksomhed, således var hans skriftlige optegnelser utallige. *hvis disse endnu findes samlede, ville en kyndig hånd deraf kun uddrage mange interessante ting.*¹

Med eller uden kendskab til denne appel har man i tidens løb beskæftiget sig med »Gamle Bendsen« og hans optegnelser, dog bestandig kun stykkevis og delt. Hans vigtigste data står at læse i Dansk biografisk Leksikon, men ingen har hidtil taget hensyn til det værdifulde materiale fra Bende Bendsens egen hånd, der har fundet vej til Regenburgs arkiv.² Der foreligger her så mange nye holdepunkter, at det må berettiges til en mere udførlig skildring af denne ejendommelige begavelse, der hele sit liv huttede sig igennem, men som kom i berøring med så vidt forskellige personligheder som Rasmus Kr. Rask, Claus Harms, prins Carl af Hessen, Regenborg o. fl.

Bende Bendsen var født i Risum 20/12 1787 som søn af kådner Jens Bendsen og hustru Ingeborg, f. Hansen. Han var en opvakt og fremmelig elev i skolen og kom derfor allerede som 16-18-

årig til at virke som underlærer eller »Gehülfe« i nabobyen Klægsbøl. Derfra gik hans vej i 1807 til seminariet i Kiel. Her blev han efter alt at dømme udrustet med betydelige kundskaber, men uvist af hvilken grund forlod han læreanstalten uden eksamen. Det lykkedes ham ikke senere at få skolelærerkald, skønt det dog ellers i hin tid var ret almindeligt, at autodidakter blev ansat på landet.

Han greb da til vandringsstaven og slog sig i en årrække igennem, dels som privatlærer, dels som magnetisør. I tiden omkring 1820 florerede interessen for magnetiske behandlinger stærkt, og Bende Bendsen blev en tid båret oppe af denne bølge.³ Kneb det at få udkommet, nød han som så mange andre godt af de adelige herskabers protektion.

Således finder vi ham omkring 1820 beskæftiget med at beskrive stengrave og stensætninger for den arkæologisk interesserede justitiarius Jaspersen på Nordskov i Angel.⁴ I Odense var han i tjeneste hos den rige jøde Juda Salomon, og det var her, de magnetiske behandlinger optog sindene så stærkt, at han blev bekendt som »en meget kyndig, øvet og indsigtfuld magnetisør«.⁵ En anselig række bidrag til det tyske *Archiv für den thierischen Magnetismus* bærer vidne om, hvor stærkt Bende Bendsen var engageret på dette felt, både i teori og i praksis.⁶

Efter at have knyttet forbindelse med adelige velyndere som grev Fredr. Ahlefeldt-Laurviggen på Tranekjær og general Fr. Juel på Valdemarslot og efter forgæves at have søgt optagelse på Vesterborg seminarium hos biskop P. O. Boisen havnede han foreløbig i Ærøskøbing. Fra sit domicil her sendte han i 1824 professor Rask manuskriptet til et værk om det nordfrisiske sprog.⁷ Det opnåede ikke at blive trykt, men Rask skaffede dog forfatteren et honorar på 100 rdl. fra Videnskabernes Selskab, ligesom han også senere betænkte Bende Bendsen med diverse mindre understøttelser. Det havde til følge, at Rask allerede året efter fik forelagt manuskript til en tysk orddannelseslære med opfordring til at skrive forord dertil.⁸ Professoren kendte dog sin begrænsning og afslog tilbudet.

Det fremgår heraf, at Bende Bendsen trods alt evnede at gøre sig gældende som sproglærd med sin hjemegns dialekt som forskningsobjekt og arbejdsgrundlag. I nogen tid forlagde han nu sin

virksomhed til egnen omkring Eckernförde og Slesvig.⁹ Honorarerne for de magnetiske behandlinger flød kun trægt, men til gengæld syntes der at dukke nye muligheder op, da han under sit ophold hos herredsfoged Langheim i Flekkeby kom i forbindelse med landgreve, prins Carl af Hessen, på Louisenlund. Under deres første samtale luftede landgreven sine ideer med hensyn til åndetro etc. Bende Bendsen søgte straks at opnå hans støtte imod de indgreb, sanitetskollegiet i Kiel gjorde i hans virksomhed som magnetisør, og han fandt det tillige opportunt at anmode om ansættelse ved forstsvæsenet.

Chikanerier fra landgrevens overjægermester, Kaup, forpurrede imidlertid den ønskede ansættelse, og alt, hvad Bende Bendsen opnåede, var at blive affærdiget med en halv snes rigsdaler i understøttelse og rejsekost. Et embede som strandkontrollør i Ærøskøbing gik ligeledes hans næse forbi. Et ophold på Normal-skolen i Eckernförde i 1831 gav ham for så vidt et nyt aktiv i hænde, men skønt kancelliet derefter meddelte ham ligestilling med seminarister, og skønt han søgte den indflydelsesrige kirkeprovst Boisens hjælp i sagen, lykkedes det ham ikke at opnå noget skolemesterembede. Uheldet forfulgte ham, og bitre skuffelser og materiel nød formørkede i stigende grad hans tilværelse. Omsider betænkte generalinde Juel ham med et skovfogedembede, men det var så afsides beliggende og så usselt lønnet, at han efter landfoged Carstens' råd afslog tilbudet.¹⁰

Alt imens havde sprogstudierne dog sat frugt i et nyt og udvidet værk om det nordfrisiske sprog. Sammen med det tidligere nævnte manuskript om tysk orddannelse var det blevet sendt til Claus Harms, og det blev siden forelagt det samlede filosofiske fakultet i Kiel til vurdering, men håbet om at få arbejderne antaget til udgivelse blev dog beskæmmet. Det var, som om alle sunde var ved at lukkes, og stillingen var så meget mere alvorlig, som Bende Bendsen nu var familieforsørger. Han havde i 1827 ægtet *Mette Christine Fabricius*, en skipperdatter fra Ærøskøbing. Under disse omstændigheder så han ikke anden udvej end at henvende sig til sin tidligere velynder, professor D. G. Kieser i Jena, med anmodning om for enhver pris at befordre de tidligere omtalte arbejder i trykken. I brevet skildrer han udførligt, hvilken armod han og hans familie må leve under:

»Der er næppe nogen, der kan føle sig mere forladt og nedtrykt end jeg. . . Tro mig, dyrebare Kieser, jeg må til stadighed opbyde alle kræfter for ikke at bukke under og hensynke i fortvivelse. Med min kone, tre børn og den ovennævnte somnambule har jeg lejet mig ind i en lille hytte på næppe nok 3 fag.¹¹ Støvlesålerne løb jeg af mig den ene gang efter den anden og kunne ikke få dem fornyet, dertil de daglige bekymringers evige nagen og børnenes skrigen efter brød uden at kunne skaffe noget. I halvtredje år har vi aldrig nydt andet end kartofler og fisk, for det meste med en dypelse af mel og vand og engang imellem lidt vandgrød til afveksling. På kød nytter det ikke at tænke. Siden påske i år behandler jeg en stakkels pige, der lider af krampe, men som dog nu er fri derfor, formedelst 5 daler, og sogneforstanderskabet gjorde endda indvendinger derimod.

Forgangen høst slæbte jeg kæden for landmåleren for 8 skilling om dagen, på egen kost — og priste mig lykkelig. Ærø har hverken skove eller krat, som følge deraf stor mangel på brændsel. Med usigelig møje sankede jeg dog så meget tørt risbrænde sammen fra havegærderne her omkring, at vi slog os igennem med det om vinteren, kun for sidenhen at sidde stivfrosne af kulde. Min hytte, hvori jeg kun bor til leje, ligger tæt ved stranden og er udsat for de voldsomme vinde, desforuden utæt og fuld af træk — og dog ville jeg uden klage vide at finde mig deri, hvis jeg blot var i stand til at betale lejen, 13 rdl. om året, for slet ikke at tale om tusind andre ubehageligheder, som følger med armoden. Alt dette har i de sidste halvtredje år taget så stærkt på mig, at jeg ofte ikke kan samle mig for sorger og bekymringer.

Nu har jeg hverken brød eller penge, intet til vinteren og intet brændsel. Og dog krymper og kvier jeg mig ved at blive optaget blandt de fattige her i staden, idet jeg ikke har fortjent det, hvis man blot ville skaffe mig et arbejde, hvorved jeg kunne erhverve mit daglige brød. Og til trods herfor findes der her mange velhavende, som misunder mig, fordi jeg ikke bærer min kummer og mine sorger til skue som så mange andre, der ikke har grund dertil. Så utroligt dette end må forekomme Dem, er det dog bogstaveligt sandt. Imidlertid er det ikke alle, der dømmer mig således, men mange føler kun alt for godt, at de i min tilstand helt

ville bukke under og helt tabe modet. De, som kunne hjælpe, vil ikke og gør det ikke, og de, som gerne ville, kan ikke.

Hvad der forværrer forholdene her på stedet og gør dem stadig mere trøstesløse er den allerede i Madam Petersens dagbog påtalte og mere og mere omsiggribende åger, samt det almindelige toldvæsen.¹² Har een held til at liste en bagatel af varer ind, og andre får nys om det, så bliver de frastjålet den første af de sidste, hvis de kan slippe af sted dermed, og således går det videre med dette tyveri indtil det 10. og 20. led, hvor en ny tyv hele tiden bestjæler den forrige, bestandig under det påskud og pukkende derpå: »Lad dem blot klage. De kan ikke gøre os noget uden at styrte sig selv i ulykke«. Dertil nu den umættelige åger, midt blandt den mest trykkende armod.

Denne åger drives både i det små og i større omfang. Den, der vil have mindre eller større summer på måneder, fjerdingår eller længere tid, kan prise sig lykkelig, hvis han får dem til 75 pct., men mange må også give 80 og sågar 90 og derover, hvis de ret er i nød. Og det er for det meste vore sakaldte honnette folk, der driver denne åger. Man forfærdes over, hvilken umenneskelig usædelighed dette efterhånden hidfører blandt befolkningen. At der gives undtagelser herfra, forstår sig, men de er ikke mange.«

Når Bende Bendsen hentyder til, at der gik slid på støvlesålerne, er det sikkert ingen overdrivelse. For folk af hans klasse var der dengang intet andet befordringsmiddel til rådighed på landjorden end apostlenes heste, og ydermere foreligger der mange vidnesbyrd om, at han, siden han blev bosat i Ærøskøbing, har foretaget talrige strejftog rundt på øen. Han har således været en ivrig og interesseret hjælper for Dr. Hübertz, da denne i årene 1827—32 samlede materiale til sin historisk-topografiske beskrivelse af Ærø.¹³ Til professor Nolte i Kiel samlede han et helt herbarium, og en beretning på 8 kvartsider om St. Alberts kirkegård samt en fortegnelse over sted- og marknavne på Ærø viser, hvordan øens fortid til stadighed sysselsatte ham.¹⁴

Intet af dette kunne dog sikre familiens udkomme. Forholdet er vel snarere det, at han har brugt sin tid på mere eller mindre tilfældige studier og skrivelser, som i stedet for at give kontant udbytte stjal både tid og kræfter, mens han endnu var i sin bedste alder. Efterverdenen vil ikke laste ham derfor, men det er

betegnende, at han i 1843 udsender subscriptionsindbydelse på et lidet originalt arbejde, en art bibelsk antologi kaldet »Sædernes spejl, den hellige skrifts ord for folk og stænder, dommere og overherrer«. »Det mulige overskud vil tilfalde en aldeles forarmet og gældbunden familie«, hed det i indbydelsen. Den forfejlede ganske sin hensigt.¹⁵

Det var under disse omstændigheder et lyspunkt, at hans tidlige sproglige arbejder dog vandt nogen anerkendelse. Kieser havde efter henvendelsen i 1833 videresendt manuskripterne til den ansete tyske sprogforsker Jac. Grimm, og denne afgav senere følgende erklæring: »Herr Bende Bendsen fra Ærøskøbing har i tvende mig meddelte håndskrifter om det nordfrisisk sprog og orddannelsen i det tyske sprog aflagt bevis for et betydeligt kendskab til den nordfrisisk dialekt, skabt ud fra en omhyggelig betragtning af talesproget, såvel som for flittige studier i den tyske grammatik overhovedet. Jeg ville meget ønske, at det om den nordfrisisk dialekt kunne gøres kendt i sin helhed«. ¹⁶

Med denne anbefaling i ryggen dristede Bende Bendsen sig til at forsøge et nyt fremstød. Valget faldt denne gang på etatsråd Chr. J. Thomsen, hvem han i et brev af 18/2 1852 hønfaller om »hjælp med råd og dåd«, især med hensyn til at få nogle manuskripter afsat.¹⁷

Adressatens medynk påkaldes bl. a. i følgende linjer:

»Jeg har her i byen 8 børn, som jeg daglig giver 5 timers undervisning, for hvilken der i det hele tilstås mig 48 rdl. Tidligere, mens landfoged Stemmann endnu var her, havde jeg 10 sådanne og altså 60 rdl.¹⁸ For en lille bolig betaler jeg 10 rdl., behøver årligt 3 favne træ, hvoraf hver favn med kørsel og kløvning kommer til at stå mig i 20 mark, af resten må jeg ernære mig med min hustru og et lille barnebarn. Dette er i sandhed ikke let, og intet nedtrykker sjæl og sind som disse evige næringssorger . . .«

Lad være, at hensigten med Bende Bendsens veltalenhed skinner tydeligt igennem. Næringssorgerne forfulgte vitterligt manden. Han blev dem aldrig kvit, selv ikke efter at de mange års anstrengelser omsider kronedes med held, som tilfældet var da professor de Vries i Leiden i 1860 udgav hans sprogværk under titlen »Die nordfriesische Sprache nach der Moringen Mundart

Bendt Bendtsen.

zur Vergleichung mit den verwandten Sprachen und Mundarten von Bendt Bendtsen.

Et par år efter støder vi på det samme tema, omend i en ny variation:

»Allerede i en lang række af år lever jeg i trange omstændigheder og har siden 1861 for det meste måttet slå mig igennem med det honorar, som jeg modtog for mit nordfrisiske sprogværk, thi min privatundervisning er så ubetydelig og usikker, at jeg i det højeste kan gjøre regning på 4 til 5 mk. om ugen, som er overmåde lidet ved de nuværende høje priser for de uundværligste

livsfornødenheder. Dog klager jeg aldrig men stoler på Gud, så meget jeg formår, og takker altid ham først for enhver hjælp, som han lader mig tilflyde ved gode og rettænkende mennesker. I 12 år har jeg sanket det meste brænde, som vi havde brugt, ved hegn og gærder i marken og båret det i knipper hjem på min ryg. Denne vinter har jeg haft en halv favn bøgebrænde og een tønde kul til kakkelovnen . . . «

Henvendelsen er denne gang rettet til departementschef Regenburg.¹⁹ Baggrunden er øjensynligt den, at kancelliråd F. W. Hegel har vægret sig ved at udgive et manuskript om det gamle Nordfrisland, medmindre der kunne ydes et tilskud fra regeringen eller et videnskabeligt selskab. Bende Bendsen har da bedt Regenburg om støtte, og svaret — hvis ordlyd vi ikke kender — har opmuntret ham i den grad, at han har tilstillet Regenburg en lang række manuskripter. Hans produktion antog nu i hans fremrykkede alder et sådant omfang, at det ikke længere var et spørgsmål om udgivelse, det gjaldt simpelthen om at sikre, at arbejderne — utrykte — blev gjort tilgængelige for ligesindede og bevaret for efterverdenen. Regenburg forstod dette og ledsagede i 1865 en pengegave til Bende Bendsen med følgende skrivelse:

»Af den herværende Slesvigske Forvaltning har jeg været så heldig til Dem at erholde 50 kr., som det er mig en fornøjelse vedlagt at tilstille Dem.

Denne understøttelse er givet uden nogen betingelser, og De behøver altså ikke derfor at skille Dem ved de af Dem omtalte manuskripter, hvis De ønsker at beholde dem. Skulle De imidlertid ønske, at manuskripterne bleve benyttede, så beder jeg Dem om blot at sende dem til mig. Jeg overgiver dem da til Dr. Lyngby, hvem jeg har betroet Deres tidligere manuskripter og som . . . vil søge at gøre dem frugtbare for offentligheden. Jeg troer ikke, at de kunne være i bedre hænder.«²⁰

Som en personlig gave har Regenburg beholdt 2 højtyske digte, der er ret bemærkelsesværdige, fordi de må anses for de betydeligste skønlitterære frembringelser, der kendes fra Bende Bendsens hånd. Det første digt hedder *Lebensansichten* og kan karakteriseres som et filosofisk læredigt, senrationalistisk i tanke, men formet i et kraftfuldt og levende billedsprog:

»Stark oder schwach!
 Die Kräfte sind verschieden
 vom Weltenvater ausgeteilt hienieden.
 Dort rauscht der Strom, hier fließt der Bach,
 sein Silberquell befruchtet deine Wiese,
 des Stromes Wuth zerstört oft Paradiese,
 stark oder schwach,
 folgt nur ihm Segen nach!«

Det andet digt, der har samme versemål og bærer titlen *Gott*, er et ejendommeligt forsøg på i digterisk form at udtrykke en livsanskuelse, der har både bibelske og naturvidenskabelige elementer, endda med et pantheistisk islæt:

»Gross oder klein,
 nie wird es dir verständlich,
 Atom und All sind beide gleich unendlich.
 Der höchste Künstler bildet fein!
 Sein Schöpferwort liegt eingehüllt im Keime
 und wirkt durch der Unendlichkeiten Räume.
 Gross oder klein,
 wo mag dein Massstab sein?«

Som Bende Bendsens manddomsår havde været forbitret af kamp for udkommet, falder der også dybe skygger af ensomhed og modgang ind over hans livsaften. Hans hustru døde 1859, og i 1866 modtog han budskabet om, at hans søn, Ingwer Bendsen, der var købmand i Faaborg, havde berøvet sig livet, efterladende enke og 4 små børn. Samme år skriver han til Regensburg:

»Jeg befinder mig nu i mit 79. år. I det sidste års tid har jeg lidt af svimmelhed, kræfterne svinder efterhånden, som jeg ældes, dog ville jeg under noget gunstigere omstændigheder endnu være en rørig olding. Min indtægt er liden — jeg må sælge den ene bog efter den anden til de usleste spotpriser, f. eks. Dr. Kjærbøllings Danmarks Fugle for 12 mark (bogladeprisen er 32 rdl.) osv., for blot at opretholde livet. Mine privattimer er skrumpet ind til 2 timer om ugen, og af mangel på brændsel må jeg endnu stadig opsøge og samle ris fra gærderne. Ofte længes jeg ret hjerteligt efter min snarlige forløsning og gravens fred.«

Ni år endnu måtte den gamle friser bie på sin forløsnings time. Disse sidste år er han tabt af syne for os, det vides kun, at han endte sine dage som fattiglem i Ærøskøbing.²¹

Det er påfaldende, at samtidens begivenheder så at sige intet spor har efterladt sig i Bende Bendsens optegnelser. Som undersøgt i helstaten og ægtefødt barn af oplysningstiden korresponderede han lige så selvfølgelig med Kiel som med København — betjente sig i det hele taget så godt som udelukkende af tysk —, og de politiske og nationale rørelser synes overhovedet ikke at have anfægtet ham.

Det var rimeligvis sociale og psykologiske faktorer i forening, der bestemte hans skæbne og bandt den til livets skyggeside. Han nåede aldrig som sin lidt yngre landsmand, C. P. Hansen, Keitum, en plads i den officielle anerkendelses sol. Men hans ånd var klar, skabende og virksom. Fra han nåede skelsår og alder, måtte han læse, samle, udforske og sammenligne. I sandhed en af dem, der higer og søger. I betragtning af, at han var skilt ved både land og hav fra sin hjemstavn og kun havde begrænset adgang til litteratur, må hans indsigt og resultatet af hans flid af tvinge den største respekt. Forhåbentlig vil oversigten over hans trykte og utrykte arbejder kunne tjene som udgangspunkt for en mere udtømmende behandling af denne frisiske kulturpersonlighed.

NOTER

1. Ærø Avis 20/12 1875.
2. Det drejer sig om en halv snes breve til Regensburg fra perioden 1861—1866, hvortil kommer en svarskrivelse fra denne samt 2 breve fra Bende Bendsen til andre adressater, dateret henholdsvis 1833 og 1852.
3. Se f. eks. M. Winther: Forpostfægtning med oberst Chr. Høegh-Guldberg og stabskirurg Tønder, med et par livsbilleder (København 1831), s. 35 f.
4. Beretning til Kommissionen til Oldsagers Opbevaring i København, dateret Ærøskøbing 14/9 1837 (Nationalmuseets arkiv).
5. Hempels Avis 23/3 1821, jfr. G. L. Wad: Fra Fyns Fortid I, s. 190 og III, s. 285 f.
6. Oversigt i Erslews Forfatterleksikon, artiklerne Bende Bendsen og Mathias Winther.
7. Breve fra og til Rasmus Rask, udg. af L. Hjelmlev II, no. 560.
8. Smst., no. 592 og 599.
9. I det følgende afsnit hviler fremstillingen på Bende Bendsens egen

- beretning (Brev til professor Kieser i Jena, dat. 6/9 1833, Regenburgs arkiv).
10. Peter Bogislaus Carstens, landfoged på Ærø 1807—1843 (Sønderj. årb. 1958, s. 149). Jeg formoder, at Bende Bendsen har undervist hans børn, i hvert fald kendes et digt af ham, skrevet til datteren Margrethes bryllup.
  11. Somnambule: søvngængerske. B. B. og andre af den animalske magnetismes tempeltjenere var bl. a. stærkt optaget af eksperimenter med søvngængere og strejfede derved ind på gebeter, som vel nu rettelig henregnes under hypnose.
  12. I Kieser og Eschenmayer's *Archiv für den thierischen Magnetismus* har Bende Bendsen meddelt en udførlig dagbog for sine magnetiske behandlinger af enken A. M. Petersen i Ærøskøbing.
  13. J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø (København 1834).
  14. Beretning til Kommissionen til Oldsagers Opbevaring, dat. 1/5 1838 (Nationalmuseets arkiv). Delvis aftrykt i Bericht der Schleswig-holst. lauenburg. Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer 1839, s. 33 ff. Jfr. Fynske Årbøger 1959, hvor overarkivar Erik Kroman beskæftiger sig indgående med disse kilder til Ærøs historie.
  15. Regenburgs arkiv.
  16. Die nordfriesische Sprache nach der Moringer Mundart, udg. af M. de Vries. Leiden 1860, udgiverens forord, s. VIII.
  17. Regenburgs arkiv.
  18. Retshistorikeren Chr. Ludw. Ernst Stemann (1802—1876), landfoged på Ærø 1844—49, senere præsident for overappellationsretten i Flensborg (Sønderj. årb. 1958, s. 121).
  19. Jeg støtter mig her og i det følgende udelukkende på brevene i Regenburgs arkiv.
  20. K. J. Lyngby skuffede ikke tilliden. Når man i dag kan danne sig et nogenlunde pålideligt overblik over Bende Bendsens utrvkte arbejder, skyldes det, at en række manuskripter er bevarede i Lyngbys samlinger på Det kgl. Bibliotek (Add. 521).
  21. Ærøskøbing købstad og Ærø herreds skifteprotokol 1871—1878 (Landsarkivet i Odense).

BIBLIOGRAFI

*over arbejder af Bende Bendsen.**Sproglige*

Die nordfriesische Sprache nach der Moringer Mundart, zur Vergleichung mit den verwandten Sprachen und Mundarten. Hrsg. v. M. de Vries. Leiden 1860. 480 s.

Blandede

Beiträge zu den Erscheinungen des zweiten Gesichts (om synskhed). I Archiv für den thierischen Magnetismus VIII, 3., s. 60—130.

Beispiele von freiwillig eingetretenem Somnambulismus in krampfhaften Zuständen. Archiv f. M. VIII, 3., s. 131—142.

Dr. Martin Luther, über die wahre Magie. Archiv f. M. VIII, 3., s. 152 f.

Magnetisches Festbannen einer wachenden Somnambule durch die Kraft des Willens. Archiv f. M. VIII, 3., s. 153 f.

Zauberwirkung einer Schlafenden. Archiv f. M. VIII, 3., s. 155—159.

Tagebuch einer lebensmagnetischen Behandlung der Wittve A. M. Petersen zu Arröeskjøping. Archiv f. M. IX, 1., s. 61—168, 2., s. 42—203, X, 1., s. 83—150, 2. s. 1—56.

Versuchen über die Wirkungen der fiderischen Substanzen des nichtmagnetisierten Baquets. Archiv f. M. XI, 1., s. 66—80.

Nachtrag zu der Krankheitsgeschichte der Wittve Petersen zu Arröeskjøping. Archiv f. M. XI, 1., s. 81—164, 2., s. 34—137, 3., s. 36—143, XII, 1., s. 81—111.

Der Satan auf den Färöern vor 154 Jahren. Archiv f. M. IX, 2., s. 221—229.

Bauchwassersucht durch eine fiderische Flasche geheilt. Archiv f. M. XI, 3., s. 144—151.

Epilepsie durch magnetische Behandlung schnell erleichtet. Archiv f. M. XII, 1., s. 131—138.

Tagebuch einer lebensmagnetischen Behandlung der Hanna Christiansen zu Lindholm. Archiv f. M., XII, 2., s. 8—76.

Tagebuch einer lebensmagnetischen Behandlung der Anna Maria Christens in Odensee. Archiv f. M. XII, 2., s. 77—104.

Briefliche Mitteilungen an Professor Kieser. Archiv f. M., XII, s. 149—163.

Digte

Ùhs Driemerai. — Sprogprøve i Die nordfriesische Sprache nach der Moringer Mundart (Leiden 1860), s. 467. Også i Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe 1906—07, s. 56. Med titlen Yss Driemen an Wansken i E. Manicus: Om Nordfrisisk og dets forhold til Dansk (Slesvigske Provindsialefterretninger 1862, II).

De Wonter. — Sprogprøve i Die nordfriesische Sprache, s. 468 f.

Sibberne. — (Versificeret mordhistorie fra Dedsbøl) I: Die nordfriesische Sprache, s. 469.

De Ine an de Ausere (»Den ene og den anden«) I Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-holsteinische Geschichte 1877, s. 333.

De Luwe (»Troen«). I: Mitteilungen d. Nordfris. Vereins 1908—09, s. 10. Zeitschrift 1877, s. 333.

Efter't Unnern [»Efter middagsmåltidet«]. Mitteilungen d. Nordfris. Vereins 1908—09, s. 10.

Grof untig fien. — Mitteilungen d. Nordfris. Vereins 1906—07, s. 58.

Hijn, gäunjd an beest. — Mitteilungen d. Nordfris. Vereins 1906—07, s. 58. Uden titel i E. Manicus: Om Nordfrisisk og dets forhold til Dansk. (Slesvigske Provindsialefterretninger 1862, II).

Wäheruhsen äun en Sähw [»At øse vand i en si«]. Mitteilungen d. Nordfris. Vereins 1908—09, s. 10.

FORTEGNELSE

over utrykte arbejder af Bende Bendsen.

Hvor manuskripterne er bevaret, er arkiv eller håndskriftsamling anført. RA: Rigsarkivet, København. KB: Det kgl. Bibliotek, København. Manuskripter, der må anses for tabt, men hvis titel kendes fra B. B.'s egne opgivelser i korrespondancen med Kieser og Regensburg, er anført i parentes.

Sproglige.

Die Sprache der Nordfriesen nebst einer vollständigen Sprachlehre derselben. Vergleichend zusammengestellt mit der hochdeutschen und hochdänischen, so wie theilweise mit der englischen, niederdeutschen und der alt-nordischen Sprache. Für Sprachforscher und geborne Friesen von B. B. — KB, Add. 64. — 456 + III + LV sider.

[Die Wortbildung der deutschen Sprache.]

Sprachliches in verschiedenen Sprachen u. Mundarten. KB, Add. 521 b.

Übersetzungen in die nordfriesische Sprache. — KB, Add. 521 b. 148 s. 4 to.

Vergleichungen der plattdeutschen Sprache mit der dänischen u. anderen Mundarten. — KB, Add. 521 b.

Die beiden nordfriesischen Mundarten der Amrumer und Moringe mit einander vergleichend zusammengestellt von B. B., Ærøskjøbing. — KB, Add. 521 b. 223 s. 4 to.

Vergleichende Zusammenstellung nordfriesischer Wörter mit ähnlichen und gleichen aus den verwandten Sprachen. — KB, Add. 521 b. 128 s. 4 to.

Nordfriesische Wörter nach ihren Stamm und Auslauten, oder Reimwörter. — KB, Add. 521 b. 80 s. 4 to.

[Vergleichende Wörtersammlung der friesischen, dänischen, plattdeutschen, holländischen, englischen . . .] 120 s. 4 to.

[Das sprachliche Geschlecht (Genus) im Dänischen und Plattdeutschen, der Laut des doppelten aa im Dänischen, Plattdeutschen und Nordfriesischen, zwei verschiedene Betonungen oder Laute des Buchstabens ö etc.] — 252 s. 4 to.

Blandede.

[Die Hundswuth oder Wasserscheu] 70—80 s. 4 to.

[Sammlung actenmässiger Hexenprocesse, in 9 Geschichten.]

[Beiträgen zu den Erscheinungen des Nachtlebens] 144 + 126 s.

[Biblischen Sittenspiegel für Volk und Stände, Richter und Oberherrn, Geistliche und Laien, von einem Bibelfreunde. I—II. M. da. titel: Sædernes Speil i den hellige Skrift etc.]

Der sogenannte St. Alberts Kirnhof auf der Insel Arrøe. — Nationalmusæets arkiv.

[Das alte Nordfriesland mit seinen Umwandlungen bis auf unsere Zeiten. Allen Nord-, Ost- und Westfriesen, so wie den sämtlichen Marschbewohnern beider Herzogthümer besonders empfohlen von B. B. (med sag- og navneregister samt tegning af den gamle tårnruin på Pelvorn)]. — 300 s. 4 to.

Digte.

De Twiwwelræjddige. — KB, Add. 521 b.

To Godd. — KB, Add. 521 b.

Lebensansichten. — Regenburgs arkiv, RA (Breve fra B. B.)

Gott. — Regenburgs arkiv, RA (Breve fra B. B.)

Gottes Güte und Grösse. — KB, Add. 521 b.

Das Stückwerk unsers Wissen und die Schranken unserer Gedanken. — KB, Add. 521 b.

To Pastor Johannsens an Megräjt Carstens Köst [Gratulationsdigt til Pastor Ebe Johannsens bryllup med Margaretha Dorothea Carstens.] 2 vers trykt med titlen »Grof untig fien«, se bibliografien ovenfor. — KB, Add. 521 b.

Gott ist mein Hort. — Afskrift i frisisk privateje.

Gebet (Geusst mir Deinen Geist). — Afskrift i frisisk privateje.

Gebet Was schwellt das Herz). — Afskrift i frisisk privateje.

Samlinger, oversættelser etc.

[Haus — und Volksarzeneimittel wider Fieber] — 300 numre.

[Excerpter fra tidsskrifter og aviser.] — 5455 sider i 14 bind.

[Håndskrevet supplement til Joh. Fried. Krügers »Handbuch der Naturgeschichte«.] — 4 bind.

[Die besondere Kennzeichen des essbaren Fleisches. Oversat fra da.]

[De ti visirers historie, oversat til ty. efter Rask's oversættelse fra arabisk.]

[Dämmerungen der höhern und tiefern innenweltlidhen Lichtes (Versificeret)].

[21 Tagebücher meiner lebensmagnetischen Behandlungen (Versificeret)]. — 2400 s. 4 to.

Friesisches Weibergespräch beim Thee, in dem Moor (Skæmtedigt). — KB, Add. 521 b.

Anmeldelser

Nye hjælpemidler.

D.H.F.s håndbogsserie og Bauers kalender.

I det forløbne år har Dansk Historisk Fællesforening påbegyndt udsendelsen af en serie håndbøger om de historiske hjælpediscipliner. Der er foreløbig udkommet to bøger i serien, nemlig arkivar Knud Pranges bog om heraldik og universitetsadjunkt Herluf Nielsens bog om kronologi. Bøgerne fremtræder i et behageligt udstyr og i en prisklasse, der er overkommelig for enhver. Meningen med denne bogserie er at give alle, der arbejder med historie, under den ene eller anden form, mulighed for at sætte sig ind i hjælpevidenskabernes metode og teknik.

Knud Prange udtrykker dette i sit forord til *Heraldik og Historie*, idet han siger, at bogen har det dobbelte sigte, dels at være en kort og let introduktion til læren om våbenskjoldene og dels at fortælle, hvad våbenskjoldene i praksis kan betyde for en historikers arbejde. I korte og klare kapitler gøres der rede for heraldikens opståen og udvikling, våbenskjolde og historisk kritik, våbenet som billedgengivelse, våbensymbolik og skjoldmærkers opståen, våbenet som ejermærke og endelig findes der en vigtig 10 sider stor litteraturoversigt, ud fra hvilken man selv kan arbejde videre med litteraturen. Der er meget at hente i denne lille bog, både for lokalhistorikeren og for den, der beskæftiger sig med våbenførende slægters historie.

Herluf Nielsens bog om *kronologi* — læren om tidsmåling og tidsinddeling, — er knap så let tilgængelig som Pranges ovennævnte bog, hvilket til dels skyldes, at emnet er meget kompliceret, og dels den stadige — og i dette tilfælde uomgængelige — brug af fagudtryk. Efter en indledning, hvor en del af grundbegreberne klarlægges, kommer afsnit om solåret, påskeberegning, betegnelser for året, årets begyndelse og opdeling, inddelingen af dagen og forskellige kalenderreformer. Et register råder nogen bod på, men afhjælper ikke savnet af en omfattende ordliste, der kunne have gjort bogen til et meget benyttet opslagsværk. Forfatteren udtrykker håbet om, at bogen vil vise sig nyttig som en første introduktion i tidsregningens problemer, og der er ingen tvivl om, at bogen her absolut vil udfylde en plads som en værdig afløser af J. Steenstrups »Tidsregning« hos yngre historiestuderende ved universiteterne. For den, der arbejder med lokalhistorie,

vil det være interessant at stifte bekendtskab med bogen, men ikke uomgængeligt nødvendigt. I anden udgave ville det være hensigtsmæssigt, at Grotefend citeredes efter den udgave, der anføres i litteraturlisten, hvilket ikke er tilfældet nu. Endvidere kunne man ønske det — i hvert tilfælde i sønderjyske kirkebøger — ofte forekommende »dies viridium« anført jævnsides med »coena domini« for skærtorsdag.

Helt uundværlig for såvel lokal- som personalhistorikere er *R. W. Bauer: Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel* fra 1868, som Dansk Historisk Fællesforening nu har udsendt affotograferet og genoptrykt i offset. Bogen har hidtil været næsten umulig at skaffe, og det er derfor et stort savn, der hermed er afhjulpet. Ved hjælp af kalenderne kan man fastslå, på hvilke dage de forskellige helligdage er faldet i et vilkårligt valgt år mellem år 601 og 2200. Og da datering ved hjælp af helligdage er fremherskende i ældre tid, er bogen ved arbejdet med ældre dokumenter nødvendig at have ved hånden. Bogen er forsynet med udmærkede vejledninger samt alfabetisk fortegnelse over fest- og helligdage, de hyppigst forekommende helgendage samt navnene på visse dage i året og er meget nem at anvende også for den ikke-professionelle historiker.

Hans Worsøe.

Åbenrå Bys Historie. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

I. Indtil 1720. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 25, 1961, 259 sider, illustreret.*

Hvad kan man vente af en byhistorie? Først at den er *sand*, d. v. s. at den er videnskabelig forsvarlig. Dernæst, at den er *folkelig*, d. v. s. at den er skrevet, så at den ikke blot kan studeres af de lærde, men også *læses* af os lægmænd. På den anden side skal den gerne gøre rede for vanskelighederne ved at nå frem til sandheden. Den skal være *læselig*. Den må også i nogen grad tage hensyn til sagn og fortællinger, for de hører også i et vist mon med til historien. Endvidere synes jeg, at den gerne skal have indfanget i hvert fald noget af byens særegne duft, og fortællingen skal være smukt formet og om muligt, hvis stoffet tillader det, levende fortalt. I nogen grad skal en sådan bog altså være et *kunstværk*. Endelig skal bogen også ses som et *bogværk*, som et værk af sætter, trykker, fotograf, keinigraf og bogbinder.

* Styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland har vedtaget, at man fremtidig i Sønderjyske Arbøger vil bringe anmeldelser af egne publikationer, således at disse værker anmeldes af medarbejdere udenfor styrelsen og redaktionsudvalgene.

Håndværkernes arbejde er godt. Det er rigtigt at levere bogen indbundet, og bindet er ærligt, pænt og stærkt. Typografien er god. Særlig glædes man ved påtrængende fodnoters fravær. Vil man granske nøje, kan man jo se bagi. Billederne er gode, står gennemgående tydeligt, men vel også lidt blegt. Dog er det ene en følge af det andet. Et par er *for* blege. Også fra forfatterens side er bogens ydre, dens ordning i overskuelige klare kapitler med gode overskrifter og levende kolumnetitler, værdig til ros.

Dermed er vi kommet til bogens *stil*. I eet tilfælde (ørter) måtte jeg ty til *Ordbog over det danske Sprog*, et eksempel på, hvad den lærde bør vogte sig for at forudsætte hos jævne folk. Men tilfældet står ene i en god folkelig forståelig tekst, når bortses fra, at ordet »fredlysning« her bruges i en såre sjælden tyd stik modsat den gængse. Men man kan sige, at det ikke skader, at folk tvinges til at lære modersmålets sjældne ord og ledes til at bruge en ordbog.

Af bogens *sagindhold* kan man selvfølgelig drøfte både det ene og det andet.

Noget af det mest spændende i bogen er *Gregersens* udredning af Åbenrås grundlæggelse, men mens hans studier i byens plan og i gamle kort er fremragende, går han for vidt i sine udlægninger af stednavnene.

Når han skriver, at »alle middelalderlige købstæder med rod i landsbyer har sognekirkebyer som ophav«, passer det ikke, og selv om det gjorde, kunne man ikke bruge det almindelige til oplysning af det særlige og slet ikke i det foreliggende tilfælde. Man kan jo iøvrigt dårligt tænke sig et sted, som ikke lå i et sogn. *Husum* er ikke opstået af *Mildsted*, omend det sognede til denne kirke. *Egernførde* har ikke *Borreby* som ophav, selv om de to byer endog havde bymark fælles, og *Flensborg* er ikke en datter af *Hanved* eller *Adelby*. *Tønder* er ej heller udgået af *Møgeltønder*, og *Haderslev* næppe heller af *Gammel Haderslev*. Man må tvivle, om købstæder overhovedet »har rod i landsbyer«. Hvordan det er fat med indlandsbyer som Ringsted og Viborg, er jeg ikke klar over, men søkøbstæder er ikke opstået af landsbyer og er ikke grundlagt af bønder, men af farende købmænd og fiskere.

Otto Scheel har i sin »*Tondern zwischen Wiking- und Hansezeit*«, uden år, vist, at Tønder ikke har andet end navn og nærhed fælles med Møgeltønder. Selv ved København, som rigtigt nok ligger på en landsbys tofter og tomter, er *staden* noget helt andet end *bondelandsbyen*, skabt af andre kræfter og bygget af en anden slags mennesker. Den anførte these kan ikke bruges til at konstruere et *Opnør* kirkesogn, som ingen kender, og som ikke er nødvendigt. Heller ikke i *Kolstrup* skal sognebyen søges, om end *Gregersens* grunde ikke kan bruges, for navnet kan *ikke* »med al ønskelig tydelighed henføres til tidsrummet 800—1050 og Valde-

marernes tidsalder fra 1157 til 1241«. Det kan være både ældre og yngre. Et torp er ganske vist i *Jyske Lov* fra 1241 en udflytterby, men den tyd har det ikke haft altid, lige så lidt som »karl« altid har været en landbrugsmedhjælper. År 800 var Karl kristenhedens største høvding! Ved samme tid finder vi som Danmarks ældste sikkert overleverede stednavn et torp, »Sliesthorp«. Da navnet findes i en frankisk kilde, kan vi i dette tilfælde ikke være sikre på, at også danskerne har kaldt byen sådan, men ikke langt fra Kolstrup ligger *Rangstrup* herred og *Tyrstrup* herred. Vi har også *Strukstrup* herred. *Gettorp* er gammelt og Jernveds hovedby. *Sønder Brarup*, Angels anseligste by, har en ældgammel ubrudt bygdehistorie. Der er mange torp-byer som kirkebyer i Sønderjylland. Det er klart udtrykt i stednavnelitteraturen, at de sønderjyske torper *til dels* er meget gamle og ældre end andre danske torper. Det er altså ud fra navnetypen ikke *nødvendigt*, at Kolstrup er en udflytterby, og det er næppe sandsynligt, at *Opnør* — med et udpræget naturnavn — har været adelby og kirkeby. Er Kolstrup en udflytterby, må det snarere være fra *Rise*, som også sandsynligvis har været Opnørs kirkeby. I øvrigt har Rise, som Gregersen oplyser om, at den er herredskirkeby, et naturnavn. Det viser, at man skal være yderst varsom med at bruge stednavne til at kaste lys på en bys betydning i det *enkelt* tilfælde.

Mærkeligt er, at Gregersen ikke drøfter gåden *Varnæs*. Købingen Varnæs svinder bort fra kilderne, da Åbenrå toner frem. Man kunne tænke sig, at varnæssingerne er flyttet længere ind i fjorden. Hvis Gregersen har viden om, at der *ingen* sammenhæng er mellem de to byer, burde det være nævnt. I hvert fald er det folk med virke på søen, fiskere eller farmænd, som har grundlagt byen på det åbne ør i nøje samarbejde med kongen, som af købstæder fik skatten hjem i penge. Det tyder også byens bitte bymark på. Og har de farende købmænd ikke deres rod i Varnæs, så har de den nok i *Slesvig*, hvis ikke i *Flensborg*.

Interessant er i denne forbindelse Gregersens oplysning, at »den første kirke, som er bygget i byen Åbenrå«, var en *Skt. Knuds* kirke, og at den lå i *Gildegade*. »Begge dele synes at pege hen på Skt. Knuds gildets betydning«. Ja, for sandsynligvis er det virkeligt den første kirke, for trækirken på bakketoppen findes kun i Gregersens formodning. Denne første kirke var næppe nogen almindelig sognekirke, men netop en *gildekirke*, og dette peger mod Flensborg eller snarere *Slesvig*. Kirkens værner Skt. Knud (formodentlig hertugen og ikke kongen) kunne kun helgenkåres af en ærkebiskop, og det skete ikke som nævnt i 1169, men først i 1170.

Denne brede drøftelse af stednavne som kilde til byens historie overskygger aldeles Gregersens virkelige fortjeneste, som er studiet af kort og landskab. Det kan kort og vægtigt sammenfattes i, at han her har ydet *fremragende* arbejde af blivende værdi.

Når *Iversens* arbejde ikke æsker en sådan saglig drøftelse, ligger det i, at han for størstedelen bygger på utrykte sær-åbenråske kilder, mens *Grogersens* snarere kan ses i lyset fra den almindelige historie. De er begge lærde mænd med en udmærket folkelig udtryksform, og det er svært at sige, hvem der fortæller bedst, men det er ej heller nødvendigt.

Bogen bringer et dejligt billede af et sølvsmedearbejde fra Åbenrå, men teksten har intet om guld- og sølvsmede. Det kan jo komme endnu i næste bind, men sagen viser det halve i at omtale en del af et hele.

»Det fortrinlige kortværk, som kartografen Johs. Mejer udsendte i 1641« blev netop ikke *udsendt*. Det skete først, som rigtigt står i noten, i 1942. Side 245 nævnes Repertorium Diplomaticum III. Hvad er det? I noten til side 61 nævnes »R. Hansen og W. Jessen anf. værk«. Hvilket værk? Forfatterne forudsætter større viden hos lægfolk, end rimeligt er, og synes at vente, at læseren læser *alle* noter og lærer dem udenad. Det bliver ikke bedre af, at listen over forkortelser ikke skelner mellem trykt og utrykt og ikke angiver trykkeår. Hvis bogen bliver læst efter fortjeneste, vil mangen en folkebibliotekar uden store historiske kundskaber få grå hår over bestillinger på bøger, han ikke kan finde, hvis kilde er Åbenrå Bys Historie, hvad han ikke kan vide. Man savner et *kort*, som det i Trap. Kunne det blive gengivet i bd. 2?

Det varmer næsten at se *Trogillus Arnkiels* troskab mod embedsbed og samvittighed. Den slår de insurrektionelle præster og officerer på munden. Selv om man jo nok ved det fra hovedlinjerne i Sønderjyllands historie, gør det alligevel indtryk at se en så betydelig mand på deres side, som står Danmark, d. v. s. kongen, imod, og fortællingen om Åbenrås skippere, som i Store Nordiske Krigs tid mere eller mindre åbenlyst går over til svensken, stemmer en mærkeligt. Tordenskiold har sikkert opbragt Åbenråskibe som fjendeskibe.

Lidt sært er det at se dr. Kochs »Betænkning om en hermaphrodits ægteskab« ironisk blive kaldt »noget ufrugtbar«. Ægteskabs mål er dog efter gammel opfattelse avl af børn, og hermaphrodittens evner er tvivlsomme, og dens ægteskab derfor i høj grad umoralsk. Uden at have læst den nævnte traktat, kan man vide, at det er en bog om et yderst alvorligt emne.

Af de nævnte anker kan den skønsomme læser se, at væsentlig kritik ikke kan komme til orde, og derefter må det slås fast, at bogen fylder målet og stiller krav til en byhistorie tilfreds, og dermed er et vigtigt mål nået. For *byens* historie er på en måde vigtigere end selve rigets historie. Man må jo huske på, at det enkelte menneske næsten aldrig har oplevet *rigshistorie*. Det har kun kongen og hans nærmeste råder. Almuen har alle dage oplevet historien som sognets, herredets eller stadens historie eller, nærmere

endnu, som slægtens historie. Det er derfor vigtigt, at vi får historien fortalt også som byhistorie og som slægtshistorie, og jeg er overbevist om, at udgivelsen af flere vel grundede byhistorier som Åbenrås vil få følger også for vor opfattelse af *rigets* historie.

Poul Kürstein.

G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 23, 1961, 272 sider, illustreret.

Allerede indholdsfortegnelsen til denne undersøgelse giver et tydeligt fingerpeg om, hvad man kan vente. De tre tidsrum, indtil 1814, 1814—34 og 1834—48, får hver sit kapitel. Karakteristisk er, at kapitlernes underdeling, som er ens, begynder med »økonomiske forbindelser«. Lige som de er sat forrest, får de også tildelt en stor indflydelse.

Det afgørende snit i Åbenrås økonomiske forbindelser ser forfatteren i 1814, og det er indlysende rigtigt. Stærkere end i denne bog er dette års betydning for den økonomiske og dermed for den nationale udvikling næppe blevet fremhævet. Følgen for Åbenrå bliver, at byens toneangivende lag, skibsrederne, ikke som tidligere har København, men Hamborg som den afgørende storhavn og handelsby. Forholdet var det samme for Flensborg, men mens denne by har sin egen handel og føler sig truet af Hamborg, og dens købmænd derfor drives mod Danmark, har Åbenrå ingen handel af betydning, og dens redere går i Hamborgs tjeneste. De ser mod syd, og Tyskland kommer nærmere. Interessant er påvisningen af, hvor lidt det tyske betød i Åbenrå indtil 1814 og i rum tid derefter, så at endog Allgemeines Wochenblatt af forfatteren får karakteristisk som et tyskskrevet dansk blad. Udførlige uddrag og sammendrag af folketællingslister, skibslistes, havnelister, lister over fremmede handelsrejsende giver bogen et solidt grundlag til forståelse af ændringer i byens samfund og dens forbindelser og de politiske og nationale følger deraf.

Skildringen af *Frederik Fischer* er vist den udførligste, der findes, og er af stor interesse som et portræt af en folkelig politiker, som samlede alt dansk i Åbenrå, så at byen holdt i de hårde år 1848—50. Stort set rigtig er sikkert også opfattelsen af *Frederik Fischers* nationalfølelse som bestemt af hans *klasse*, hans småborgerlige milieu og hans omgangskreds, håndværkere, søfolk og skibstømrere. Det udføres med stor tydelighed og overbevisende kraft, at kampen i Åbenrå er mellem redere og intelligens, som har deres forbindelser sydpå, og søfolk og tømrere, som har deres i Danmark. Japsens bog er en bog om *klassekamp* udkæmpet på det nationale område. En enkelthed af værdi for den *sociale* histo-

rie er oplysningen om en sort liste over lidt for selvstændige tømrersvende.

Ganske vist er disse arbejderes sympatier *ikke* økonomisk betinget, og de begrundes heller ikke som sådan af forfatteren, som bruger den økonomiske betragtningsmåde med mådehold. De bundes i den ældre statspatriotisme. Forfatteren bruger flere gange dette ikke helt heldige ord, som nok er en for snæver betegnelse. Netop blandt søfolk fandtes der sikkert en folkelig nationalfølelse, som var ældre end det 19. århundrede.

Man skulle kunne tænke sig, at fællesinteresse i søfartens flor i Hamborgs tjeneste kunne have ført skibstømrere samme vej som rederne, således som det skete i Flensborg i 1920, hvor storkapital og socialdemokrater fandt sammen netop på skibsværftet, men den marxistiske lære om en kulturel og politisk overbygning afhængig af økonomiske basis har nu engang sine grænser, hvad forfatteren ganske givet er klar over.

Kirkens direkte indflydelse på den nationale udvikling vil Japsen ikke tillægge stor vægt. Han har en fuldstændig rigtig dom om kirkegang som udtryk for socialt stade og stræb. *Er* man noget, »hører« man førstepræsten, mens ringere folk går til andenpræsten. Det samme kan iagttages i Flensborg, hvor den danske Helligåndskirke i lang tid var fattigmandskirke uden sogneret og aldeles uden anseelse. Derimod fremhæver Japsen *skolens* betydning, hvortil man dog må sige, at når skolen blev tysk, var det en følge af, at kirken var det i forvejen.

Om *slesvigholstenismen* siger Japsen, at den »var for dens fleste tilhængere i Slesvig et forsøg på at undgå en national stillingtagen«, »en nødudvej, der i slesvigernes ufærdige og indviklede nationale situation blev grebet med begærlighed«. Det lykkes ham at fremstille de forskellige strømme og tidvande, strømkæntringer og dødvande i de forskellige nationale og politiske løb med en klar fremhævelse af den åbenråske slesvigholstenismes særpræg. Man forbavses over, hvor længe det varede, inden den blev *tysk*. I skildringen heraf er meget en kritik af *Lauridsen*. Japsen er sikkert hist og her kommet det virkelige hændelsesforløb nærmere end Lauridsen, men det vigtigste er vel, at Japsen ser det fra et helt andet hjørne end denne. Således må enhver tid tage forløberens opfattelse op til nyt gennemsyn og se de samme hændelser i et andet lys og i en ny sammenhæng.

Fremstillingen af de undertiden ret indviklede forhold er klar og let forståelig. Kun i et enkelt tilfælde burde et ord (litterat) være forklaret i dets her særegne tyd. Japsens bog er et bevis på det rimelige i kravet om, at selv en videnskabelig historisk afhandling om et vanskeligt emne bør være skrevet umiddelbart forståeligt også for ikke på forhånd indviede lægfolk.

Også bogens *ydre* er smukt og godt, men forfatterens omhygge-

lige redegørelse for de *personlige* forbindelser får savnet af et personregister og stedregister til at føles stærkt og gør det umuligt i navnes mylder på halvtredje hundrede sider at følge én persons udvikling. Også personalhistorien er en vigtig port til forståelse af historien, ikke mindst Sønderjyllands. Historisk Samfund burde gøre et fællesregister til de af dets bøger, som savner dette hjælpemiddel.

Poul Kürstein.

Troels Fink: Ustabil balance.

Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894—1905.

(Skrifter udg. af Jysk Selskab f. historie, sprog og litteratur 9).
Universitetsforlaget i Århus 1961.

På ca. 250 sider, fordelt på 20 kapitler, foretager den tidligere Århus-professor i historie med særligt henblik på Sønderjyllands historie, dr. phil. Troels Fink, en kulegravning af dansk udenrigspolitik i den halve snes år, der ligger mellem Estrups afgang som konsejlspræsident og I. C. Christensens overtagelse af denne post. Selv om Troels Fink forventer, at der i russiske arkiver og i det danske kongehus' arkiv vil kunne findes yderligere materiale til belysning af tiden, vil sådant næppe ændre billedet væsentligt. Forfatteren har ikke skyet nogen møje for at opspore alle akter i de tilgængelige arkiver, offentlige som private her i landet, og dertil de engelske, tyske og østrigske arkiver samt afskrifter fra zartidens russiske arkiver. Hele dette spredte materiale er behandlet med minutøs nøjagtighed for at belyse linjerne i dansk udenrigspolitik, skildre mændene, der lægger, henholdsvis følger disse linjer, og se dem på baggrund af og i sammenhæng med de europæiske hovedlandes udenrigspolitik i den anførte periode. Det er et vekselvis kluntet og elegant diplomatisk spil, der afdækkes, og man mærker forfatterens oplagthed og glæde ved at lægge det frem til beskuelse. Spillet er i enkelte faser ret kompliceret og læsningen derom følgelig ganske krævende, men fremstillingen bæres af en lysende pædagogisk evne og har derfor bud til alle udenrigspolitisk interesserede. Dertil kommer videre, at bogens hovedformål er at skildre forsvarspolitikken i sin udenrigspolitiske sammenhæng og omvendt udenrigspolitikken på forsvarspolitisk baggrund, således at også de partipolitiske tråde omkring forsvarsspørgsmålet, dette kardinalproblem i dansk indenrigspolitik, søges udredet. Og endelig har værket den særlige interesse for sønderjyske læsere og sønderjysk interesserede, at det nordlesvigske spørgsmål, især hvad angår Köllerpolitikken og optantspørgsmålet, berøres i relation til de større problemer i forholdet mellem Danmark og kejsertidens Tyskland.

I hele perioden efter 1870 fulgte dansk udenrigspolitik neutralitetslinjen. Anden mulighed forelå ikke. Den måtte være Estrups, højrekonsejlspræsidenten gennem 19 lange år, såvel som venstreføreren I. C. Christensens politik i tiden op mod den 1. verdenskrig. Om udenrigspolitikken i Danmark gælder det, at den i lange perioder og i udpræget grad i den af dr. Troels Fink behandlede var nogle få personers sag. Bag disse få stod i størsteparten af dette tidsafsnit udenrigsministeriets direktør, Peder Vedel, dansk udenrigspolitikks »grå eminence« i forrige århundredes tre sidste tiår, en imponerende skikkelse, hvis dybtgående biografi (af dr. Viggo Sjøquist) ligesom det foreliggende værk er udgivet af »Jysk Selskab for historie, sprog og litteratur« for få år siden. Peder Vedel var som hele sit slægtled og især de Nationalliberale, som han stod nær, dybt mærket af frykten for det Tyskland, der besejrede os i 1864. Deraf fik dansk neutralitet sin særlige tone, svingende mellem nødvendigheden af at gøre denne neutralitet akseptabel for Tyskland og ønsket om i givet fald at kunne værne den (forsvarsbevægelsen).

Som et særligt indslag i vor neutralitetspolitik dukker omkring århundredskiftet ideen om Danmarks neutralisering frem som en løsning, der i og med neutraliseringen efter forbillede fra Schweiz' og Belgiens internationale stilling samtidig kunne skabe en motiveret basis for forsvarspolitikken. Denne neutraliseringsstanke udgør den røde tråd i Troels Finks skildring. Foregangsmanden for neutraliseringsideen var et af dansk fredsbevægelses store navne Frederik Bajer, som så tidligt som i 1882 fik stiftet »Foreningen til Danmarks neutralisering«, hvis navn kort efter ændredes til »Dansk Fredsforening«. Foruden at neutraliseringen skulle kunne medvirke til en løsning af forsvarsproblemet, havde man i visse kredse også forestillinger om, at den skulle kunne bidrage til en løsning af det sønderjyske spørgsmål. Især denne sidstnævnte forhåbning måtte i betragtning af Tysklands hele magtstilling forekomme ganske uvirkelig. Og det samme gjaldt indtil århundredskiftet selve neutraliseringsstanken. Ganske vist stod I. C. Christensen i nogle år »Dansk Fredsforening« nær, men først ved systemskifteministeriets tiltrædelse i 1901 blev der under statsminister Deuntzers ledelse gjort et forsøg på at få neutraliseringen ind i praktisk politik. Det viste sig, at der i disse år var kræfter i de to østersømagter Rusland og (en kort tid) i Tyskland, for hvem en neutralisering af Danmark var ikke blot en akseptabel, men også en ønskelig politik under en ganske bestemt synsvinkel. Nemlig den, at disse to østersømagter ved at påtage sig garantien for Danmarks neutralisering fik kontrol over de danske farvande mellem Østersø og Kattegat, således at disse i givet fald kunne lukkes for andre magters skibe. Da en sådan mulig ensidig spærring af bælteerne stred afgjort mod Danmarks opfattelse af neutra-

litetspolitikken, og det hele måtte bringe landet i skæbnesvanger afhængighed af de nævnte magter, er det klart, at en neutralisering under de vilkår — hvad enten den kunne blive »garanteret« af de to nævnte stormagter eller blot blev »erklæret« fra dansk side med velvillig støtte fra de samme to østersømagter — ikke lod sig realisere. Men indtil dette kom til at ligge klart også for Deuntzer, udfoldede der sig et ganske spændende intrigespil, man kunne også i betragtning af de omkring århundredskiftet foreliggende udenrigs- og indenrigspolitiske realiteter tale om en slags skyggeboksning. De færreste i samtiden havde muligheder for at gennemskue dette spil. Her er det, dr. Troels Fink sætter ind med sin fortjenstfulde forskning. I hans tidligere udsendte skildring af det følgende tidsafsnit, perioden 1905—09, »Spillet om dansk neutralitet«, er der noget af det store skæbnedrama, I. C. Christensens storhed og nederlag set gennem Lütkens selvbiografi og dagbog. Det foreliggende værk savner en lignende dramatik, men giver til gengæld forfatteren lejlighed til at brillere i udredningen af et speget stykke taktik med mange små og enkelte store brikker. De — tilsyneladende — store var statsoverhovederne og andre fyrstelige personer, især den geskæftige tyske kejser Wilhelm II, der på så diletantisk vis forvaltede det Bismarck'ske bo. Op mod århundredskiftet prægedes europæisk storpolitik af de to grupperinger, på den ene side den såkaldte triplealliance, omfattende Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien, og overfor denne to-magtsforbundet mellem Frankrig og Rusland. Endnu i dette tidsrum måtte Tyskland vurderes som den dominerende fastlandsmagt, og målet for dansk udenrigspolitik måtte derfor være at skabe tillid hos vor nabostat med hensyn til oprigtigheden i vor neutralitetslinje. Vanskeligheden var den, at det officielle Tyskland nærede mistillid til Danmark. Denne mistillid byggede på to problemkomplekser. Det ene lå i det sønderjyske spørgsmål. Fra tysk side arbejdedes systematisk på at germanisere den i 64 erobrede landsdel, og man overvågede nøje alle kontakter mellem Danmark og de fraskilte landsmænd. Og dertil kom så kejser Wilhelms opfattelse af det danske kongehus med dets forgreninger i Rusland og England som arnesteder for antitysk virksomhed. Trods flere charmeoffensiver fra den tyske kejsers side lykkedes det ham ikke at overvinde disse fyrstelige familiers uvilje. Den var jo forholdsvis kendt i samtiden, som nok overbetonede dens betydning, også for så vidt som man tillagde denne uvilje et videre storpolitisk sigte i retning af forestillinger om, at Danmark skulle kunne skaffe sig revanche for tabet af Slesvig via disse dynastiske forbindelser. Det forekommer mig, at dr. Troels Finks fremstilling trods visse forbehold i nogen grad overdimensionerer statsoverhovedernes og fyrsteforbindelsernes rolle i udenrigspolitikens faktiske forløb. Deres ytringer fra breve og sam-

taler, malerisk iscenesatte møder på højeste plan med tilsvarende højtsvungne udtalelser giver kolorit over tidsbilledet og er et velkomment krydderi på de seriøse diplomatiske notevekslinger. Men disse pikanterier kan måske nok give læseren visse fejlagtige forestillinger om de rette proportioner. Ganske vist betød statsoverhovederne og deres familieforbindelser en del mere end i vore dage, og tydeligvis tillagde de sig selv overordentlig indflydelse. Men det var jo ganske andre faktorer, der bestemte det faktiske handlingsforløb. Dette viser skildringen af Nikolaj II's og Wilhelm II's planer og forhandlinger da også ganske tydeligt, men man savner i sammenhængen en placering af de økonomiske og erhvervsmæssige realiteter, hvis forløb ikke lod sig forstyrre af de diplomatiske overfladekrusninger. Det er sådanne kendsgerninger som den engelske og tyske industris kamp om markeder, den franske finansindflydelse i Rusland, Danmarks binding til det engelske marked.

Værkets tyngdepunkt udgøres af ministeriet Deuntzers historie. Et interessant billede tegnes af ministeriets chef i partipolitikens rænkespil og i storpolitikens jungle. Man forstår, at han og hans ærgerrige målsætning, på én gang at klare Danmarks udenrigspolitiske placering og løse forsvarsproblemet, måtte lide skibbrud. Man får et levende billede af rivningerne mellem de to militære ministeriers chefer, og man får endnu engang lejlighed til at beklage, at I. C. Christensen så grundigt har slettet sine spor i kildematerialet til tidens politik og taktik. Særdeles spændende er udredningen af den komplicerede situation under den russisk-japanske krig 1904—05, da den russiske østersøflåde passerer de danske farvande. Meget andet var værd at fremdrage. Også det handlingsmættede og skelsættende år 1905 giver forfatteren lejlighed til at vise mønstereksempler på kildekritik og læseren anledning til at beundre den elegant gennemførte fremlægning af stoffet.

Bogen oplives af en række morsomme illustrationer, der er med til at vise værkets spændvidde. Det er tilegnet Århus universitet i taknemmelighed. Man håber på en fortsættelse af værket frem til skæbneåret 1914.

A. Feilberg Jørgensen.

Sigurd Schoubye: Guldsmede-håndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550—1900.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 24, 1961, 357 sider, illustreret.

Studiet af Danmarks guldsmedekunst begyndte efter udstillingen i København 1879, hvor man for alvor så, hvor meget der var bevaret, og efter dens lukning blev det nyoprettede Dansk Folke-

museum stedet for de fortsatte undersøgelser. Det grundlæggende studium af stemplerne blev fremmet ved stadig mere omfattende fortegnelser, og navnene Bernhard Olsen, Jørgen Olrik og Chr. A. Bøje angiver stadiene i arbejdet. Yderligere fremskridt skete ved Jørgen Olricks store kataloger og ved udstillingerne i Kunstindustrimuseet, særlig den store i 1954. Sigurd Schoubyes arbejde hører til i denne mangesidede stræben efter at bringe klarhed og orden, hvor der før kun var kaos. På nogle punkter adskiller hans bog sig fra de foregående værker, idet den topografisk alene beskæftiger sig med Tønder og omegn, men til gengæld søger den at behandle dette område til bunds i alle enkeltheder. I det store og hele er det lykkedes. Det nordlige Vestslesvig er nu det bedst kendte danske område, når talen er om guldsmedearbejder. Undertiden mærkes det dog, at området er for lille, så vigtige detaljer, der tilfældigvis ikke kendes fra denne egn, ikke bliver omtalt.

Forudsætningen for Sigurd Schoubyes værk er et stort forarbejde i indsamling af stoffet, hvor det er forsøgt at registrere alle stedets sager af sølv og guld i museerne og hos private, men uagtet megen flid er det ikke lykkedes at få alt med. Begge steder vil der være materiale, der er undsluppet opmærksomheden, som det viste sig ved oppositionen, men intet arbejde af denne art bliver fuldendt, da ukendt stof stadig vil dukke op. Spørgsmålet har stor interesse, fordi enhver forsker stedse står usikker over for afgørelsen af, hvornår han har indsamlet så meget, at han er nået til en relativ fuldstændighed, der er tilstrækkelig til at belyse de problemer, han søger at løse. Så dygtigt har Sigurd Schoubye dog arbejdet, at der næppe vil være noget at finde, som afgørende vil ændre resultatet, når talen er om bevarede arbejder. Læseren vil være ham taknemmelig for hans flid og for de udmærkede billeder, hvori udbyttet af den er stillet frem.

Når det gælder kilderne til guldsmedens historie, har bogen ligeledes betydning ved at vise, at kulturforskningen ikke kan nøjes med de skrevne kilder alene, men også må inddrage genstandene som vidnesbyrd om fortidens liv. Tolkningen og forståelsen af tingene som kilder er imidlertid ingen let sag. Drejer det sig om sager fra historisk tid, bliver det opgaven at belyse de enkelte emner både ved genstande og ad litterær vej, men enhver museumsmand vil af egen erfaring bevidne, hvor vanskeligt det er at skaffe tilstrækkelige oplysninger om en tings brug, herkomst og ejer. Også denne opgave har Sigurd Schoubye løst så godt, som det kunne gøres, idet det må erindres, at det skrevne kildestof er begrænset af det snævre område, der er valgt, og på dette punkt mærkes det, at denne og andre lokalhistoriske afhandlinger ville have fået større vægt, hvis sammenligningsmaterialet var hentet også fra andre steder. Mindre godt er afsnittet om værktøjet og

den tekniske fremstilling lykkedes, men der foreligger heller ikke mange forarbejder at bygge på.

Resultatet af forfatterens flid er først og fremmest, at vor viden om de vestslesvigske guldsmedes arbejder og mestermærker er blevet væsentligt forøget. Det har vist sig, at selv Chr. A. Bøjes store fortegnelse med efterfølgende tillæg er ufuldstændig, og hvis man kunne gennemføre en tilsvarende grundig undersøgelse for hele landet, som nu foreligger for Vestslesvig, ville der sikkert vise sig lige så store mangler andre steder. Særligt kan det fremhæves, at Sigurd Schoubye ved at påvise tilstedeværelsen af guldsmede ude på landet har peget på et område, som Chr. A. Bøje er gået udenom, og eksempelvis kan det nævnes fra en hel anden del af Danmark, at guldsmedene i Odder ikke er omtalt i hans liste over stempler. De er ganske vist ikke mange, men deres mærker hører til i en liste, der skal være fuldstændig, og i tid ligger deres arbejder ikke længere tilbage, end at det skulle være muligt at fremskaffe prøver på dem, selv om de sidste krigsårs indsmeltninger har formindsket antallet.

Hvis der stihistorisk skal være nogen mening i Sigurd Schoubyes afgrænsning af emnet, har Tønder med de omliggende småbyer besiddet en særlig stil, som adskilte denne egn fra andre, men at føre et bevis herfor forudsætter, at de tilgrænsende områder er lige så omhyggeligt undersøgt, og bogen ville have vundet i værdi, hvis den i stedet for at behandle en del af Sønderjylland havde taget hele landsdelens sølvsager op til vurdering og udskilt de forskellige grupper inden for dem. Spørgsmålet efterlades uløst, og heri ligger den største anke mod bogen. Det er ikke lykkedes at beskrive og karakterisere en særlig »Tønder-stil« i modsætning til det helhedspræg, hvormed arbejderne fra andre sønderjyske byer fremtræder. Mens de enkelte værksteders særtræk klart påvises, og det understreges, at det primitive og afhængige træffes hos de landlige guldsmede, mangler en sammenfattende beskrivelse af det, der er særegent for alle guldsmede i Tønder. Det er muligt, at man snarere må opstille de nordslesvigske arbejder som en særlig gruppe modsat Nørrejyllands og Holstens, sammenholdt af indbyrdes efterligning, efterstøbning af modeller etc., ligesom man på andre områder finder et tilsvarende fællespræg. Man vil imidlertid ikke nå til holdbare slutninger, før store dele af landet er blevet gennemarbejdet på samme måde som Tønder-egnen. Foreløbig må man nøjes med at fastslå, at de større værksteder i Tønder hver har haft sin egen stil, uden at det er muligt at finde fælles tilknytningspunkter, som ikke kan findes andre steder i Sønderjylland.

Det følger af Tønders beliggenhed, at spørgsmålet om fremmed indflydelse naturligt rejser sig. Den har ikke været større end andre steder i Danmark, men denne side er så lidt behandlet her-

hjemme, at det ikke kan bebrejdes Sigurd Schoubye, at han ikke har trukket det mere frem. Der mangler en forudgående drøftelse på et bredere grundlag, som Norge ejer i Nordsjøkulturen (1956). Emnet blev også drøftet på etnologmødet i Lund 1957, og Tønder vil sikkert kunne give værdifulde bidrag til løsningen af problemet. Forholdet mellem den fremmede påvirkning og den stedlige omdannelse af den vil med udbytte kunne studeres i Tønders sølv-tøj, særlig i sagerne fra tiden omkring 1800.

En anmelder vil altid fremhæve det, hvori forfatterens anskuelse afviger fra hans, og en kritik føles mere tungtvejende end en tilslutning. Der er derfor grund til at fremhæve, at selv om der her er anført flere mangler, og andre kunne føjes til, som det skete ved oppositionen, overskygges de af bogens mange gode egenskaber. Bag arbejdet ligger en alvorlig stræben efter en kritisk behandling af et vanskeligt stof, og bogens anerkendelse som disputats er velfortjent.

Helge Søgaard.

H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Psalmesang 1717—1740.

Fra Ægidius til Pontoppidan. En kirkehistorisk undersøgelse. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 27. Christiansfeld 1962.

De af Fjelstrup-præstens, pastor Hejselbjerg Paulsens venner, som gennem de senere år fik lov at kigge ind i hans studereværelse og læse noget af det, han da arbejdede på, kom til at længes efter, at en færdig bog skulle blive resultatet af hans arbejde. Thi det var klart, at der her var grebet fat på noget centralt og såre interessant inden for slesvigsk historie; her var set sammenhænge og problemer, som hidtil havde været uopdagede. Og vi ventede os noget af dette arbejde. Så meget glædeligere var det i sommer at få det færdige værk med ovenstående titel i hænde og efter læsningen at kunne sige, at vore forventninger ikke var blevet skuffede. Pastor Hejselbjerg Paulsen, der med dette sit arbejde vandt den theologiske doctorgrad ved Københavns Universitet, har her om en side af slesvigsk åndshistorie virkeligt givet os en bog af vægt og format.

Og det, som her vejer til, er det store ukendte materiale, som forfatteren har hentet frem af vore arkiver — helt ny viden om personer og sammenhænge, som mange tænkte, der ikke kunne vides mere om — samt forfatterens evne ikke blot til at se nye spørgsmål i historien — for dem er der jo nok af i hvert århundrede — men også til at tage gamle spørgsmål op, som mentes uddebatterede, og endelig hans mod til at give disse et helt nyt svar, der kaster nyt lys over tingenes sammenhæng.

Sønderjydske salmesang i det korte åremål fra 1717 til 1740 —

kan der virkelig skrives en bog på over 400 sider om dette emne? Ja, pastor Hejselbjerg Paulsens arbejde viser, at når man trænger til bunds i teksterne, både de trykte og — ikke mindst — de skrevne, så er den sønderjydske salmesang i netop denne periode et overordentligt frugtbart emne, der fører os midt ind i tidens åndelige liv i vor landsdel. Så lille et land Slesvig er — og så har her været levet så stærkt og mangfoldigt, som denne salmebog viser! Mon ikke slesvigsk liv i dag i intens, åndelig fylde står langt tilbage for livet i den her skildrede tid?

Bogen bringer efter to indledende kapitler om d. 17. århundredes kirkeforhold og nogle små, tidlige salmesamlinger den første virkelige behandling af Varnæs-salmebogen fra 1717, som er givet. Som den nuværende præst i Varnæs sogn, hvor denne for sin tid betydelige salmebog brugtes helt til 1882, kan anmelderen kun glæde sig over det dygtige forskningsarbejde, der her er ydet, og over den mængde ny viden, her fremdrages til belysning af salmesangen og dermed af en vigtig side af gudstjenestelivet i et slesvigsk sogn for 250 år siden.

Dernæst følger kapitlet om den samlesang, som Varnæs-præstens yngre fætter Enewald Ewald fra Højst var med til at sætte i gang i 1720'erne. Vigtigst er her forfatterens genopdagelse af Ewalds nu helt ukendte salmesamling fra 1721 — der kendes i dag ikke eet eneste eksemplar af bogen; men at den har eksisteret, og hvad den har betydet, vises udfra et minutiøst arbejde med tidens kilder.

Endelig når forfatteren til sit kapitel om Brorsons salmer. Dette er måske bogens vægtigste og i alt fald det, der vil fremkalde mest diskussion, fordi det søger at påvise, at vor hidtidige forestilling om Brorsons salmedigtningens tilblivelse er forkert. Ikke i Tønder, men allerede i Randerup, ja, endnu tidligere i Bedsted og Løgumkloster må Brorson have begyndt at digte. Og ikke i 1732, men i et tidligere, nu uvist år er hans salmer første gang blevet trykt. Selvom forfatteren desværre ikke kan fremlægge noget af de før 1732 formodede Brorson-tryk — intet sådant kendes i dag — ser jeg ikke, at man kommer udenom hans indgående argumentation for, at Brorsons salmer er blevet til langt tidligere end hidtil antaget og på en anden baggrund, og at altså den pietistiske vækkelses gennembrud foregår anderledes end formodet. I alt fald bør hans påstand her ikke tilbagevises blot, fordi den revolutionerer vor gængse Brorson-kronologi. Men den fortjener en grundig prøvelse ved at blive taget alvorligt som arbejdshypotese for videre forskning — og det har jo før vist sig, også i kirkehistorien og i fromhedslivets historie, at virkeligheden var en ganske anden end almindeligt antaget.

Pastor Hejselbjerg Paulsen slutter sit store værk med nogle mindre kapitler bl. a. om Pontoppidans salmebog fra 1740 — også

herigennem kastes lys over Brorson-problemerne — og om den hidtil ganske glemte sønderjydske salme-oversætter Jes Jørgen Jessen, der i d. 18. århundrede nævnes på linje med Brorson og trods sin senere ubekendthed må have haft en stor betydning for den her behandlede salmesang.

Men over bogens hovedemne må vi ikke glemme dens indledende kapitel om baggrunden, de kirkelige forhold her i landsdelen i d. 17. århundrede. Selvom forfatteren her går mere summarisk til værks, er her dog rørt ved betydningsfulde problemer, f. eks. gudstjeneste-sproget i vore sønderjyske kirker: at det i mange flere tilfælde end antaget må have været tysk. Eller gudstjeneste-ordningen med liturgi og bestemte, faste salmer. I dette kapitel er fremdraget forhold, som meget gerne må lokke andre forskere — forskere, der ikke blot vil kunne øge vor viden om gammelslesvigsk kirkeliv, men ganske givet også vil komme til at vise os et ret uventet billede af selve vort slesvigske folks gudstjenestesyn. At påvise, hvor uprotestantisk kultisk og gammelkirkeligt, middelalderligt dette syn — og dermed også hele kristendomssynet — har været endog langt op imod vor egen tid, bliver denne kommende forsknings opgave. Men pastor Hejselbjerg Paulsen har her allerede antydnet det og set, hvor andre lærde mænd fremtidigt må sætte ind. Også dette er en af hans fortjenester, som bør noteres i en omtale af hans indholdsrige doktordisputats. Og det er vel ingenlunde den ringeste ære for et historisk arbejde, når det kan siges om det, at det ikke løser alle problemer, men dels ved sine hypoteser, dels ved sin påvisning af ny problemer indbyder til fortsat forskning.

Hvor glædeligt her at se, at vort geografisk så begrænsede land Slesvig atter har kunnet afgive stof til et så stort videnskabeligt arbejde! Slesvigs land er i åndelig og historisk henseende sandeligt meget stort! Og til slut: hvor meget af denne bogs indhold bygger ikke på gamle bogtryk og håndskrifter, der kun ved et tilfælde har undgået tilintetgørelsen! Må dette ikke opfordre læserne til omhyggeligt at vare på alt, hvad de endnu har liggende af denne slags gamle sager, og helst lade det komme i de rette lærde hænder!

Urban Schrøder.

Bognyt

Hans H. Worsøe: Grundbog i slægtshistorie.
Udgivet af Køng Folkehøjskole 1962, 48 sider.

Den voksende interesse for slægtshistorisk arbejde har medført, at Køng højskole har kunnet afholde et velbesøgt feriekursus over dette emne med arkivar H. Worsøe som leder. Med henblik på dette kursus udarbejdede arkivar Worsøe en lille grundbog, som højskolen har ladet trykke, og som den sælger til en desværre meget høj pris. Det er en god og let forståelig bog, der fortjener stor udbredelse, især i kongeriget, hvor man ikke tidligere har haft en vejledning for begyndere i emnet. I de første kapitler redegør forfatteren for de forskellige måder, ahnetavler og efterslægtstavler kan opstilles på, noget der ofte volder begyndere bryderier, og i de sidste kapitler redegøres så for de kilder, hvoraf oplysninger vedrørende vore forfædre kan hentes. Det tilrådes, at man skal omgås familietraditionen lidt varsom, ligesom der peges på, at såvel trykte fremstillinger som det arkivaliske materiale må benyttes med kritik — gode råd, som slægtforskerne vel nok til tider ser lidt stort på. Her i Sønderjylland har bogen især værdi for dem, hvis slægt forgrener sig til kongerigske egne, idet de arkivalier, man skal gå til der, ikke er helt af samme art som de hjemlige.

P. K. I.

Folk fra Ribe amt. En samling skildringer
redigeret af H. K. Kristensen, 1962, 118 sider.

Denne samling af levnedstegninger er først og fremmest beregnet på skolebrug, og både udvalget og udformningen af dem må ses ud fra denne synsvinkel. Princippet for udvælgelsen har været at medtage sådanne fremtrædende personligheder, der ved fødsel eller ved deres virksomhed har været knyttet til Ribe amt. Det har derfor sikkert også voldt redaktøren lidt hovedbrud at vælge, hvem der skulle med, når bogens omfang er så begrænset, som det er. Erhvervslivets og administrationens folk er herved nok kommet lidt til kort, idet der blandt de 24 biograferede kun findes fire, som kan henregnes blandt disse befolkningsgrupper; resten omfatter folk, der har gjort en indsats på åndslivets område. Det er en god idé, man har fået i Ribe ved at udsende en sådan samling biografier, der, letlæste som de er, sikkert vil bidrage til at øge skolebørns og de unges interesse for deres hjemegns historie. Vi må håbe, at sønderjyske lærere snart kan få en lignende samling at krydre

deres undervisning med. Iøvrigt har adskillige af levnedsskildringerne stor interesse for sønderjyderne, f. eks. dem af Hans Schack, Ludv. Schroder, H. F. Feilberg og af Maren Sørensen, Valsbøl. Mærkværdigvis findes H. A. Brorson ikke blandt de biograferede.

P. K. I.

Hans Holten Lützhøft: Slægten Lützhøft.

1. del, 2. udg. 1-5 slægtled.

I 1936 udsendte civilingeniør Hans Holten Lützhøft en bog på 125 sider om slægten Lützhøft 1610—1936. I denne bog gik ingeniør Lützhøft ud fra 2 slægter Lützhøft, én i Schaalby i Kalleby sogn ved Sliens nordbred og én i Kiesby, Boren sogn i Angel, uden at disse kunne sættes i forbindelse med hinanden.

Siden da er forløbet 25 år, og ingeniør Lützhøft har i den tid arbejdet videre med familiehistoriens problemer og fundet så meget nyt, at en ny udgave var påkrævet. Det er således nu lykkedes at sætte de to grene i forbindelse med hinanden, idet det bl. a. gennem skiftet efter Johan Lützhøft i Schaalby († 1716) er påvist, at Kiesbygrenens stamfader Jes Lützhøft (ca. 1694—1764) er søn af denne. Efter denne påvisning føres slægten tilbage til Jes Nissen, kaldet Lützhøft f. ca. 1610 † 1705, fæster af en gård i Schaalby under St. Johannes kloster i Slesvig.

Det er slægtsforskerens hovedopgave at fremskaffe filiationsbeviset, d. v. s. at dokumentere, at de anførte slægtskabsforhold er rigtige. Dette forstår ing. Lützhøft tilfulde og er derfor ikke faldet for fristelsen til at fremsætte mere eller mindre løse teorier om Jes Nissens herkomst, hvor fristende det end måtte være. Efter en gennemgang af mulighederne for at henføre afstamning til byen Lützhøft øst for Flensborg, hedder det:

»Det her fremdragne afgiver jo ikke noget formeligt bevis med hensyn til vor slægts udspring fra landsbyen Lützhøft; et sådant kan det heller ikke ventes muligt overhovedet at præstere med de sparsomme kilder, der er efterladt os, — men det sandsynliggør i høj grad, at Jes Hansen i Lützhøft har været stamfader for slægten Lützhøft, — hvordan den genealogiske forbindelse så har været«.

Denne Jes Hansen er død før 1579, formentlig ret ung, og efterlader sin gård, der hørte under St. Jørgens Hospital, til sin søn Hans Jessen, der imidlertid dør allerede 1587, hvorefter hans enke gifter sig igen. Det kan vel godt røbes, at ing. Lützhøft har arbejdet med den interessante teori, at Hans Jessen har haft en yngre broder Nis, der har været barn ved faderens død. Han har så fået ophold på gården, men har måttet søge andetsteds hen efter broderens død. Han har derfor fået tilnavn efter hjembyen og er senere blevet fader til Jes Nissen Lützhøft i Schaalby. Teorien er sandsynlig, men man må alligevel komplimentere ing. Lützhøft for ikke at have medtaget den i bogen.

Bogen indeholder et stort materiale om de 5 behandlede slægtled og bringer som bilag 3 af de betydeligste dokumenter, bl. a. Johan L.'s

store skifte fra 1717 (hvor man blandt de 6 bøger bemærker en »Lof-Buch«: Jyske lov?) Det er sjældent, at der kommer danske slægtsbøger med så meget sydslesvigsk stof, og alene af den grund fortjener bogen at bemærkes, men mindst lige så meget p. g. a. forfatterens klare og redelige fremlægning af stoffet.

H. Worsøe.

Jens Aa. Morthorst: Slægten Morthorst, Sorø 1962, 40 sider.

Skytten på Eriksholm, Jens Aage Morthorst, har ved slægtens hjælp kunnet udsende en stamtavle over sin fædrene slægt, hvis først kendte mand, Hans Morthorst, bliver begravet i Haderslev den 17. oktober 1709. Som dennes søn anfører forfatteren den Hans Morthorst, hvis søn Jacob bliver døbt (ikke som anført i bogen født) i Haderslev den 2. februar 1738. De to årstal berettiger ikke uden videre til at antage, at Hans Morthorst den yngre er søn af Hans Morthorst den ældre, han kan lige så vel være en sønnesøn, så der skal indskydes f. eks. en Claus mellem de to Hans'er. Jeg har i øvrigt ikke fundet nogen påviselig forbindelse mellem de to, men den er vel sandsynlig. Slægten har stærk tilknytning til Sønderjylland, således er alle i de første seks slægtled fødte i vor landsdel, men også i de følgende slægtled er Sønderjylland stærkt repræsenteret.

Slægtstavlen anfører personernes fødsels- og dødsdata, men desværre hverken fødestedet eller dødsstedet, ligesom vielserne savnes. Selv om det ofte vil være forholdsvis nemt at finde frem til såvel fødested som dødssted, er det dog ikke muligt i alle tilfælde, hvorfor det stærkt må beklages, at de ikke er medtaget. Det er mere forståeligt, men lige så beklageligt, at vielserne er udeladt. Det kan måske undskyldes med, at de ikke har været eftersøgt.

Disse mangler til trods er den lille bog med sine 275 slægtsnumre en værdifuld forøgelse af vor sparsomme slægtstavlelitteratur.

Olav Christensen.

C. J. Sønnichsen: Stamtavle over slægten Sønnichsen fra Braderup mølle samt nogle efterslægtslinier, 1955, 133 sider + 4 tavler.

Forf. skriver i sit forord, at bogen mere er blevet et slægtsregister end en stamtavle og hentyder vel herved til, at det ikke er lykkedes ham at meddele så mange oplysninger, som han kunne have ønsket. Men en slægtshistoriker bliver aldrig færdig, og det skal ikke bebrejdes forfatteren, at han efter mange års flittig forsken har ønsket at fremlægge sine og sine medhjælperes resultater på tryk. Hans slægtsbog er blevet et meget anseligt værk og er så ubetinget en berigelse af den sønderjyske, ikke alt for omfangsrige, personalhistoriske litteratur. Sønnichsen-slægten var en udpræget møllerslægt, som til forskellige tidspunkter har haft mange af møllerne i Tønder amt i forpagtning, henholdsvis ejet dem. Det gæl-

der Krus-mølle i Felsted sogn, Braderup, Sønder Løgum og Ladelund møller syd for den nuværende grænse samt Tønder vandmølle, og møllernes dotre blev indgiftet på andre møller f. eks. Hellevad og Åbenrå. I afsnittene om kvindeliniernes efterslægt finder man iøvrigt oplysninger om mange kendte vestslesvigske slægter, bl. a. Beyer, Carstensen, Dethlefsen, Feddersen, Hinrichsen og Pørksen. Desværre har der i den ellers så smukke bog indsnøget sig en del trykfejl, hvoraf kun en del findes anført i rettelleslisten bag i bogen. Stednavnene har voldt forf. en del besvær. De sydslesvigske stednavne er stort set anført med deres tyske navneform, hvilket ser lidt mærkeligt ud i en dansk bog. En navneform som Angelen — Angel ser mærkelig ud både i danske og tyske bøger.

P. K. I.

Harboe Kardel: Geschichte des Haderslebener Seminars von 1884-1920. Åbenrå 1962. 192 sider.

Der findes i forvejen en del skolehistorier fra Haderslev. Ud over de sædvanlige skoleprogrammer og skoleblade (af hvilke Haderslev-Samfundets årsskrifter må regnes blandt de fornemste i landet) findes der historiske behandlinger både af byens folkeskolevæsen og af den lærde skole. Nu er turen så kommet til seminariet. Ganske vist gælder det her anmeldte arbejde kun seminariet i de første 36 år af dets tilværelse. Man skulle synes, at det var et kort åremål at skrive en bog om, men i et tysk skrift har det været naturligt at standse med seminariets ophør som tysk uddannelsesinstitution. Haderslev Statsseminarium regner jo også sin fødselsdag fra genforeningsåret 1920. Skellet ved overgangen fra tysk til dansk institution har måske intetsteds i Sønderjylland været skarpere end ved seminariet i Haderslev, thi her blev der ikke som ved andre skoleformer tale om en overgangsperiode.

Dog var ikke alene det nationale skelsættende; der var også en himmelvid forskel på dansk og tysk måde at lede et seminarium på. I én periode kunne stedet ligefrem betegnes som preussisk mønsterseminarium. Eleverne måtte finde sig i jævnlige inspektioner i deres logis, de skulle være hjemme på deres værelser kl. 21 om sommeren og kl. 20 om vinteren, og deres værter ude i byen måtte ikke udlevere gadedørsnøglen til de logerende! Nu var tiden selvfølgelig en anden dengang, men noget lignende ville man vel ikke kunne møde på samtidens danske seminarier.

Om årsagen til seminariets oprettelse i 1884 kan der vel ikke herske tvivl. Den var en bebudelse af skoleforordningen i 1888, som de preussiske skolemyndigheder havde stilet hen imod i årene efter 1878. Uroen i forholdet mellem Tønder seminariets tyske og danske afdeling har kun kunnet virke fremmede for disse bestræbelser. Haderslev seminarium blev således et tysksproget seminarium, og eleverne skulle kun kunne fortælle bibelhistorie og fremsige Luthers katekisme samt 20 salmer på dansk, idet religionsundervisningen også efter 1888 foregik på dansk

(i landsognene af hensyn til kirkesproget). Befolkningen betragtede derfor fra første færd seminariet som en fortyskningsanstalt.

Harboe Kardels bog om det tyske seminarium i Haderslev fremtræder i et tiltalende udstyr med mange gode illustrationer, og fremstillingen tilstræber en saglig behandling af emnet. Bogens første fjerdedel behandler stedets historie og er forfattet af udgiveren. Derefter følger en række mindre bidrag af forskellige dimittender og små biografier af seminariets lærere. Næste afsnit er viet en omtale af de kendteste blandt dimittenderne, f. eks. Flensborgs historiker Chr. Voigt, den hjemmetyske publicist Erich Schlaikjer, forfatteren Chr. Tränckner, samt af de nulevende skolekonsulent Friedrich Christensen og overregeringsråd Axel Henningsen. Sydslesvigeren Julius Bogensee findes også omtalt i denne serie: »Sein Leben war durch das Grenzland geprägt, dem er entstammte, und das er liebte«.

Bogen slutter med en dimittendfortegnelse og Axel Henningsens erindringer fra seminarietiden. Til slut et par anker: indholdsfortegnelser uden sidetal, og der savnes registre!

Gg

Wilhelm Rust: Die Geschichte des gewerblichen Schulwesens der Stadt Flensburg von 1815–1962.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e. V. Nr. 15

Det er en smuk og velskrevet bog på 148 s., udarbejdet af Gewerbeoberlehrer *Wilhelm Rust* i anledning af indvielsen af Flensborg bys nye »Berufsschule« (Teknisk skole), der fandt sted i 1957. Den giver en fyl­dig og sammenhængende oversigt over en skoleform, som i vore dage hører ganske organisk med til unges uddannelse; den beretter indgående om idealistiske læreres og håndværkeres indsats gennem 150 år til dygtiggørelse af byens lærlinge, så de kunne blive dygtige borgere. Der berettes om de vanskelige arbejdskar, disse skoler har haft, især med at skaffe penge, plads og interesse for sagen — også hos mestrene. Undervisningen var jo ikke obligatorisk, og den foregik hver søndag eftermiddag!

Industrialiseringen i 19. årh. medførte større krav til lærlingeuddannelsen, og den nye »Gewerbeordnung« fra 1869 bragte mange vanskeligheder i forholdet mellem mester og lærling. Det blev klart, at den tekniske skoles undervisning måtte gøres obligatorisk, hvis den skulle blive effektiv, hvilket dog først blev gennemført i 1913. Interessant er det at læse om skolens udvikling op imod 1900, hvor man ser byens vise fædre med overborgmester *Toosbüy* i spidsen holde igen over for kravene fra regeringen; man får i tilgift et udmærket indtryk af overborgmester *Toosbüys* personlighed.

At man allerede o. 1910 havde øje for dansk håndværks høje stade, er ikke uinteressant, når man sammenligner med forholdene i dag.

Man forstår, at de to frygtelige krige må have haft uheldig indflydelse på skolens udvikling, men må så værdsætte den energi, hvormed man efter 1945 tog fat på genopbygningen og udbygningen af byens tekniske skoler. Den gamle danske latinskole i Klostergangen var for længst udtidsvarende; man under de unge af i dag den nye og i alle henseender vel indrettede »Berufsschule«. --

Th. M.

V. E. Clausen. Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870. København 1961, 264 sider, ill.

I serien Danmarks Folkeminder er der i 1961 udsendt et rigt illustreret værk om danske kistebreve. Forfatteren, V. E. Clausen, søger at give en fuldstændig oversigt over alle kendte folkelige danske træsnit i etbladstryk, men selv om bogen rummer 578 numre, er det næppe sandsynligt, at den blot tilnærmelsesvis omfatter alle de tryk, som gennem et par hundrede år er blevet udsendt i denne genre.

Emnet har tidligere været behandlet blandt andet i 1941 og 1948 i Sprog og Kultur af bibliotekar Johs. E. Tang Kristensen, Nørresundby, der omtaler 318 etbladstryk. Selv om Clausens arbejde rummer 578 numre, er der kun tale om ganske få nye tryk, idet de nytilkomne numre væsentligst omfatter varianter, og bogens særlige værdi ligger derfor i en mere udførlig beskrivelse af trykkene.

Træsnittet er den ældste kendte form for mangfoldiggørelse af billeder. Det kendes i Europa tilbage til slutningen af 1300-årene. Efter bogtrykkerkunstens opfindelse tog bogtrykkerne træsnittet i deres tjeneste til illustration af bøgerne, men de udsendte også etbladstryk, som derved fik en langt større udbredelse og en mere håndværksmæssig karakter.

Det ældste kendte danske træsnit er fra 1505 og findes forrest i den af Gotfred af Ghemen i dette år trykte sjællandske lov, men vi skal helt hen til 1650, inden vi møder et enkeltbladstryk. Det er trykt i København af Melchior Martzan, Danmarks første avisudgiver. Der skulle imidlertid hengå endnu over 50 år, inden der bliver tale om egentlige danske folkelige træsnit, men fra op imod 1700 og til omkring 1800-årenes midte florerede træsnittene og spredtes landet over.

Sønderjyllands bogtrykkere er godt repræsenteret. Af de i bogen omtalte 578 tryk stammer to fra Christian Friederich Holwein, der fra 1740'erne til 1766 var bogtrykker i Flensborg, 25 fra Hinrich Luckander, der fra 1759 til 1792 var bogtrykker i Haderslev, og 50 fra dennes efterfølger, Jens Seneberg, der drev bogtrykkeriet i Haderslev fra 1793 til 1829. Enkelte af de til Seneberg henførte tryk hidrører sikkert fra Luckander, idet denne på andre af sine tryk som hjemsted også benytter »Haderslev, at bekomme i bogtrykkeriet« eller lignende*, medens atter

*Olav Christensen: Haderslev bys første bogtrykker, Hinrich Luckander, 1759—1792. Haderslev 1959, (nr. 87, 97, 116, 121 o. s. v.).

andre sikkert skyldes Senebergs søn, Heinrich Seneberg, der overtog trykkeriet i 1829.

Op imod 80 af de i bogen omtalte tryk hidrører således fra vor lille landsdel, et nyt bevis på, hvor aktive bogtrykkerne her har været. Mærkeligt nok er Tønder-bogtrykkerne ikke repræsenteret blandt trykkerierne, men det skyldes sikkert kun, at trykkene derfra alle er gået tabt eller i alt fald ikke er at finde i nogen offentlig samling.

Selv om forfatteren har pløjet dybt, vil der selvfølgelig også i fremtiden dukke tryk frem, som ikke findes i denne oversigt. Haderslev byhistoriske Arkiv er således ejer af en variant til nr. 495, som tydelig bærer præg af at have siddet i et kistelåg, og desuden ejer arkivet et eksemplar af nr. 164.

Olav Christensen.

Poul Kürstein: Domkirken i Slesvig.

Dansk Boghandel, Flensborg, 1962, 43 sider, ill.

Kürsteins netop udkomne lille skrift bærer undertitlen: Mænd og minder i Sankt Peders Katedral. Det vil altså ikke konkurrere med afdøde museumsinspektør Fritz Fuglsangs kunsthistoriske vejledning for besøgende i kirken, men fortæller om mennesker og hændelser, knyttet til kirken. Skriftet bygger på megen lærd læsning, men særlig farve får det gennem de glimt af stedets egen tradition, der her og der kommer frem. Her fortælles bl. a. om de dramatiske begivenheder omkring Erik Plovpenning og Abel, om Godske Ahlefeldt, den sidste katolske biskop, og billederne af generalsuperintendenterne Adler og Kaftan giver stof til refleksion over det danske modersmåls skæbne og en vurdering af de to mænds indflydelse. I skildringen af Kaftan bygger Kürstein på de væsentlige oplysninger om hans stilling til det danske sprog, som Hausers »Preussische Staatsraison und nationaler Gedanke« i 1960 gav. Der er megen god oplysning at sanke i denne bog forud for et besøg i domkirken eller til uddybning af et besøg der. Skriftet er tilegnet pastor H. F. Petersen, Satrup.

K. F.

Gunnar Sandfeld: Thalia i provinsen.

Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur.

Universitetsforlaget i Aarhus, 1962, 403 sider, ill.

Bogen giver en skildring af provinsteaterlivets forhold, fra jernbanens fremkomst bedre forholdene for de rejsende selskaber, til teatrets ene farlige konkurrent, filmen, kom, og den anden, radioen, var på vej. Hovedvægten er lagt på skildringen af forholdene i Jylland og bygger på omfattende arkivalske studier og gennemgang af et vældigt materiale inden for tidsskrifter, ugeblade og aviser. Der ligger et imponerende arbejde bag denne bog. Udover at tjene sit egentlige formål har den bevaret træk af begrebet »provins« i almindelighed. Her skal ingen anmeld-

delse foretages, men der er grund til at gøre opmærksom på, at der i to afsnit gives væsentlige, nye oplysninger vedrørende turnerende selskabers og kunstneres forhold i Sønderjylland i tiden fra 1864—1914, ligesom der fortælles om den nationale brydnings indgriben på dette område, en indgriben, der i mangfoldige tilfælde tvang sønderjyderne til at finde teateroplevelsen i det, de selv kunne skabe — dilettantforestillingen — eller til at søge den i Ribe, Vamdrup eller Kolding.

K. F.

**Chr. Stenz: Sønderjyllands Historie, 2. udg.,
Nyt Nordisk Forlag, 1962, 164 sider, ill.**

Det er glædeligt, at der har vist sig at være så god brug for denne vederhæftige oversigt over Sønderjyllands historie i skoler, ungdomsskoler og blandt historisk interesserede mennesker, at førsteudgaven fra 1958 allerede nu kan følges op af denne anden udgave. Oplysningerne er ført ajour til 1961. Udover en almen, udførlig litteraturfortegnelse findes der nu litteraturangivelse til hvert afsnit i bogen, en forbedring med henblik på de elevopgaver, Stenz i bogens slutning giver ideer til.

K. F.

Noter og nyt

Chr. Maibøll.

Lærer Chr. Maibøll, en af Sønderjyllands allerflittigste personalhistorikere, er den 4. februar 1962 afgået ved døden i en alder af knap 79 år. Han var alsinger af fødsel, født den 29. maj 1883 i Ulkebøl sogn, og han nærrede livet igennem en dyb og usvækket kærlighed til sin fødeegn. Da skæbnen gik ham imod, og han mistede hørelsen, blev denne kærlighed inspirationen til et meget omfangsrigt og dygtigt personalhistorisk forfatterskab.

Efter endt skolegang i Ulkebøl kom den begavede dreng på præparandanstalten i Åbenrå og kunne efter et par års forberedelse her i 1900 optages på seminariet i Tønder. I Tønder-årene boede han hos dr. Ludwig Andresens forældre og lærte her den senere så kendte historiker at kende. Han fik sin eksamen som lærer i 1903 og blev nu enelærer i Mejlbjerg i Lintrup sogn, nær den gamle grænse, og virkede her — afbrudt af deltagelse i den første verdenskrig — indtil 1920, da han kaldedes til lærer i Jejsing. Maibøll kunne arbejde i det stille, og derfor har det måske ikke voldt ham større vanskelighed som dansksindet at virke som lærer i den preussiske skole. Stiltfærdigt udførte han sit arbejde i skolens tjeneste til sine foresattes tilfredshed, men skjult for dem var han Flensborg Avis' lokale medarbejder. Havde myndighederne faet kendskab til denne hans virksomhed, ville han have været blandt dem, der havde fået valget mellem afskedigelse eller forflyttelse sydpå.

Fra sin tidligste ungdom nærrede Maibøll stor kærlighed for cyklesporten, og endnu højt oppe i årene cyklede han frem og tilbage mellem Jejsing og landsarkivet i Åbenrå for at dyrke sin anden store kærlighed — personalhistorien. I en lille menneskealder var han medarbejder ved tyske cykleblade, især Rad Welt, og mange af tidens store cykleryttere var hans personlige bekendte og venner, som han traf sammen med på sine rejser til København og Berlin, og som han førte en omfangsrig korrespondance med. Så kendt var Maibøll inden for cyklesportens verden, at der i 1929 på Ordrup-banen, til ære for ham, kørtes et »C. Maibøll-løb«. Som et udslag af denne sin interesse har han leveret forskellige bidrag til cyklesportens historie; han har bl. a. skrevet om vennen Thorvald Ellegaard, vel Danmarks navnkundigste cyklerytter, og har udarbejdet »Dansk Bicycle Clubs Historie 1881-1931«.

Efter at Maibøll i 1929 havde måttet søge sin afsked som lærer på

grund af svigtende høreelse, begyndte han sit personalhistoriske arbejde, og han blev efter landsarkivets oprettelse i 1933 snart en af læsesalens flittigste gæster. Vel kan han være nået ud til det største publikum med sine sportshistoriske bidrag, men det bliver vel næppe dem, der vil bevare hans navn for eftertiden. Det bliver utvivlsomt hans utallige personal- og lokalhistoriske arbejder, hvoraf en del er trykt i »Sønderjysk Månedsskrift«, andre i »Personalhistorisk Tidsskrift« og i »Fra Als til Sundeved«. Endvidere er trykt hans egen slægs historie: »Maibøll-slægten fra Als gennem 300 år« (1944) og »Skotøjsfabrikant Jørgen Andresen Petersen og hustru Meta Marie Frost. Deres slægt og efterkommere« (1946). Hans største bedrift på det personalhistoriske område er dog uden tvivl hans mange utrykte manuskripter, der opbevares i landsarkivet, og hvoraf især skal fremhæves de meget omfangsrige arbejder over H. P. Hanssens mødrene slægt (166 s.) og over Paulsen-slægten fra Lille Emmerske (160 s.). Nævnes skal også hans store samlinger til Sønderborgs personalhistorie og hans gårdhistoriske bidrag fra Hørup sogn, samt registrene til Sønderborg, Lysabild, Hørup og Ulkebøl kirkebøger. En del af de mange manuskripter findes i kopi i København på Frederiksberg Bibliotek og på Det Kongelige Bibliotek, og her i Sønderjylland vil en næsten komplet samling blive anbragt i Sønderborg Bibliotek, ligesom der på sognerådskontorerne i Lysabild, Ulkebøl og Hørup, ifølge testamentarisk bestemmelse, er placeret registre til eller afskrifter af de respektive sognes kirkebøger. Det er tusinder af tætskrevne sider, Chr. Maibøll gennem årene har nedskrevet, først i hånden, senere på skrivemaskine, og han har dermed ydet et enestående bidrag til sønderjyske, især alsiske slægters historie. Trods sit personalhistoriske forfatterskabs store omfang har Maibøll arbejdet med stor omhyggelighed og har udvist kritisk sans overfor de ofte modstridende oplysninger, han med stor sporsans fandt frem til i arkivernes og bibliotekernes arkivalier og samlinger. Ofte har han givet værdifulde tilføjelser og rettelser til eksisterende slægtstavler.

Alle, der arbejder med sønderjyske slægters historie, vil før eller senere støde på navnet Chr. Maibøll og sende ham en venlig tanke for den hjælp, han bereder dem ved de mange hjælpemidler og manuskripter, han har efterladt sig. Vi, der har kendt ham personligt, vil stedse mindes ham som den stilfærdige og myreflittige forsker, der kom til at øve en indsats, som det kun er de få beskåret, og som en mand, der kendte kunsten at vinde sig venner.

P. K. I.

Landsarkivet.

Landsarkivet har i de senere år kunnet glæde sig over et stigende besøgstal. 1960 var der 1709 besøgende, 1961 1782, og det ser for 1962's vedkommende ud til, at et lignende antal vil søge oplysninger om det ene

eller andet på læsesalen. Endvidere har landsarkivet et forholdsvis stort udlån af arkivalier til centralbibliotekernes læsesale.

Landsarkivet har fra civildommeren i Haderslev modtaget grundbøger og grundakter, men kan på grund af pladmangel iøvrigt ikke længere modtage afleveringer fra embeder udover personregistre, kirkebøger og genpartier af aflyste skøder. En række sogneråd har afleveret forhandlingsprotokoller, melderegistre m. v. fra de preussiske småkommuner før 1920, og fra private har man i det sidste år igen modtaget værdifulde afleveringer. Blandt de betydeligste kan nævnes: A/S Hejmdals forhandlingsprotokoller m. v., Åbenrå Handelstandsforenings forhandlingsprotokoller, Folkeligt Samfunds arkiv, Sønderjysk Mejeriforenings forhandlingsprotokol. Åbenrå Amts Landboforenings arkiv, Broagerlands Ungdoms- og Idrætsforenings arkiv, Løve Herreds Brandforsikringsforenings arkiv og de nationale foreningers seksmandsudvalgs forhandlingsprotokol og korrespondancejournal; endvidere Chr. Maibølls efterladte sager, stiftamtmand Haarløvs privatarkiv, dele af N. Black Hansens efterladte sager, dele af redaktør M. Kamphöveners privatarkiv, samt nogle skolekronikker og ejendoms papirer m. m.

Den i det små af Historisk Samfund for Sønderjylland påbegyndte indsamling af gamle fotografier og lydband er fortsat. Samlingen er øget ved gaver og ved lærer Jens Kristensens indsamling af traditionsstof.

Landsarkivet har medvirket ved 3 mindre udstillinger, og der har i vinteren 1961/62 af Historisk Samfund for Sønderjylland på landsarkivets læsesal været arrangeret et kursus for lærere i aftenhøjskoler med lokalhistorisk emne (44 deltagere, der deltes i 3 hold på landsarkivet), og efteråret 1962 er der i de alt for trange lokaler givet husly til et vejledende kursus for slægtshistorikere, arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde med de tre oplysningsforbund i Åbenrå. Leder arkivar H. Worsøe med 35 deltagere, fordelt på to hold.

P. K. I.

Haderslev byhistoriske arkiv

har siden beretningen i 1957 forøget sine samlinger med gaver og ganske få køb. Det er hovedsagelig billedsamlingen, som har haft tilvækst, men også arkivalier har arkivet modtaget.

Samlingen af protokoller er siden 1957 forøget med følgende:

- Den slesvig-holstenske patriotiske forening 1845-49,
- Sangkoret i Harmonien 1910-21,
- Slagterlaugets kassebog 1879-89,
- Dansk Arbejderforening, Had. afd. Kassebog 1911-19,
- Koncertforeningen for Haderslev by og omegn 1920-33,
- Foreningen af gamle elever fra Haderslev by og omegns real-skole 1924-26,
- Det Unge Grænseværn 1936-1942.

Desuden har arkivet modtaget en protokol for til- og afgang i Haderslev by og omegns realskole 1871-80 samt følgende håndskrifter:

S. Olesen: Freiwillige Feuerwehr Hadersleben 1882-1932, og
Jens Andersen: Kordreng ved Vor Frue Kirke 1908-13.

Registreringen af dagbladet Dannevirke er fortsat, og årgangene 1838-44, 1847-61, 1864, 1867-71 og 1873-1920 foreligger nu færdige. Registranten er delvis ordnet, så der nu er mulighed for at udnytte den, og arkivet har da også kunnet yde lokalhistorikere nogen bistand.

Arkivet lider af pladmangel, som næppe bliver afhjulpet, før centralbiblioteket får nye lokaler. Arbejdet må derfor stadig hovedsagelig indskrænke sig til at indsamle og registrere, medens en mere almen adgang til arkivet desværre endnu ikke er mulig.

O. Chr.

Haderslev Amts Museum.

I et ihærdigt forsøg på at nå den endelige afslutning på Ejsbøludgravningen, der nu har stået på siden 1956, undersøgte i 1962 et større areal end i noget tidligere år (332 kvadratmeter), og det undersøgte areal er nu på 1455 kvadratmeter. Afslutningen nåedes ikke, men af den plan over udgravningen, som tegnes, efterhånden som arbejdet skrider frem, synes det at fremgå, at der ikke er langt igen. Kun på et ret kort stykke inde ved den oprindelige søbred findes der endnu oldsager, og en ret kort gravning til næste år skulle bringe afslutningen.

Men Ejsbøl har overrasket før og kan selvfølgelig gøre det igen.

Som bekendt drejer det sig i Ejsbøl egentlig om to fund. Det ældre fund (Ejsbøl I) i den nordlige del af udgravningen er med sine 2000 genstande langt det største, mens det yngre fund (Ejsbøl II), der for to år siden begyndte at vise sig i den sydlige del af udgravningen, er betydeligt mindre, men til gengæld rummer oldsager, der er både sjældne og kostbare.

Haderslev museum påhviler det at sørge for udstillingen af fundet, når det engang er vendt tilbage fra konservering og videnskabelig bearbejdelse på Nationalmuseet. Da man af en tidssvarende udstilling ikke blot venter en fremlæggelse af genstandene, men kræver en illustration også af fundforholdene og den tidsmæssige baggrund for fundet, er det klart, at denne opgave nu stiller krav både med hensyn til plads og til sikkerhed for genstandene.

Den kommende permanente udstilling af Ejsbølfundet er altså med til at aktualisere planerne om udvidelse af museet, og det tilstræbes, at planer kan være parate, når den nuværende byggesituation ændrer sig.

Efter Ejsbøludgravningen blev der kun tid og råd til et par mindre undersøgelser i Hørløk og i Fyrskov. I Hørløk drejede det sig om en

stenlægning, der dækkede over en stor bålplads, hvori fandtes brændte ben og potteskår fra yngre romertid. I Fyrskov ved Jægerup fandtes i en lille gravhøj to grave fra yngre stenalder. Den ene overraskede ved at indeholde 207 ravperler, hvoraf nogle havde været trukket på snor, mens andre lå spredt over det meste af graven. Det er formentlig det største antal perler i en enkelt grav.

• • •

Fra 17. februar til 5. marts afholdtes på museet en udstilling af malerier og farverelieffer af Asger Andersen, Tårup, og fra 10. til 26. november 1962 udstillede A. Lauesen, Bodum, malerier og tryk.

Af særlige erhvervelser kan nævnes en sukkerbøsse af en af de ældste haderslevmestre, vi kender, Mathias Mogensen. Ved sin indskrift: Johan Schneider past. Holebüll 1741, er den godt dateret og bliver samtidig det ældste daterede stykke haderslevsølv, museet har.

H. N.

Åbenrå Museum.

I årets løb er udstillingslokalerne i museets øverste etage blevet restaureret, nye montrere anskaffet, folkemindesamlingen genopstillet, og udstillingsforholdene er herved blevet særdeles hensigtsmæssige, således at udstillingsgenstandene præsenterer sig på bedste måde i de nye omgivelser. Hermed er museets restaurering — efter fem års arbejde — bragt til en heldig afslutning.

Katalogiseringen af *søfartssamlingen* er blevet gennemført, og museet er nu i stand til at give oplysning om de allerfleste af samlingens udstillede genstande. Der har været en stor tilgang til samlingen i form af gaver, hvoraf særlig skal fremhæves: En skibsmodel af rederiet Jepsens nybygning, »Käthe Jepsen«, bygget 1959, fire store fotografier af Åbenrå Rederis skibe, en skibsmodel, en skibsmodel indbygget i en flaske, et maleri af damperen »Delta« samt endelig en del skibsbyggerværktøj. Museet har ved indkøb erhvervet et dæksskab fra 1800-tallet.

Til afdelingens øvrige samlinger har der ligeledes været en pæn tilgang af museumsgenstande i form af gaver, og nævnes skal her: Åbenrå skomagerlaugs laugspokal, laugsskrin, bødebøssen, dirigenthammer, forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger m. v.

Museet har ved indkøb erhvervet forskellige sølvmedearbejder, fremstillet af gamle åbenråguldsmøde, og antallet af åbenråguldsmøde, der er repræsenteret i museet, stiger stadigvæk.

Fra Ny Carlsbergfondet har museet modtaget som gave:

Mogens Zieler: Aften efter regn, 1957. Olie, str. 81 × 65, og *J. Gudmundsen-Holmgreen*: Bronzeskulptur: Udkast til »Prima Vera«, 1961, h. 61.

Ved indkøb har museet erhvervet: *C. W. Eckersberg*: Landskab med strikkende malkepige, ca. 1809, str. 53 × 38, og *Elof Risebye*: »Lasarus«, 1952. Olie, str. 149 × 77.

Med J. F. Willumsens museum i Frederikssund er der blevet etable-

ret en deponeringsordning, hvorefter J. F. Willumsens museum af Åbenrå museum har modtaget originalen af J. F. Willumsens terracotta-buste, »Sappho, Hoved af en Nygrækerindex«, fra 1893, og samtidig har J. F. Willumsen museet i herværende museum deponeret en gipsafstøbning af »Sappho« samt et maleri af J. F. Willumsen fra 1916: »Ruinen af S. Cervantes Fortet ved Toledo«, str. 105 × 84.

26 malerier og akvareller, tilhørende dels museet og dels »Kunstnergaven af 1920«, der har været magasineret, er blevet ophængt i kommunens nye alderdomshjem, »Grønnegården«, til megen glæde for hjemmets beboere.

En del af museets kunstværker (malerier og skulpturer) har været udlånt til forskellige udstillinger herhjemme, i Frankrig og i Tyskland.

Udstillingslokalerne har været stillet vederlagsfrit til rådighed for Kunstforeningen i Åbenrå til afholdelse af tre maleriudstillinger, for Byhistorisk Forening og Det sønderjydske Landsarkiv til en udstilling af arkivalier vedrørende Åbenrå bys historie, samt endelig til en mindeudstilling, arrangeret i anledning af 100-årsdagen for fhv. minister H. P. Hanssens fødsel.

I vandrerhjemmet i Åbenrå har museet — for at henlede vandrernes opmærksomhed på museet — arrangeret en udstilling, der giver et godt indtryk af museets mange afdelinger.

Besøgstallet viser stadig en pæn stigning, og i årets løb har museet været besøgt af ca. 3000 personer.

F. S.

Museet på Sønderborg Slot.

Museet på Sønderborg Slot havde atter i 1961—62 godt besøg, og det jævnt stigende skolebesøg er fortsat et bevis på museets betydning for anskuelliggørelsen af Sønderjyllands historie. Samtidig bliver imidlertid behovet for en mere pædagogisk og overskuelig opstilling stadig tydeligere. Man må derfor stærkt håbe, at den planlagte, hårdt tiltrængte restaurering af slottet ikke bliver udsat. Museets entréindtægt var på 45.046,75 kr., knap 3.000,00 kr. mere end foregående år og dermed en rekord, som det ikke bliver let at slå. Det svarer til et samlet besøgstal på ca. 65.000. Heraf er mere end 24.000 skoleelever, der kommer klassevis som et led i undervisningen.

Museet har også i år kunnet glæde sig over et stort antal værdifulde nyanskaffelser, både gaver og køb. Der er her grund til at nævne, at museet i forbindelse med den registrering af bindingsværk, som nu et par somre har været i gang på Als, fra forskellige gårde har modtaget over 70 forskellige genstande, der alle henhører under folkekulturen, først og fremmest landbrugskulturen. Bl. a. kan nævnes en stor væv af egetræ, en samling tækkemandsværktøj, og nogle stykker køkkentøj. En tidligere meget rundhåndet gave fra et gammelt smedeværksted er i år

yderligere suppleret, bl. a. med en ambolt og en del specialværktøj. Til sølvsamlingen er skænket to hovedvandsæg, hvoraf det ene består af en poleret muslingeskal i sølvfatning, og en smuk sølvske. Til denne gruppe er endvidere indkøbt 6 sølv-theskeer. Tekstilsamlingen har kun fået få forøgelse, men den ene er til gengæld særdeles sjælden. Det er en lille gruppe børnetøj, der har tilhørt den senere dronning Caroline Amalie, datter af hertug Frederik Christian på Augustenborg. Tøjet, der er meget velbevaret, er fra kort efter 1800, og omfatter bl. a. et par chemiser, nogle strømper med monogram og et par barnhuer.

Af købene må især fremhæves nogle fornemme møbler, dels et meget stort malet skab, dels en sofabænk fra Augustenborg. Skabet, der stammer fra Sundeved, kan henføres til en gruppe dekorerede møbler fra Aabenraa-maleren Jes Jessens værksted. Det er dateret 1791 og er også snedkermæssigt af høj kvalitet. Sofabænken er i hvid eg med forgyldte rokoko-udskæringer og er museets dyreste erhvervelse i flere år. Købet skønnedes imidlertid så værdifuld for samlingerne, at halvdelen af købssummen blev godtgjort fra provinsmuseernes dispositionsbevilling. Endelig må nævnes erhvervelsen af endnu et malet skab, dateret 1783, således at museets samling af malede møbler nu er meget omfattende og giver mulighed for at vise adskillige udformninger af den meget rige folkelige møbelkunst, som har blomstret over hele Sønderjylland.

Til krigssamlingerne er foræret forskellige billeder og en god uniformsjakke, ligesom nogle stik fra Treårskrigen og et maleri af Fr. Visby: »Danske soldater holder rast i Sønderborg 1864« er indkøbt. Også oldtidsafdelingen er forøget, fortrinsvis med gaver. Her skal især fremhæves et par stensamlinger, hvoraf den ene indeholdt flere flotte økser, fundet ved anlægget af Mommark-banen på Als. Også en fin ben-økke fra ældste del af yngre stenalder må nævnes.

Museets kunstafdeling har i årets løb indkøbt et billede af Fritz Melbye: Parti fra Augustenborg fjord, og et smukt og karakterfuldt portræt af en mand i rød uniform, malet af C. A. Lorenzen. Af denne, i Sønderborg fødte maler, har museet efterhånden en både kvalitativ og kvantitativ fin samling. Afdelingens fineste nyerhvervelser kan museet imidlertid takke Ny Carlsbergfondet for: To smukke malerier af C. V. Eckersberg. Det ene er et lille drengportræt, og det andet og vel betydeligste er et italiensk prospekt, et billede af en gadestump med huse op ad en skråning. For museets Eckersberg-samling er disse to billeder en meget værdifuld tilvækst.

Samarbejdet mellem de nordslesvigske museer er fortsat med stort udbytte, og de første praktiske resultater er begyndt at vise sig. For fællesmidler er ved at blive udarbejdet en oversigt over alle genstande på Nationalmuseet, der stammer fra Sønderjylland og foreløbig er 3. afdeling gennemgået. På den måde vil de nordslesvigske museer dels få en hårdt savnet oversigt over museumsgenstande på andre museer, idet det selvfølgelig er tanken at fortsætte udover Nationalmuseet, dels vil et sådant kartotek i høj grad lette den forskning, både

af lokalhistorisk og af almenhistorisk karakter, som er i gang og som nok i stigende grad vil komme i gang.

På museet gennemførtes i efteråret den anden historiske foredragsrække, denne gang om vikingetiden, og der var god tilslutning. Desuden var malerisalen udlånt til Sønderborg Kunstforening til forskellige kortvarige kunststillinger. Det kan dog ikke nægtes, at museet stærkt sparer både den foredragsal og de lokaler til skiftende udstillinger, som er et led i restaureringsplanerne.

J. S.

Tønder Museum.

Ved uddelingen af Ny Carlsbergfondets kunstgaver i november 1961 modtog Tønder Museum to betydelige og store malerier: *Søren Hjort Nielsens* »Ved stranden« og *Preben Hornungs* »Asfaltema«. Det er i øvrigt sidste gang, provinsmuseerne deltager i den form for kunsttildelinger, idet Ny Carlsbergfondet fremtidigt skal søges af det enkelte museum, som så må specificere sine ønsker. Siden 1926 har den årlige uddeling været en begivenhed i vort kulturliv. De museer, der var med fra starten, er i den forløbne periode blevet henved 70 kunstværker rigere. Dette er tilfældet med Tønder Museum.

Museets kulturhistoriske afdeling er i løbet af 1962 forøget med mange og betydelige numre, navnlig guldsmedearbejder fra Tønder. Museets pladssituation er sådan, at man koncentrerer sig om indkøb af små (men gode) ting, men undgås kan det alligevel ikke, at magasinerne belastes stærkt, da alle større genstande ufravigelig må gemmes hen.

Til åbningen af Højer sluse i 1861 var af J. A. Bödewadt II fremstillet et stort (nygotisk) drikkehorn og en pompøs murske. Disse to anselige korpusarbejder, som museet i forvejen havde arbejdstegningerne til, er nu deponeret i sølvsamlingen af bestyrelsen for Ny og Gl. Frederikskog og udstillet sammen med Bödewadts udkast. Et kuriosum som en kop med Bödewadts fotografi indbrændt har kunnet udstilles sammen med hans to største arbejder. Museet har fået denne kop foræret af fru E. Haastrup-Møller, Landskrona.

Men den altoverskyggende begivenhed i 1962 er dog erhvervelsen af overretssagfører Knud Hertz' flisesamling. Siden midten af 1920'erne har Hertz købt fliser op overalt i den vestlige del af Tønder amt, specielt i landsbyerne omkring Emmerlev, og hvad det dengang ikke lykkedes Tønder Museum at erhverve, gik praktisk taget alt sammen ind i denne samling. Den indeholder en række meget store sjældenheder, selv set fra et hollandsk synspunkt, og vurderet ud fra et dansk museumssynspunkt ville det have været en katastrofe, hvis den var blevet spredt eller var havnet i udlandet. Samlingen var for så vidt Tønder Museums sidste chance for overhovedet at supplere den i forvejen enestående flisesamling på museet. Den består af 532 fliser,

hvoraf de 350 er polykrome, og de øvrige sjældne ting som skibsfliser, landsknægtfliser, fliser med søuhyrer etc. På nær 16 Kellinghusen-fliser er resten hollandsk.

Med denne samling er Tønder Museums fliseafdeling kommet op i ubestrideligt internationalt format. Museet er overretssagføreren og hans frue taknemlig for, at de først tilbød den til Tønder og navnlig, at de herved medvirkede til, at den forblev inden for landets grænser. At samlingen kunne erhverves, uden at museet skulle stifte gæld, skylder vi — som så ofte før — Ny Carlsbergfondet tak for. Det er den største gave udefra, Tønder Museum nogensinde har modtaget. At fondet så beredvilligt reddede museet ud af et økonomisk dilemma skyldes utvivlsomt, at man har set værdien af, at Tønder Museums position som førende provinskunstinstitutmuseum støttes.

Mindre glædeligt er det, at museets byggeplaner, som følge af byggestop og såkaldt overbeskæftigelse, har måttet fuldstændig skrinlægges. Håbet om, at museets 40-års jubilæum havde kunnet markeres ved en blot beskeden udvidelse af rumkapaciteten, smuldrer hen med vor pop- og kulturpause. Det stadig voksende publikumsbesøg, den levende interesse for vor fortidskultur, publikationer og foredrag om museernes samlinger samt det nære samarbejde mellem de fire sønderjyske museer gennem Nordslesvigs museumsråd tyder imidlertid på, at en ændring af mentaliteten foregår langsomt, men sikkert. Man lærer at vente herude vestpå. Det er 35 år siden, det første udkast til en ny museumsfløj forelå. Men vi glemmer ikke målet.

S. S.

Situationen vedrørende restaureringen af Sønderborg Slot.

I *Noter og Nyt*, 1960, blev der givet en oversigt over det arbejde, som det af boligministeriet nedsatte udvalg vedrørende Sønderborg Slots fremtid havde udført. Siden da er udvalgets arbejde under ledelse af formanden, fhv. rigsantikvar, professor dr. phil. *Johannes Brøndsted* videreført og afsluttet med udarbejdelse og enstemmig vedtagelse af en betænkning. Forud herfor var gået en række møder både i det snævrere arbejdsudvalg og i det samlede udvalg. Desuden blev der den 5. sept. 1960 afholdt et møde, hvori deltog de sønderjyske amters kasse- og regnskabsudvalg og de sønderjyske magistrater, hvor man drøftede og nåede til enighed om spørgsmålet om lokal støtte til slottets understøttelse. Forud for betænkningens endelige affattelse havde arkitekt *P. Koch* udarbejdet et omfattende skitseprojekt, og tilslutning til forslaget principper var indhentet fra bl. a. Det særlige Bygningssyn, Statens Lokalmuseumstilsyn, Nationalmuseet og Boligministeriets arkitektafdeling. Selve betænkningen blev derpå i sin endelige form underskrevet af alle 30 medlemmer og overrakt boligminister *Carl P. Jensen* ved et møde den 22. marts 1961. Der

er grund til at fremhæve den meget brede tilslutning, betænkningen har fået ikke blot lokalt i Sønderborg, men fra alle kredse i hele Sønderjylland, ligesom det må understreges, at samtlige sagkyndige har kunnet tiltræde dens principper. Betænkningen foreligger trykt, som betænkning nr. 283, 1961, en nydelig bog på 38 sider foruden en række fine korthilag.

I betænkningens tekst siges bl. a. indledningsvis:

»Er beliggenheden i sig selv den smukkeste, må dog enhver, der nærmer sig slottet, erkende, at dette ingenlunde fremtræder sådan, som man kunne ønske det, og det må desværre tilføjes, at ved en nøjere gennemgang af bygningen — ude og inde — viser manglerne sig at være ganske overordentlig store.

Imod slottets hovedform skal intet indvendes. Man kan beklage, at flere af dets tårne og alle de festligt knejsende spir, som prydede det i fordums tid, forlængst er forsvundet, men man må på den anden side erkende, at den magtfulde, grånende gulrøde blok, der nu står tilbage med kun en enkelt »runddel« i behold, er forlenet med en fortættet kraft af egen — måske dyster — skønhed, som på en gang bringer middelalderborgens strenge væsen og enevældens store idéer om regularitet i erindring og således har god historisk baggrund. Heller ikke som ramme om mange dyrebare minder fra de blodigste kampe for Sønderjylland kan slottets knappe, lukkede form forekomme uheldig.

I styrke og skønhed ville helhedsindtrykket dog unægtelig vinde, om det fornemme, prunkløse slot fik lov at fremtræde på ædlere vis. Toldbygningens påtrængende naboskab må beklages, og det lader sig ikke bortforklare, at slottets murværk og — navnlig — vinduer er i en forfatning, der lader meget tilbage at ønske.

Indtræder man i slotsgården, gør også mangler ved murværk og vinduer sig stærkt gældende . . .

En latent risiko for total udbrænding er til stede, og hertil kommer, at slottets mange rum — på enkelte nær — fremtræder i en aldeles uværdig form . . .

Selv om det oprindelige rumudstyr og inventar — bortset fra kapellets — stort set må betragtes som helt gået tabt, så ville en kultivering af husets indre med en retablering af rum i de rette dimensioner have kunnet forstærke indtrykket af, at man befandt sig i en arkitektonisk mærkværdig bygning, et indtryk man for øjeblikket alt for hårdt må savne. I en nænsomt istandsat bygning måtte en museumsopstilling, der tog udvidede æstetiske hensyn, have lønnet sig.

Med de krav, der i dag stilles til museer, krav, der imødekommes i praktisk talt alle hovedstadsområdet museer, og som umiddelbart syd for grænsen er tilgodeset gennem den særlige indsats, der i de seneste år er gjort på Flensborg Museum og på Gottorp, ja, med sådanne krav til et museum må de besøgende på Sønderborg Slot blive bittert skuffet for ikke at sige beskæmmet. Det må i lige måde være en national og en lokal

Sønderborg Slot ca. 1750.

opgave at råde hod herpå, og det er en opgave, som bør tages op snarest«.

I afsnit II, om mulighederne for en forbedring af forholdene, hedder det bl. a.:

»På den ene side må man ønske, at bygningen istandsættes som historisk monument. Dette er i og for sig en funktion i sig selv. Det gamle slot skal fremtræde som et mindesmærke, der kan vidne om fortidens bygningskultur og historie, men man må på den anden side erkende, at et sådant mindesmærke ville kunne virke dødt, hvis der ikke i fortsættelse af al den virksomhed og al det liv, som dog i fortiden udspilledes her, søgedes for nutidige levende funktioner . . .

Offentlige kontorer, institutter, fagskoler o.l. bør af denne såvel som af rent praktiske grunde ikke huses i bygningen. Det er udvalgets opfattelse, at museet bør forblive i slottet, og at størstedelen af lokalerne bør benyttes til museale formål, men selv om moderne museer blandt andet ved foredragsvirksomhed og ved at gennemføre særarrangementer af den og anden art kan samle mennesker og skabe liv i gamle bygninger, finder udvalget det ønskeligt, at der herudover sikres god plads til anden mødevirksomhed på slottet. Møder og arrangementer uden direkte tilknytning til museet bør kunne gennemføres på slottet«.

I forbindelse med den sidstnævnte anvendelse foreslås indretning af en foredragssal. Herudover foreslås, at der i nordfløjen genskabes en række af de oprindelige rum, herunder riddersal og Dronning Dorotheas gemakker. Disse skulle normalt være tilgængelige for museets gæster, men skulle desuden i særlige tilfælde kunne bruges som møde- og receptionslokaler på bredere basis.

I betænkningens afsnit IV omtales administration og drift, i afsnit V tilslutningen til forslaget, og i afsnit VI gives i fire punkter forslag til fremgangsmåde. Det hedder her i punkt 2:

»Arkitekt Peter Koch må anmodes om i samråd med Det særlige Bygningssyn, Museet på Sønderborg Slot og Nationalmuseets 2. afdeling at udarbejde et detaljeret forslag til slottets istandsættelse bilagt overslag beregnet på grundlag af håndværkertilbud . . .

Byggearbejdet gennemføres som en boligministeriel byggesag på ministeriets foranstaltning og under ministeriets direkte ansvar med arkitekt Peter Koch som arkitekt . . .«

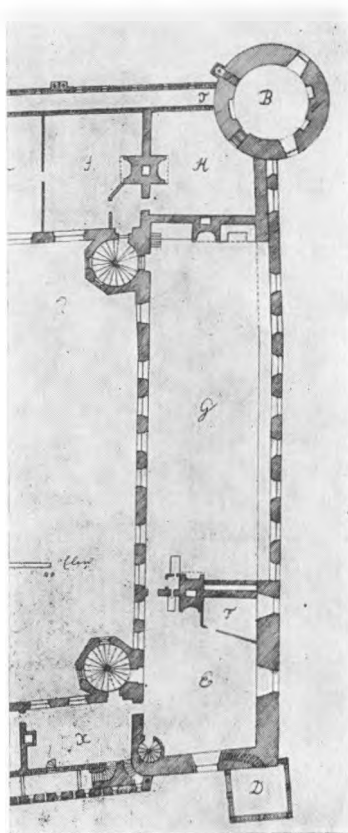
Og endelig hedder det i punkt 4:

»De enkelte fløje tages i brug efter deres bestemmelse i den rækkefølge, de bygningsmæssigt er bragt i orden. Arbejdet med ombygning og nyindretning skulle i det væsentlige kunne gennemføres over en femårig periode, men det må være forbeholdt museet at udskyde ordening og nyopstilling af enkelte krævende samlinger, til det i de efterfølgende år måtte blive museet overkommeligt at løse sådanne opgaver«.

Udvalget udtaler i afsnit VII sin afsluttende konklusion, hvori det bl. a. hedder:

»Det har ved forslagets udarbejdelse været overvejet, om mindre gennemgribende foranstaltninger kunne føre til et tilfredsstillende resultat. Givet er det, at slottet udadtil lader sig bringe i orden for relativt beskedne beløb, og at det indre vil kunne fremtræde tilforladeligt — anskuets umiddelbart — om der blot blev indsat midler, der måske ikke ville beløbe sig til halvdelen af, hvad forslaget regner med, men man ville da ikke komme op på den høje standard, som udvalget må finde det rimeligt at tilstræbe, og — hvad der er fundamentalt — man ville ikke opnå den sikring i brandmæssig henseende, som udvalget må finde absolut påkrævet. Denne sikring må gennemføres på ikke blot brandmæssig, men også arkitektonisk forsvarlig måde, og de dermed forbundne udgifter er så store, at det ville være urimeligt ikke at bringe hele slottet i bedst mulig stand samtidig . . .

Det har under overvejelsen af disse forhold været taget i betragtning, at istandsættelsen af Sønderborg Slot er et så stort foretagende, at gennemførelsen må være at ligne med en national manifestation og en tilkendegivelse af, hvad det danske folk kan præstere, når det tager et stort mindesmærkes problemer op til

*Renaissanceslottets nordfløj,
fyrsteboligens øverste etage.*

løsning. Det måtte — set under denne synsvinkel — være ønskeligt, om der såvel i teknisk som æstetisk henseende blev tilstræbt en helhedsløsning, vi uden forbehold kunne gå ind for . . .

I pagt med de smukkeste traditioner på vor bygningskulturs område, i overensstemmelse med de bedste erfaringer, hvad bygningskonservering angår, og på grundlag af videnskabeligt uangribelige bygningsarkæologiske undersøgelser må slottet gøres i orden ude og inde.

Således istandsat bør det åbnes for publikum, der her får adgang til smukt ordnede samlinger, som levende og sagligt giver de besøgende — hjemlige som fremmede — indblik i svundne tiders forhold og begivenheder, samlinger, der er opstillet og forklaret i overensstemmelse med forskningens seneste resultater, gerne far-

vet af vor fælles kærlighed til fædrelandets historie, men frigjort for alle nationale fordomme og uden brod«.

Den trykte betænkning blev særdeles godt modtaget i pressen, både i den lokale, der hele tiden havde vist sagen sin store interesse, og i den øvrige landspresse. Adskillige længere artikler med udgangspunkt i betænkningen så dagens lys, og alle understregede vigtigheden af, at der nu endelig blev gjort noget ved den gamle bygning.

Boligministeriet besluttede derpå at fremme sagen ved at fremsende en ansøgning om midler til detailprojektering og til en række nødvendige ekspertundersøgelser af mur- og træværk. Finansudvalget, der ud fra betænkningen fik lejlighed til en drøftelse af restaureringen, bevilgede i henhold til denne ansøgning 80.000.— kr. efter at have givet principiel tilslutning til, at man efterhånden søgte gennemført en hovedstandsættelse, restaurering og brandsikring af Sønderborg Slot.

For de bevilgede midler har siden håndværkere og specialister udført en lang række undersøgelser. På hver etage og i alle fløje er gulve brækket op og bjælkelag undersøgt. På loftet er muren adskillige steder brudt itu for at give adgang for en minuttøs undersøgelse af spær-enderne, der desværre befandtes i en meget ringe tilstand. Prøver af munkesten er sendt til speciallaboratorier, og særligt sagkyndige er blevet radspurgt vedrørende brandsikring, elektriske installationer og alarmsystemer. Samtidig hermed har ingeniørfirmaet Chrono og Koch udført omfattende beregninger vedrørende de tekniske installationer, især centralvarmen, og undersøgt holdbarheden i de bærende konstruktioner. Endelig har håndværkerne foretaget afbankninger af puds i flere rum for at fastslå murenes tilstand, og der er udført prøvereparationer af facademurværk flere steder for at skaffe et solidt grundlag for den endelige beregning af priserne. Også et prøvevindue er udført og indsat.

Resultatet af alle disse undersøgelser er nu genstand for en afsluttende behandling hos arkitekt og ingeniør, og materialet vil i løbet af kort tid blive oversendt til boligministeriet, som derefter må træffe afgørelse om den videre takt i arbejdet. At dette bliver noget forsinket, er givet, dels fordi de forberedende undersøgelser er trukket noget ud, dels fordi Teknisk Skole har fået tilladelse til at forblive på slottet til april 1963 og endelig på grund af den almindelige økonomiske situation, der næppe tillader, at arbejdet igangsættes i fuldt omfang straks. På den anden side bør det dog understreges, at en længere udsættelse vil betyde en uforholdsmæssig stor fordyrelse af hele projektet. Bygningens tilstand er nemlig efterhånden sådan, at udgifterne til almindelig vedligeholdelse vil stige stærkt, hvis der ikke kommer gang i en omfattende restaurering. Desuden viste det sig i sommerens løb flere steder,

at gulvene nu er sa gennemslidte, at museet ikke meget længere kan lade publikum færdes på dem uden risiko for uheld, og de skal derfor underkastes en større hovedreparation, en ekstra-udgift, som er helt overflødig, hvis restaureringen indledes inden længe. Det vil derfor i det lange løb være en betydelig besparelse, hvis den siden genforeningen ventede hovedstandsættelse sættes i gang indenfor en overskuelig fremtid, og hvis der ved arbejdets igangsættelse bliver mulighed for en tilfredsstillende langtids-disposition, således at materialer, der jo i adskillige tilfælde er af meget speciel karakter — bl. a. munkesten og træ i usædvanlige dimensioner — kan bestilles i så god tid, at arbejdet kan udføres i en rolig rytme.

J. S.

Arkæologisk virksomhed i Sydslesvig og Holsten.

Den arkæologiske virksomhed i Holsten og Sydslesvig er, når bortses fra lærestolen i Kiel, knyttet til *Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte* og *Landesamt für Vor- und Frühgeschichte*, som begge har til huse på Gottorp slot i Slesvig. De har fælles leder i museumsdirektør, professor, dr. *Karl Kersten*.

Museet har egentlig intet at gøre med udgravninger. Kun systematiske udgravninger, som er nødvendige for museets forskning, udføres af dets tjenestemænd. Således har museets kustos, dr. *Struve*, i længere tid studeret *borge*, først vendiske, men nu borge i det hele taget, og i år har han udgravet en saksisk borg ved *Bad Bramstedt* fra det 9. århundrede og en »motte«, d. v. s. en tårnborg på en jordkegle, fra *Dahme* i Østholsten fra det 14. århundrede. Disse undersøgelser har stor betydning for tilsvarende danske undersøgelser ved dr. *Vilh. la Cour* og *Stiesdal*.

Landesamt forvalter for oldminders vedkommende den ny lov om *fredning af kulturmindesmærker*. Teksten til denne lov findes i tidskriftet *Offa*, Band 17/18 1959/61, 1961, og her har dr. *Hans Hingst* gjort rede for dens øvrige omstændigheder. Desuden har *Landesamt* til opgave at foretage en *Landesaufnahme*, en nøjagtig fortegnelse over alle jordfaste fortidsminder.

Der foregår for tiden i landet Schleswig-Holstein en gennemgribende *Flurbereinigung*, en helt ny jordfordeling, som sigter på at samle de enkelte gårdes jorder på en bedre måde. Dette giver *Landesamt* gode muligheder. For det første foreligger der nu på offentlige kontorer, fra sognerådsformanden til ministerium, nøjagtige kort over alle kendte oldminder. Dernæst er det ved udskiftningen ofte muligt at udkære særligt vigtige oldminder fra privat eje og bringe den på myndighedernes hænder. Endelig kan *Landesamt* pålægge ejeren pligt til at tage vare på oldminder og få denne pligt indført i *grundbogen*. Nu kan ingen længere være uvidende om oldminders tilstedeværelse,

og fredningsloven er givet stor magt ved tunge bøder for ødelæggelse. Det er også nødvendigt, for ødelæggelsen skrider frem med stor hast.

Vejanlæg blottes mange oldminder, grave og overpløjede høje m. m. De *kan* ikke bevares, men man må så udgrave dem. Hvis man ville bruge de klassiske, fagligt forsvarlige metoder, ville det være aldeles uoverkommeligt. Til alt held har Landesamt et meget fint samarbejde med de forskellige firmaer, og disses arbejdere er ofte yderst interesseret i arbejdet. Landesamt er nemlig gået over til utraditionelle metoder ved disse påtvungne udgravninger, idet man bruger ikke blot vejarbejderne, men også deres maskiner lige til motorskrabere! Over for valget mellem at få næsten intet at vide ved omhyggelige, men langsomme udgravninger, eller at få *noget* at vide ved hurtige, har man valgt det sidste og holder resultatet for godt.

Landesamt har i 1962 udgravet: to høje fra ældre bronzealder til ældre jernalder og en høj fra ældre stenalder i *Glüsing Krs.*, Norder Dithmarschen. I *Bondelum*, Krs. Husum, en bronzehøj med egekiste. I *Glashütte* i Krs. Stormarn en bronzealders høj. I *Albersdorf*, Krs. Norder Dithmarschen, en høj fra ældre bronzealder. I *Keitum* på Sild en bronzealders høj med jernalder-begravelse. I *Lockstedter Lager*, Krs. Steinburg, en bronzealders høj, og i *Hemmingstedt* i Dithmarsken en høj fra ældre bronzealder. I Lauenburg har man ved *Börnßen* og ved *Manhagen* fundet og udgravet urnegravmarker fra yngre bronzealder, og endelig har man udgravet boplads ved *Albersdorf*, Krs. Norder Dithmarschen, et saksisk grubehus fra 9.-10. århundrede ved *Weddingshusen*, i samme kreds en boplads fra romersk jernalder, og endvidere ved *Hobbersdorfer Mühle* ved *Ratekau* i Krs. Eutin en boplads fra yngre stenalder. Egentlig hører gravningen på forbindelsesvolden, se nedenfor, også til Landesamts arbejde, da den er betalt af dens midler.

I Landesamt er der en særlig afdeling for udforskningen af *marsken* og dens *værfter*. Dens virke var oprindeligt bestemt af praktiske formål og naturvidenskabelig metode, men er nu kraftigt præget af arkæologien. Dr. *Albert Bantelmann* graver på fjerde år på *Elisenhofwarft* ved Tønning. Det drejer sig om en bosættelse fra 8.-9. århundrede til hen i senmiddelalderen, men med hovedvægten på den tidlige middelalder indtil 10.-11. århundrede. Dens betydning ligger først i, hvad den kan sige om naturforholdene på stedet, dernæst i, at det er den eneste rene bondebygd, vi kender, fra vikingetid, og endelig er der mulighed for, at det er friserne, der her viser sig for første gang.

Udgravningerne i *Hedeby* gennemføres af *Deutsche Forschungsgemeinschaft* ved professor *Herbert Jankuhn*. I år søgte man kun at rømme de steder, hvor man senere vil lægge de vældige fyldbunker, men man kunne dog fastslå, at det kendte håndværkerkvarter er større end hidtil anet, og man fik kendskab til hidtil ukendt bebyggelse

højere oppe i grusbakkerne, i det sydøstre hjørne, mellem bækløb og markvej.

I 1960 udgravedes sydvest for Sønderport meget store gravmarker af professor *Jankuhn*. Da dr. *Raddatz* havde gjort strøfund på marken mellem denne gravby og Haddeby Nor, umiddelbart syd for Søndervold, førtes *Jankuhn* allerede i 1960 ind på den tanke, at her kunne den til gravene svarende by ligge. I år gravede dr. *Raddatz* fra museet på stedet og fandt huse, som var overskåret af senere grave. Også lerskår var af gammelt præg, snarere 8. end 9. århundrede, mener *Jankuhn*, og da man yderligere i et hus fandt en *sceatta*, en frisisk efterprägning af en angelsaksisk mønt, tidsfæstet til år 700, er dette utvivlsomt en af de vigtigste hændelser i Hedeby-gravningens historie, da det vil føre Hedeby's historie længere tilbage end til kong Godfreds tid, omkring år 800, forudsat at tidsfæstelsen holder.

Da hovedvejen nu lægges østen om Bustrup, gøres der et mægtigt skår i *forbindelsesvolden* (Margrethevolden). Professor *Jankuhn* overdrog den unge danske historiker, stud. mag. *Helmuth Schledermann* at høvle en ende af volden ind mod krigermindet ved Bustrup skole, så at man fik en række både lodrette og vandrette snit, som gav værdifulde oplysninger om flere byggeperioder, om voldens gravsystem og om kassemure af hedetørv. *Schledermann* er den første dansker siden Kornerups dage i 1860'erne, hvem det undes at grave i Danevirkes volde. *Roar Skovmand* gravede inden for voldene i Hedeby i 1930'erne.

I Hedeby blev gjort et fund af runer på et brudstykke af en benkam. (Foreløbig meddelelse herom i *Flensborg Avis* 17. oktober 1962).

Foreløbige meddelelser om udgravningen har *Schledermann* givet i *Information* den 7. 8., 3. 9. og 26. 9., ligesom *Flensborg Avis* løbende har givet meddelelser i september og oktober måned.

Poul Kürstein.

To langdysser ved Sønderjyllands vestkyst.

I Steneng ved Brede å har Nationalmuseet i 1962 undersøgt to langdysser fra yngre stenalder, o. 2400 f. Kr. f. Dysserne har været helt ukendte, indtil udgravningen fandt sted, idet de i tidens løb er blevet dækket af tørv og klæg. Det, der startede undersøgelsen, var Bredeåens afvanding, der muliggjorde opdyrkning af engene. Da Peter Winther i Abterp pløjede Steneng, stødte han på sten, og det var egentlig heller ikke helt uventet, for stedet hed jo Steneng, og man vidste, at der for mange år siden var fundet en del store sten dernede, der nu står som ledpæle rundt om på markerne.

Nationalmuseets udgravning har stået på gennem næsten et halvt år, og undersøgelsen vil blive fortsat i 1963. Anlægget er interessant på flere måder, og mest mærkelig er måske beliggenheden. Kamrene og randstenene står således blot 0,25-0,50 m over havets overflade og mere end 0,50 m under grundvandspejlet, således at det har været

nødvendigt under hele udgravningen at have pumper i gang, og i undersøgelsesperioden i 1962 er der pumpet henved 40 millioner liter vand bort. Dysserne er ikke oprindelig blevet rejst på et så ugunstigt sted, idet den nuværende beliggenhed er en følge af den landsænkning eller havstigning, der har fundet sted siden yngre stenalder, og som i denne egn af landet andrager 4-6 m, og som stadigvæk fortsætter med ca. 1 mm om året.

Den ældste af langdysserne er 42 m lang og 7 m bred, og den har tre byggeperioder, svarende til de tre kamre, som fandtes i den. Ældst er det midterste kammer, en smal gravkiste, der indeholdt et meget smukt køllehoved fra jættestuetid (mellemeolitisk tid) samt en flintflække. Det er det eneste af de fundne kamre, hvor dækstenene endnu lå på plads, og det var således helt urørt. Den første tilføjelse til langdysen er sket mod vest, idet man her, umiddelbart op til enden af den første dysse, har bygget et mindre, rektangulært kammer og forlænget randstensrækken med 17 m. I nyere tid er dækstenen til dette kammer blevet fjernet, men selve gravrummet forblev urørt, og her blev der ved udgravningen i 1962 fundet en enkeltgravsstridsøkse, men den lå et stykke oppe i graven. Bunden af denne grav vil blive undersøgt i 1963. Den sidste tilføjelse er sket mod øst, og her er der bygget et nærmest kvadratisk kammer, hvis dæksten også mangler i dag; dette kammer er endnu ikke undersøgt. Forlængelsen mod øst er ca. 12 meter.

Den korte dysse, 14 m lang og 8 m bred, er det yngste anlæg. Den har indeholdt ét eneste kammer, som har været ovalt og sat af 7-8 bæresten. Såvel dæksten som bæresten mangler, og kun bunden er tilbage; det er sandsynligvis dette kammer, som er omtalt i Nationalmuseets sognebeskrivelse, hvor der er optegnet følgende: »I fennen Steneng er i sin tid fundet mange store sten, der skal have dannet en rundkreds. Der er blevet 14 mandshøje ledpæle ud af dem. To skal endnu stå på plads, jorddækket i fennens østre skel«.

Langdysserne ligger ved siden af hinanden, begge orienteret vest-øst. Kamrene er orienteret nord-syd, og de har alle indgang fra syd. Uden for indgangene fandtes ved udgravningen mængder af lerkarskår, som dels stammer fra udrømninger af kamrene og dels fra offerkar, der er henstillet ved indgangene. Mange skår var ornamenterede, og de giver en sikker datering af anlæggene til jættestuetiden (mellemeolitisk tid), 2500-2000 f. Kr. f.

Efter undersøgelsernes afslutning vil dysserne blive restaureret, og takket være stor imødekommenhed fra ejeren, gårdejer Jacob Winther, Abterp, bliver anlæggene herefter fredede og offentligt tilgængelige.

O. Voss.

Hjemstavnsudstilling i Hovslund.

I dagene 30. marts til 1. april 1962 afholdtes en interessant udstilling i Hovslund forsamlingshus. Som en fortsættelse af de hjemstavns-

aftener, der året før havde fået så god tilslutning, besluttede formanden for Hovslund Gymnastikforening, førstelærer A. Mikkelsen, at iværksætte en udstilling af gamle ting, som endnu gemtes omkring i hjemmene i Øster Løgum sogn. Et udvalg, bestående af lærer Mikkelsen, dekorationsmaler Becker, Hovslund, gårdejer Senius Tiedemann, Stenhøj, og Historisk Samfunds tillidsmand, lærer J. M. Holdt, stod for indsamlingen og tilrettelægningen og mødte stor interesse og velvilje hos sognets indbyggere, så der skabtes en sjælden smuk og omfattende udstilling. Den store sal fyldtes af hundreder af gamle ting. Selv fine, gamle møbler havde beboerne beredvilligt stillet til rådighed: bornholmerure, standkister, dragkister og skabe. Der var en rig skat af sølvtøj: skeer, hovedvandsæg og sølvbeslåede salmebøger, og der sås rækker af kobberting, stentøj, glas og porcelæn.

Der var gamle redskaber som smørkærner, hørgrejer, spindehjul, goderåd-jern o. m. a., og især vakte en samling gamle klædningsstykker interesse, deriblandt »hovedtøjer« med kniplinger.

Et hjørne af salen optoges af gamle bøger, skrifter og billeder. En fremtrædende plads fik mindet om Øster Løgum sogns historieskriver, præsten Peter Kier (1771-1834), der var født i Hovslund. Her sås bl. a. et atlas med kort over sognets landsbyer, tegnet af Kier omkring 1815. Endvidere var fremlagt hele fire skolebøger, som er forfattet i Øster Løgum sogn, nemlig pastor Kiers regnebog fra 1804, hans verdensbeskrivelse fra 1810, et atlas, tegnet af skolelærer Søren Holm i Rugbjerg omkring 1820, og endelig pastor Prahls bibelhistorie fra 1846.

Åbenrå Museum havde udlånt en samling oldsager, fundet i Øster Løgum sogn, og landsarkivet en række dokumenter vedrørende sognets historie.

En omfattende billedsamling, der viste landskaber og nu forsvundne partier fra landsbyer og gårde i sognet, blev studeret med levende interesse.

Salens vægge prydedes af malerier med motiver fra sognet, de fleste af kunstneren Fr. P. Becker, enkelte af maleren H. A. Kier, søn af nævnte pastor Kier.

Interessen for udstillingen overtraf alt, hvad arrangørerne havde ventet, idet antallet af besøgende oversteg 1000.

J. M. H.

Den store egnsvandring, søndag den 9. sept. 1962.

Heller ikke i år var det lykkedes at arrangere en tur til Ærø, og man måtte derfor gribe til det andet forslag: en sejltur op ad Slien. Det viste sig at være et lykkeligt greb, idet der var meget stor interesse for turen. Det maximale deltagerantal var sat til 300, og der blev fuldt besat.

Fra Haderslev og Åbenrå var arrangeret busforbindelser, og fra hele landsdelen stævnedes biler sammen mod Sønderborg havn. Lidt over kl.

Ved anløbsbroen
i Arnæs
(fot. A. P. Dahlkild)

9 rundede S/S Alexandra, fyldt med forventningsfulde deltagere, Sønderborg Slot og stod syd på. Vejret var behageligt, og ingen blev søsyge trods nogen vind. Traditionen tro faldt der ikke regn på turen.

På det første stykke af sejlturen var der udsigt til det skønne Kegnæs, og videre gik det forbi Flensborg fyrskib, hvor man kunne iagttage bygningen af det nye fyrtårn. Birk Nakke passeredes på lang afstand, og kursen lagdes sydpå langs Angels østkyst. Under hele sejlturen fungerede bibliotekar P. Kürstein fra Slesvig som en kyndig og absolut ikke kedelig vejleder. Udenfor Sliminde blev kursen lagt om, og man sejlede vestover ind gennem Sliens smalle åbning med de lave holme og tanger. På højre hånd passeredes den lille fiskerby Måsholm. På den videre vej til Kappel var der lejlighed til at se på det rige fugleliv, der rører sig i de mange bredninger og på småholmene, især tog de mange svaner sig godt ud.

Ved flækken Kappel lagdes til for at tage de sydslesvigske deltagere og tyske toldere om bord. Forbi de berømte sildegærder fortsattes turen op ad Slien, efter at skipperen havde udvekslet plattyske venligheder med brofogeden ved Kappel. Ved middagstid nåedes Arnæs, hvor alle gik i land og fordelt på to af byens værtshuse spiste middag. Efter midt dagen fortalte Kürstein træk af byens særprægede historie og ledede en byvandring, hvor kirken og den lange hovedgade ses. Ved 16-tiden gik man igen om bord, sejlede forbi Svaneborg og op til broen ved Lindånæs. Efter den oprindelige plan skulle turen have været fortsat til Mysunde, men på grund af det fremrykkede tidspunkt besluttede man efter

*Kirken i Arnæs med dens særprægede bindingsværk
(fot. A. P. Dahikild)*

rundspørge blandt deltagerne at vende før jernbanebroen, således at man kunne være tilbage i Sønderborg til det fastsatte tidspunkt kl. 20,00.

Selvom det var køligt på vejen hjem, var der mulighed for at holde kulden på afstand, idet der serveredes kaffe, pølser, øl og grog om bord.

HW.

Prisopgaver.

Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen udskriver følgende to prisopgaver:

1. Betydningen af 1864 for dansk åndsliv fra århundredskiftet til genforeningen.
2. En oversigt over og en analyse af den lokalhistoriske forskning i Sydslesvig i årene efter 1945, specielt vedrørende landbrugs-historiske emner.

Med henblik på den første opgave er komiteen af den opfattelse, at betydningen af 1864 for dansk åndsliv op til århundredskiftet er indgående behandlet i en række eksisterende værker, hvorimod der savnes en dyberegående behandling af det sønderjyske spørgsmåls indflydelse i dansk åndsliv for perioden 1900-1914 og videre frem til genforeningen. Der ønskes derfor en belysning af strømningerne i denne periode.

Den anden opgave har som forudsætning, at en række lokalhistoriske foreninger i Sydslesvig i årene efter 1945 har udfoldet en omfattende virksomhed. I de efterhånden mange lokalhistoriske årbøger er fremkommet et stort antal artikler og afhandlinger. Der ønskes en

oversigt over denne forskning, især med henblik på den del deraf, der også har interesse for dansk historisk forskning, og der ønskes tillige en analyse, d. v. s. en kvalitativ vurdering, af enkelte artikler eller grupper af artikler.

Besvarelser af opgaverne sendes i to maskinskrevne eksemplarer inden 15. oktober 1963 til: *Lektor Johs. Lomholt-Thomsen*, Strandvejen 61, København Ø.

Hver besvarelse indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn, stilling, adresse samt fødselsår anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaverne står åben for enhver. Besvarelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. De, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag den 10. januar 1964 overrakt en sølvmedalje samt 3000 kroner.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Amtsgeneralforsamlingen blev holdt i Rødding lørdag den 28. april på Hotel Rødding. Det lokale udvalg fra Rødding og Brændstrup havde tilrettelagt et godt program, som bød på billedudstilling fra det gamle Rødding og fortælling om gamle dage.

Ved valgene skete en del forandring af udvalget. Andreas Petersen, Rangstrup, som har været med, fra amtsudvalget dannedes i 1956, ønskede at træde tilbage på grund af alder. Som hans efterfølger valgtes bygmester Sandholt, Bevtoft. Som nye medlemmer af udvalget valgtes endvidere M. Toft, Brændstrup, fru Anne Marie Skau, Nygård, Ø. Lindet, og Erik Christensen, Vojens. Mødet sluttede med et besøg i den nyrestaureerede Rødding sognekirke, hvor pastor M. Olsen viste rundt.

Udvalget har været med til tre arrangementer i den forløbne sommer. Først var vi en aftentur i Ejsbøl mose. Der var måske knapt så mange med, som der har været de foregående fire år, men ca. 100 af medlemmerne og en del fra Haderslev Museums- og Arkivforening havde fulgt indbydelsen, og de fik en meget interessant aften, både i mosen under de dygtige arkæologers førerskab og siden på Hotel Norden, hvor museumsinspektør Ørsnes viste sine pragtfulde farvelsbilleder af fundene. Egentlig havde vi vel regnet med, at det var sidste sommer, der blev gravet i mosen. Men dette mærkelige fund synes jo stadig at berede overraskelser, så det er muligt, at vi også næste sommer kan få den snart traditionelle aftentur til Ejsbøl.

Amtsudflugten gik i år til Løjt og blev afholdt søndag den 19. august. I dejligt sommervejr samledes ca. 200 af vore medlemmer ved Løjt kirke, hvorefter turen, under kyndig ledelse af lærer Holdt, Rugbjerg, gik omkring Runde mølle, Løjt kirke og videre ud i det skønne Løjt

land. Det var en tur, som gav mange og blivende indtryk fra denne særprægede egn.

Endelig var amtsudvalget, sammen med Historisk Samfund, med ved arrangementet af den smukke mindefest i 400-året for tingstedet ved Aller kirke den 12. august.

Medlemstallet for Haderslev amt og by ligger nu på 448.

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Torsdag den 14. juni 1962 havde Åbenrå amtskreds sammen med Byhistorisk Forening indbudt til et foredrag på Åbenrå Museum i forbindelse med udstillingen af åbenråsølv i anledning af museets 75 års jubilæum. Dr. Sigurd Schoubye, Tønder, holdt et udtømmende og fængslende foredrag om åbenråguldsmedene og deres arbejder op til århundredskiftet. Efter foredraget viste doktoren den meget smukke udstilling frem. På grund af den store tilslutning måtte man tage tilhørerne holdvis på rundgangen.

Søndag den 16. september gik amtskredsens årlige udflugt, sammen med Folkeligt Samfunds medlemmer, til Tønder by, hvilket man havde lovet medlemmerne sidste år, da udflugten gjaldt Vestslesvigs land. Man startede kl. 14 fra Åbenrå, og ved ankomsten til Tønder i det fineste høstvejr besøgte man først, under dr. Schoubyes kyndige vejledning, den smukke kirke. Derefter havde dr. Schoubye fået arrangeret et besøg i det gamle apotek med dets kælderlokaler og i dr. Vest Hansens dejlige hjem i en gammel bygning fra det sekstende århundrede med stukloft fra det attende århundrede, et stukloft, der er fredet af Nationalmuseet, og som skal være det fineste i en privatbygning i Danmark. Gennem morsomme gyder og stræder førtes deltagerne, stadig under dr. Schoubyes vejledning, til Tønderhus, hvor man først indtog kaffen og siden fik en instruktiv vejledning om museet, hvorefter man besøgte dets dejlige samlinger. Dr. Schoubye var til stede også her og besvarede alle de mange spørgsmål, der blev stillet. Man sluttede besøget ved 18-tiden og tog hjem til Åbenrå, hvor man ankom før kl. 19.

Deltagernes antal var 36. Da man besøgte private hjem, var det behageligt, at der ikke var flere, men man blev enige om at lægge udflugten på et andet tidspunkt næste år, da denne kun var otte dage efter Historisk Samfunds store udflugt til Slien.

Varnæs og Bovrup, som ellers er meget aktive, har på grund af pastor Urban Schrøders sygdom ikke haft arrangementer i år.

H. J.

Sønderborg amtskreds.

Efter et års »kulturpause« er vi begyndt igen. Ved et udvalgsmøde i september blev det besluttet at afholde et udvidet kursus i hjemstavns-

lære i begyndelsen af vinterhalvåret. Dette kursus har behandlet følgende emner:

Arkæologi ved museumsinspektør Neumann. Kirken og kirkekunst ved pastor Zachariassen. Landbrugsforhold indtil 1850 ved landsarkivar Iversen. Herregårde på Als og Sundeved og Hertug Hans den Yngre ved Ernst Christensen. Bondegård og bondeskik ved museumsinspektør Slettebo. Augustenborgerne (træk af den nationale udvikling) ved cand. mag. Lene Johansen.

Der er afholdt to sideløbende kursus, et i Nybøl kro for Sundeved, og et på Danebod højskole for Als. De har været besøgt af tilsammen 100 deltagere og har været ualmindeligt vellykkede.

Der tænkes afholdt et fælles afslutningsmøde på Danebod med museumsinspektør dr. phil. S. Schoubye som taler.

E. C.

Tønder amtskreds.

Onsdag den 15. marts holdtes generalforsamling og årsmøde på Tønderhus i Tønder med 120 deltagere. Nyvalgt til bestyrelsen blev gårdejer Søren Nissen, Harris, i stedet for gårdejer Jørgen Tingleff, Lund.

Amtmand, dr. jur. Tyge Haarløv indledte en drøftelse om emnet: De historiske mindesmærkers betydning for Vestslesvigs turist- og erhvervsmæssige placering. Amtmandens causeri gav inspiration til en livlig drøftelse af mulighederne for øget intensitet i den lokalhistoriske oplysningsvirksomhed og forskning. Resultatet af drøftelsen er tilført amtskredsens protokol som et videre arbejdsgrundlag.

Lørdag den 2. juni holdtes der egnsvandring med ca. 80 deltagere. Udgangspunktet var Tønder, hvorfra man opsøgte skamstøtten i Sæd. Herfra gik turen videre ad grænsevejen til Sofiedal, hvor førstelærer P. Lagoni berettede om kartoffeltyskernes kolonisation for 200 år siden. I Bov kro fortalte pastor Harritsø, Bov, om hærvejen, som man derefter fulgte til Bommerlund, hvor lærer Schmidt, Bajstrup, fortalte om den gamle kro og brændevinsbrænderiet, der var knyttet til den.

C. S.

Sydslesvigs amtskreds.

Arbejdet bæres af et fortrinligt samarbejde indenfor bestyrelsen, hvis medlemmer repræsenterer Sydslesvigs forskellige områder, og med pressen, biblioteker og arkiver. En stor vinding har det været, at vi har kunnet få råd og hjælp af professor Troels Fink, efter at han er blevet generalkonsul i Flensborg.

Ved det store vintermøde i Flensborg, som vi i forening med Foredragsklubben og Centralbiblioteket lod afholde fredag den 19. januar, talte fhv. overarkivar ved rigsarkivet, dr. phil. Holger Hjelholt om Orla Lehmann som slesvig-holstensk fange og hans hustrus død. Fore-

draget påhørtes med største opmærksomhed og er senere udkommet i trykken.

Generalforsamlingen afholdtes mandag den 16. april på Det danske Centralbibliotek i Flensborg. Her fortalte smedemester Johan Meyer, Frøslev, på ægte sønderjysk maner »Sønderjyske oplevelser«. Bl. a. nævnte han, at den dødssyge Gustav Johannsen på Margrethes Minde foruden bøger gav ham følgende formaning til afsked: »Hovs no å blyw dansk, min dreng!«

Også vore to sommerforanstaltninger havde stor succes. Først byvandringen i Flensborg torsdag aften den 14. juni under ledelse af lektor Thomas Madsen. Op imod 200 deltagere mødtes udenfor den ærværdige St. Hanskirke, som besås med pastor Poul Jørgensen som foreviser. Derefter kiggede man ind i en række interessante, ældgamle baggårde. Til sidst samledes man til en awten-slurk i den mindere St. Knudsborg og fik lærd og munter besked om St. Knudsgildet henholdsvis af professor Fink og pastor H. F. Petersen.

Søndag den 19. august ledede bibliotekar Poul Kürstein en tur til herregården Knoop og omegn. Egentlig måtte kun 50 deltage i turen, men antallet overskredes noget. I Flensborg Avis hedder det i en deltagers beretning bl. a.:

»At et privat hjem åbner sig for en forening, er i sig selv værd at bemærke og takke for, men Landeskonservator, Dr. Hirschfeld var ikke blot den venligste vært, som tog imod ved borgleddet, men han er også den kyndigste fører, når det gælder slotte og herregårde her til lands, og især da på Knoop. Den hvide bygning er rejst af den meget unge og højtbevagede fynbo Aksel Bundsen, som Caroline Schimmelmann var begavet nok til at opdage og lette vejen for. Offentligheden kender ham vel ellers mest fra kapellet i Flensborg.

Ikke langt fra Knoop ligger rester af en af Ejderkanalens sluser. Ad smalle veje og gennem krat og pyt og forbi skræmte geder trængte samfundets biler frem til denne glemte idyl. Den er dog også mindet om en højst håndfast og virkelig ingeniørdåd, skabt af en vidtskuende dansk statsledelse. Man må virkelig håbe, at landet Slesvig-Holsten må blues ved disse ærværdige minders sørgelige tilstand og sætte slusen i sømmelig stand.

Knoops og Kluwensieks attende århundrede forlod man og kørte til Gettorp ad det tyvende århundredes nye vej. Målet var Jernvedens middelalder, som den har taget skikkelse i den store kirke med det mægtige tårn.

Lang var dagen, stort var programmet, og folk blev vel lidt trætte. Men sikkert også tilfredse —.

H. F. P.

Årsberetning og regnskab 1961-62

Ved *Peter Kr. Iversen* og *Olav Christensen*.

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt sit årsmøde søndag den 27. maj 1962 kl. 14 på Løgumkloster Forsamlingshus i Løgumkloster.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød velkommen, og efter en fællessang »Som dybest brønd« blev Knud Fanø valgt til dirigent. Denne konstaterede, at mødet var indkaldt i overensstemmelse med lovene og gav ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Historisk Samfunds arbejde har i de senere beretningsår været præget af stigende aktivitet; men det ene år former sig ikke som det andet. Snart har vi lagt mere vægt på det mere udadvendt folkelige arbejde, snart på publikationsvirksomheden. Det folkelige arbejde havde i 1961 sin foreløbige kulmination ved afholdelsen af hjemstavnsugen. I år har vi derimod især anstrengt os med udsendelsen af bøger og har på dette område også nået et højdepunkt.

Men dette, at vi i år fra ledelsens side måske knap nok har lagt så meget ind i det folkelige arbejde, som vi burde have gjort, har dog ikke givet sig udtryk ved svigtende tilgang af *nye medlemmer*. Sidste år kunne vi tale om en vis stagnation i medlemstilgangen, i år kan vi melde om en fremgang på omkring 100, således at medlemstallet nu ligger på ca. 1940. En ret betydelig del af disse nye medlemmer kommer fra Åbenrå by og amt, men også Haderslev kan tegne sig for ikke så få. Glædeligt er det endvidere, at vort medlemstal nord for Kongeåen er i jævn og støt fremgang, og at medlemstallet i Sydslesvig er konstant.

Udgivelsen af *Sønderjyske Årbøger* er naturligvis stadig vor fornemste opgave. Sidste efterår kunne vi her bringe en afhandling af pastor Malling om Brøns Mølle, en rigtig lokalhistorisk afhandling, som det snart er længe siden, vi har kunnet bringe, og nu i forårsheftet, som mange af medlemmerne vel knap nok har fået set endnu, bringer vi Ernst Christensens afhandling om landbevæbningen på Als under treårskrigen. Det er også en god stedhistorisk afhandling. Og endvidere bringer vi i forårsheftet H. F. Petersens afhandling om de sønderjyske vajsenhuse og H. Heilesens om gråbrødreklostrenes undergang. Som der er afstand fra Brøns til Asserballe og til Satrup i Angel, således er der også spændvidde i emnevalget for de afhandlinger, der er bragt i *Sønderjyske Årbøger* i det sidste år.

I 1964 kan *Sønderjyske Årbøger* fejre sit 75-års jubilæum, og jeg skal i den anledning nævne, at styrelsen og redaktionen er indstillet på, at et

sådant jubilæum bør fejres på værdig vis — hvorledes vil der senere blive redegjort for. En af bibliotekar P. Kürstein udarbejdet bibliografi over historiske afhandlinger i tyske tidsskrifter vil blive udsendt som tillæg til Sønderjyske Årbøger, såfremt tilskud til trykning kan opnås.

Også *Sønderjysk Månedsskrift* har bragt mange gode artikler, og månedsskriftet har nydt godt af den voksende historiske interesse i form af ny tilgang af abonnenter. I årets løb er der inden for redaktionen sket den ændring, at museumsinspektør H. Neumann er udtrådt efter at have været medredaktør i 14 år.

Hvad angår udgivelsen af selvstændige *skrifter* har vi i beretningsåret anstrengt os lidt ud over det sædvanlige. Nogle medlemmer vil måske synes, at vi godt kunne have sparet lidt på kræfterne og fordelt bøgerne over flere år. Men dertil må siges, at når der foreligger gode manuskripter, så må det være i alles interesse, at de publiceres så hurtigt som muligt. Vi har siden sidste årsmøde med støtte fra Carlsbergfondet udsendt Aage Bonde og Johan Hvidtfeldts bog om »Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550—1848«, en værdifuld bog for personallhistorikere både syd og nord for grænsen. Vi har endvidere udsendt med støtte fra videnskabsfondet G. Japsens store og meget dybtgravende bog om den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850, vi har med støtte fra Åbenrå købstad udsendt det længe bebudede 1. bind af Åbenrå Bys Historie, og i anledning af 100-året for H. P. Hanssens fødsel To Ungdomsvener, en brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen, udgivet ved landsarkivar dr. Harald Jørgensen. Til den sidste bog modtog vi tilskud fra H. P. Hanssens Mindefond. Inden for skriftrækken har vi endvidere haft den ære at udsende Sig. Schoubyes disputats om Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550—1900. Vi er dr. Schoubye meget taknemmelige, fordi han ville overlade os sin store og smukke bog i vor skriftrække, og jeg benytter lejligheden til her at gentage Historisk Samfunds tak og lykønskning. Bogen er forlængst udsolgt. Foruden disse 5 bind i skriftrækken har vi også i år kunnet udsende en bog i den såkaldte *lille serie*, nemlig Johan Meyers bog: Det gamle Frøslev, en god bog, der også har fundet mange købere. Alt i alt må det siges, at vore bøger er blevet solgt helt godt i det sidste år, og adskillige af de ældre publikationer er nu enten udsolgte eller er ved at blive det.

Vi havde egentlig regnet med, at H. Hejselbjerg Paulsens disputats: Sønderjydske Psalmesang 1717—1740 også skulle have været udsendt inden årsmødet, men trykningen er blevet noget forsinket, og bogen vil først komme om nogen tid. Også den vordende dr. theol. Hejselbjerg Paulsen vil jeg gerne bringe en hjertelig tak, fordi han ville overlade os udgivelsen. Det pynter jo op i skriftrækken med en eller to disputatser om året.

Med henblik på fremtiden kan jeg nævne, at vi regner med i det kommende år at kunne udsende endnu en disputats; da den først nu er indleveret til et af vore universiteter, skal jeg hverken nævne navn eller

emne, men blot anføre, at også med den sker der stor landevinding inden for den slesvigske og holstenske nyere historie. 2. del af Åbenrå Bys Historie skulle have været udsendt til jul, men på grund af landsarkivar Hvidtfeldts alvorlige og langvarige sygdom har udsendelsen måtte udskydes et halvt år, men forhåbentlig er bindet klart inden næste årsmøde. Af andre bøger, som ventelig vil blive udsendt inden næste årsmøde, kan jeg nævne H. V. Gregersens bog om den sønderjyske salthandels historie og et bind i den lille serie, formentlig Th. Kaufmanns erindringer fra ungdomstiden. På lidt længere sigt, men dog inden for en overskuelig fremtid kan jeg nævne landsdommer Franz Thygesens prisopgave om romerrettens indflydelse på strafferetten i Sønderjylland, og nogle bøger, som vi har under overvejelse at udgive i anledning af 100-året for 1864. Den ene skulle være en Sønderjyllands historie fortalt i billeder med museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, som billedredaktør og bibliotekar Poul Kürstein som tekstforfatter. Vi har haft betænkeligheder ved at give os i lag med denne store og bekostelige opgave, men med et forventet stort tilskud skulle vi kunne magte den. Vi har endvidere inden for redaktionsudvalget og styrelsen drøftet muligheden af at mindes 1864 ved i bogform at udsende nogle skildringer af, hvorledes besættelsen og krigsbegivenhederne indvirkede på den civile befolkning her i Nordslesvig, specielt på østkysten. Arkivar Worsøe har fortsat arbejdet med afskrivningen af den ældste kirkebog fra Åbenrå, der foruden de rent personalhistoriske data indeholder en mængde værdifulde kulturhistoriske oplysninger vedrørende 1600-årenes Åbenrå. Om det bliver Historisk Samfund eller arkivvæsenet, der udgiver kirkebogen, er endnu ikke afklaret. Tønder og Haderslev har deres trykte borgerbøger udgivet på tysk henholdsvis af dr. Ludw. Andresen og dr. Th. O. Achelis. For Sønderborgs vedkommende er borgerskabsprotokollerne stort set gået tabt, men for Åbenrås vedkommende er de bevaret, og det ville være godt, om vi fra dansk side kunne publicere Åbenrås borgerskabsprotokoller. Redaktør Morten Kamphövener er, efter at han er blevet pensioneret, gået i lag med udarbejdelsen af en sådan borgerskabsprotokol for Åbenrå med udførlige oplysninger om borgernes afstamning, ægteskab og død m. v. Dette arbejde må forudsættes at ville strække sig over et par år.

Til næste år er det 175 år siden Tønder seminarium blev grundlagt, og i den anledning er der af overlærer Jens Lampe, Åbenrå, udarbejdet et meget omfangsrigt manuskript med oplysninger om samtlige fra seminariet udgåede lærere, og seminarirektor, dr. Nyholm har på tilsvarende måde udarbejdet personalia vedrørende seminariets lærere gennem 175 år. Denne bog vil give overordentlige vigtige bidrag til belysning af grænseseminariets betydning. Dets elever findes spredt over Sønderjylland, Holsten og det øvrige Nordtyskland, Kongeriget og Norge. Pengene til udgivelsen fremskaffes af et udvalg, der har dr. Nyholm som formand, og Historisk Samfund har tilbudt sin hjælp til udgivelsen ved at udsende bogen i skriftrækken.

I skriftrækkens redaktionsudvalg er iøvrigt sket den ændring, at landsarkivar Johan Hvidtfeldt er trådt ud, og at redaktionssekretæren, adjunkt H. V. Gregersen er indtrådt som ordinært medlem.

Historisk Samfund har forsøgsvis planlagt udsendelsen af personalhistoriske arbejder i duplikeret form. *Et personalhistorisk udvalg* inden for foreningen med ekspeditionssekretær Olav Christensen som formand vil i nær fremtid udsende Chr. Paulsens anctavle, udarbejdet af overbibliotekar Aage Bonde og genealog Carl Langholz. Såfremt forsøget slår an, vil der senere på samme måde blive udsendt andre slægtstavler. (Også det *kirkehistoriske udvalg*, der har pastor H. F. Petersen som formand, arbejder godt.

I forbindelse med publikationsvirksomheden bør det omtales, at *ekspeditionen* i efteråret udsendte en fortegnelse over samtlige skrifter fra Historisk Samfund. Brochuren blev udsendt i 5000 eksemplarer og bevirkede et godt salg både af ældre og nyere skrifter og årbøger. I øvrigt er der ved udsendelsen af de enkelte skrifter udsendt brochurer til specielt interesserede, således f. eks. for Åbenråbogens vedkommende til alle husstande i Åbenrå, ved Johan Meyers erindringer til alle husstande i Bov sogn. Det er tidligere på årsmøderne blevet påtalt, at vi ikke har haft kontakt nok med boghandlerne, og for at råde bod herpå har vi gennem Danske Boghandleres Kommissionsanstalt ladet udsende brochurer til samtlige landets boghandlere om de to sidste publikationer. Hvis det viser sig, at dette øger salget gennem boghandelen, vil vi naturligvis fortsætte hermed. Som det fremgår af regnskabet, har bogsalget i år været på godt 40.000 kr., imod knapt 6000 sidste år, altså en meget betydelig stigning, selvom man tager i betragtning, at en enkelt publikation har indbragt næsten halvdelen. *Den henviste kontorist* har i det forløbne år ført ekspeditionens regnskab under tilsyn af hjælpesekretæren, arkivar Worsøe, samt besørget forsendelsen af de solgte bøger. Derudover har hun ordnet kliche-samlingen og foretaget renskrivningsarbejder. Det er endnu ikke ganske afklaret, om vi også i det kommende år kan råde over henvist arbejdskraft, men det er meget at håbe, at spørgsmålet går i orden, da det betyder en væsentlig aflastning for den frivillige arbejdskraft.

I sidste årsberetning nævnte vi et vejledende *kursus* for lærere i aftenhøjskoler med lokalhistoriske emner og i lokalhistorisk arbejde i al almindelighed. Vi havde forsøgt at få et sådant kursus gennemført sidste år, men det mislykkedes. I år fik vi den ansøgte understøttelse fra undervisningsministeriet, og med seminarieadjunkt H. V. Gregersen som leder er kursus gennemført i vinter. Som lærere og foredragsholdere medvirkede professorerne Axel Steensberg og Troels Fink, museumsinspektørerne H. Neumann og J. Slettebo, amtsungdomskonsulent C. C. Jensen, statskonsulent, dr. phil. Roar Skovmand, arkivarerne K. Prange, H. Worsøe og Peter Kr. Iversen, adjunkt Valeur Larsen og førstelærer H. K. Kristensen. I alt strakte kursus sig over 14 aftener à 2¹/₂ time, men på grund af den store tilslutning, 44 deltagere, der kom

lige fra Rødding til Padborg, og fra Tønder til Als, måtte timerne på landsarkivet foregå i 3 hold. Nygadeskolen i Åbenrå havde stillet sangsalen til rådighed. Kursus afsluttedes med fælles kaffebord på Folkehjem, hvor nogle bogpræmier for de bedste transkriptioner af gotisk skrift uddeltes. Forhåbentlig vil dette kursus bære frugt i form af øget interesse for det lokalhistoriske arbejde rundt omkring i hele landsdelen. Vi har i Åbenrå planer om nogle mindre, vejledende kursus i personallhistorisk og lokallhistorisk arbejde i den kommende vinter med arkivar H. Worsøe som leder; men måske kan det også være muligt i forbindelse med aftenhøjskolen at arrangere kursus af denne art i andre af landsdelens købstæder.

I det forløbne år har der i *amtskredsene* i Nordslesvig været afholdt godt 10 møder og udflugter af forskellig karakter og med god tilslutning — især var der overvældende deltagelse i Haderslev amts tur til udgravningerne i Ejsbol sidste efterår. I Sydslesvig har der været afholdt generalforsamling i maj 1961 og i januar i år et stort møde med fhv. overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt som taler. Desuden har der været afholdt seks bestyrelsesmøder, således at det samlede antal møder i amtskredsene ligger mellem 15 og 20. Inden for amtsudvalgene har der i årets løb fundet forskellige nyvalg sted.

Den store *fellesudflugt*, den såkaldte *egnsvandring*, havde i år samlet 275 deltagere. Turen gik til Husum og Frederiksstad med besøg på Rote Hauberg undervejs og afsluttende byvandring i Frederiksstad med dr. Teuchert fra Kiel som leder. Som foredragsholdere og vejledere medvirkede endvidere museumsinspektør H. Neumann, pastor Urban Schrøder, oberst O. Olsen og overlærer Chr. Stenz.

De *ationale foreningers* oktoberkursus, i hvis arrangement Historisk Samfund som sædvanligt deltog, afholdtes sidste efterår på Refugiet i Løgumkloster og havde som hovedemne fællesmarkedsproblemerne. Det historiske foredrag holdtes af pastor Hejselbjerg Paulsen. Emnet for foredraget var »Brorson og den vestslesvigske pietisme«. Det var glædeligt at se, at der i år var god tilslutning til kurset. Også H. P. Hanssen-mindefesten den 21. februar i år var arrangeret af de samarbejdende nationale foreninger, og Historisk Samfund var også stærkt engageret heri. Mindefesten afholdtes på Folkehjem med generalkonsul, dr. phil. Troels Fink som hovedtaler, og så mange interesserede fra hele Sønderjylland havde indfundet sig, at rammerne var ved at sprænge.

Indsamlingen af *traditionsstof på bånd* er i det forløbne år blevet fortsat af lærer Kristensen, Hovslund, således at vi nu råder over 15 bånd. Det er ikke meningen, at alle disse skal bevares, men en del af dem vil blive afskrevet og slettet. Kun særligt værdifulde optagelser vil blive bevaret enten helt eller delvist som en del af et sønderjysk stemmearkiv. Også indsamlingen af *billedmateriale* er blevet fortsat, og det er vort håb, at begge disse indsamlinger i de kommende år må kunne intensivres og bringes ind under mere organiserede former.

Det omfang, Historisk Samfunds arbejde efterhånden har fået, medfører, at vi må have støtte udefra — endog meget betydelig. Det ville have været rart, om vi som visse gamle nationale foreninger havde haft en renteafkastende formue at bygge publikationsvirksomheden og det øvrige arbejde op om. Som forholdene ligger nu, må vi i hver enkelt sag vente med dens realisation, til pengene er bevilget. Det kan forsinke og forhale en sag, som udenforstående kan have lidt vanskelig ved at forstå. Men har vi gode manuskripter og planer, volder det dog i almindelighed ingen større vanskeligheder at fremskaffe de fornødne penge. Også i år har vi, som det vil fremgå af regnskabsaflægningen, modtaget meget betydelige og kærkomne tilskud fra stat og kommune og fra private fonds og legater. Tilskudene til de enkelte publikationer er omtalt, men derudover vil jeg gerne nævne, at vi fra Antikvar Carl Julius Petersens Hjælpefond i år har modtaget 1000 kr., og Sprogforeningen og Skoleforeningen har støttet udgivelsen af Sønderjysk Månedsskrift. Især vil jeg dog fremhæve, at Johan Ottosens og H. V. Clausens mindelegat i år er tildelt Historisk Samfund med 4000 kr. For den modtagne hjælp — store og små beløb — vil jeg gerne herved bringe foreningens ærbødige tak.

Det er af betydning og vil i de kommende år blive af voksende betydning, at den historiske interesse holdes levende i vort folk. I den nye tid, vi går ind i, gælder det vel mere end nogensinde før, at værne om vor folkelige og nationale egenart. De historiske foreningers virkefelt — og det gælder ikke blot her i Sønderjylland — må i de kommende år udbygges, deres arbejde må intensiveres. Vi må fremdeles gennem vore tidsskrifter og vore bøger levere materiale, der kan udmøntes i det folkelige arbejde i aftenhøjskoler og andetsteds, vi må gennem kursus give inspiration til arbejdet, og vi må ved udstillinger lære den brede befolkning at forstå værdien af de minder, vore forfædre har efterladt os. Gennem historien lærer vi bedre vor egen tid at kende, og som præsident Kennedy sagde forleden: »Historien giver os tillid til fremtiden«.

Efter beretningen fik lærer Refslund Poulsen ordet og rejste kritik mod udgivelsen af H. P. Hanssens og H. V. Clausens breve på et så tidligt tidspunkt. Han fandt især angrebene fra H. V. Clausen på A. Lebeck smagløse og henstillede, at Historisk Samfund fremtidig tog mere hensyn til det menneskelige moment. Formanden bemærkede hertil, at personer i det offentlige liv måtte stå for kritik, men iøvrigt viste brevene jo også, at H. V. Clausens holdning overfor Lebeck efterhånden blev mere positiv. Da det ikke var Historisk Samfund, der havde rådighedsretten over de benyttede privatarkiver, lå det formelle ansvar ikke dér. Bogen var af stor værdi, men formanden indrømmede, at man måske burde have ventet nogle år endnu med udgivelsen.

Kassereren, ekspeditionssekretær Olav Christensen, aflagde derefter det reviderede regnskab (jvf. omstående). Lærer Knud Niel-

sen fandt, at regnskabet efterhånden var så stort, at det burde duplikeres og uddeles ved årsmødet, hvilket toges ad notam.

Beretning og regnskab godkendtes derefter.

Viceskoleinspektør Werner Christiansen aflagde beretning og regnskab for Sønderjysk Månedsskrift. Regnskabet var i år bedre end sædvanlig, og flytningen af ekspeditionen af de ældre årgange til landsarkivet havde bevirket et større løssalg især af ældre numre, der nu kunne fås til nedsat pris. Også det nye års regnskab tegnede godt.

Lærer Leick foreslog at genoptrykke forskellige udsolgte numre samt at lave numre, hvor alt stoffet var fra ét sogn, et forslag, W. Christiansen lovede at tage op til velvillig overvejelse.

Efter godkendelsen gik man over til dagsordenens pkt. 4: valg til styrelsen. Formanden takkede museumsinspektør Hans Neumann, der havde ønsket at udtræde af styrelsen på grund af manglende tid, for det store arbejde, han havde gjort i de 22 år, han havde siddet i styrelsen, først som kasserer og dernæst som medredaktør af månedsskriftet. Det var med beklagelse, at styrelsen havde taget Neumanns anmodning til efterretning. Da månedsskriftets redaktion og ekspedition skal tages op til revision, henstillede styrelsen, at der ikke foretoges nyvalg før næste år, når dette forhold var afklaret. Provst Holdt stillede sit mandat til disposition, men blev genvalgt sammen med W. Christiansen, Knud Fanø, Johan Hvidtfeldt samt revisorerne C. H. Sehrt og S. Schoubye.

Under evt. fastlagdes næste årsmøde til Lyksborg. Egnsvandringen var fastsat til 9. sept. og skulle om muligt gå til Ærø. Hvis dette ikke lod sig gennemføre, ville man arrangere en sejltur op ad Slien. Af foreningens øvrige planer nævnte formanden, at man påtænkte sammen med Vejle amts historiske samfund ved en sammenkomst i Aller at markere 400 års dagen for Tyrstrup herredstings henlæggelse dertil.

Herefter drøftedes mulighederne for at aktivere ungdommen til det historiske organisationsarbejde; i diskussionen deltog H. P. Jørgensen, Olmersvold, seminarielektor Frede Hansen og lærer Leick.

Da ikke flere ønskede ordet, takkede dirigenten og sluttede generalforsamlingen kl. 15,30.

Det var oprindeligt planlagt, at arkitekt fru Elna Møller fra Nationalmuseet skulle have talt om »Den middelalderlige kirke som arbejdsplads, med særligt henblik på Sønderjylland«, men fru Møller havde fået forfald, og i stedet talte efter det fælles kaffebord museumsinspektør Mogens Ørsnæs fra Nationalmuseet og viste lysbilleder fra udgravningerne i Ejsbøl Mose.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1961 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk samfund for Sønderjylland er af økonomiske grunde ikke gjort så udførlig som ønskelig. Afgangslisten omfatter således kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til kassererens kundskab, medens tilgangslisten ikke som tidligere er opdelt topografisk, idet de nye medlemmer i år kun er opført i alfabetisk orden. Det bemærkes, at det er kassereren, som har ansvaret for udarbejdelsen af tillægget.

Historisk samfund har siden årsopgørelsen i 1961 haft en nettotilgang af 90 medlemmer, idet der foruden 24 døde er slettet 58 på grund af udmeldelse eller restancer, medens tilgangen er på 172 medlemmer. Medlemstallet pr. ultimo oktober 1962 var derefter 1976, der fordeler sig på landets enkelte dele som følger:

Haderslev by	131	Philipsen, Kr., gårdejer, Lundtoft pr. Tørsbøl
Haderslev amt	317	Poulsen, A. G., øjenlæge, Haderslev
Sønderborg by	50	Reggelsen, Chr., gårdejer, Toghale, Møgeltonder
Sønderborg amt	112	Roos, Carl, professor, København
Tønder by	99	Schmidt, Bendt, adjunkt, Tønder
Tønder amt	234	Sodborg, I. M., overlærer, skatteråds- formand, Lemvig
Åbenrå by	239	Stamp, Niels, gårdejer, Skærbæk
Åbenrå amt	213	Wisse, Svend E., kontorchef, Sønderborg
Sydslesvig	167	
Stor-København	166	
Det øvrige Danmark	233	
Udlandet	15	

Afgang ved død

Christiansen, Henry, tømmerhandler,
Haderslev
 Davidsen, H. C., fhv. godsinspektør,
Møgeltonder
 Futtrup, Jens, fhv. seminarieførstander,
Jelling
 Gram, Jørgen, gårdejer, fhv. folketings-
mand, Gabøl
 Hansen, Jens, lærer, Holm
 Hansen, Karl Møller, landmand,
Rinkenæs
 Hansen, Th., branddirektør, Visby
 Hulegaard, Axel, overretssagfører,
Valby
 Jensen, Ingrid, bankbestyrer, Vojens
 Jessen, Jeppe, læge, Kolding
 Jørgensen, M. C. Feifer, toldforvalter,
Kruså
 Karberg, A. V., amtmand, dr. jur.,
Ringkøbing
 Lauenborg, P., direktør, Agerskov
 Lustrup, Niels H., rentier, Spandet
 Maibøll, C., lærer, Jejsing
 Mundt, Kaj, landsretspræsident,
København

Tilgangsliste:

Alnor, Peter Christian, professor,
dr. med., Kiel
 Andersen, A., pastor emer., Haderslev
 Andersen, Ib, gymnasieelev, Bylderup-
Bov
 Andersen, Ingrid Nørgård, lærerinde,
Slesvig
 Andresen, Fr., invalidekonsulent,
Tønder
 Astrup, Tage, director of research, dr.
phil., Washington, U.S.A.
 Bak, Anders, lærer, Vojens
 Balslev, Anders, major, Åbenrå
 Bang, E., apoteker, Toftlund
 Becker, Henning, journalist, Jaruplund
højskole, Sydslesvig
 Becker, Preben, direktør, Svenstrup J.
 Bengtsson, Helge Bille, malermester,
Slotsherrensvej 72, Vanløse
 Berthelsen, Hans, Rebbøl pr. Bolderslev
 Biblioteket, fængselsafdelingen Renbæk
pr. Skærbæk
 Bladt, N. P., agronom, Lunding
pr. Haderslev
 Bojsen, Hans, adjunkt, Flensborg

- Brinkman, Ludwig, Slesvig
 Bro, Ingver, lærer, Slesvig
 Brændstrup hjemstavnsforening,
 pr. Gramby
 Buch, Edith, frk., Åbenrå
 Buhl, Georg, assistent, Løgumgård
 Callesen, Paul, gårdejer, Bolderslev
 Carlsson, Benedicte, børnehaveder,
 Åbenrå
 Carstens, Karen M., lektor,
 Kolding
 Centralbiblioteket, Svendborg
 Christensen, Alfred, gårdejer, amtsråds-
 medlem, Visby
 Christensen, Marie, cand. theol. &
 mag., Kolding
 Christiansen, B. Lindskov, skovrider,
 Skærbæk
 Christianson, John, mag. art.,
 Nordkrog 21, Hellerup
 Christoph, Margrethe, Åbenrå
 Clausen, Hans, gårdejer, Elsmark
 pr. Nordborg
 Danielsen, Kristian, gårdejer, Gerup
 pr. Visby
 Dyre, Mogens, ingeniør, Danfoss,
 pr. Svenstrup
 Ebbesen, Klaus, Godthåbsvej 30 II,
 København F.
 Egebjærg Andersen, J. P., politiass.,
 Gråsten
 Elmelund, N. A., kaptajn, Vojens
 Elming, Svend, dommerfuldmægtig,
 Rødding
 Emmertsen, A., tandlæge, fru,
 Sundvænget 49, Hellerup
 Engraf, C. E., fængselsoverlærer,
 Renbæk pr. Skærbæk
 Esbensen, Otto, overlærer, Haderslev
 Fedders, Gerda, stud. phil., Park-
 alle 18 II, Hamborg 13
 Feldstedt, Ervin, chauffør, Tørsbøl
 Frank, Marius H., lærer, Åbenrå
 Frank, Rudolf, portør, Århus C.
 Friborg, Egon, Engesvang
 Fritz, Sv., arkitekt, Åbyhøj
 Gad, Uffe, fhv. landmand, Roager
 Grødum, Tage M., læge, Tinglev
 Gundesen, Nis, gårdejer, Sofiedal
 pr. Fårhus
 Hansen, Abbe Cathr., kontorassistent,
 frk., Åbenrå
 Hansen, Arnold, apoteker, Kolding
 Hansen, Gynther, bibliotekar, Flensborg
 Hansen, Hans Erik, lærer, Burkal
 Hansen, Knud Erik, Vojens
 Harck, Eduard, prokurist, Flensborg
 Hede, Martin, seminarielektor,
 Haderslev
 Henningsen, H., viceskoleinspektør,
 Haderslev
 Henningsen, Hans Jørgen, lærer, Nibøl,
 Sydslesvig
 Holbæk seminariums bibliotek
 Hollensen, P., Torslev pr. Skovsgård
 Holm, Tilde, lærerinde, fru, Høptrup
 Holsoe, H. V., befragter, Hjortholms-
 vej 16, Virum
 Homilius, Nik., ingeniør, Haderslev
 Hoppe, Kirsten, Flensborg
 Hugger, Ernst P., vandrelerer, Store
 Kværn, Sydslesvig
 Hørlyck, Anders, gårdejer, Skodborg J.
 Iversen, Jens, Tørning mølle
 Iversen, Wilhelm, købmand, Satrup,
 Sydslesvig
 Jensen, Hans, lærer, Haderslev
 Jensen, K. K., politiassistent, Tønder
 Jensen, Thorvald, direktør, Vojens
 Jessen, Carl Chr., stud. theol., Ehlers
 kolleg., København K.
 Johansen, Hans, slagtermester, Åbenrå
 Johannsen, Kathr., overlærer, frk.,
 Åbenrå
 Juhl, Chr., kriminalass., Gråsten
 Jøhnik, F. J., lærer, Åbenrå
 Kaufmann, Th., Bovrup
 Kier, Valborg, fru, Åbenrå
 Klåning, Axel F., inspektør, Åbenrå
 Knudsen, Elmo, biskop, Christiansfeld
 Knudsen, Jørgen Peter, fhv. distrikts-
 bestyrer, Tønder
 Kongelige Norske Videnskabers
 Selskabs bibliotek, Det, Trondheim
 Kragh, K., Åbenrå
 Kronika, Jacob, redaktør, Flensborg
 Kudsk, Anni, lærerinde, Tyrstrup
 Köppen, Poul, stud. mag., Århus C.
 Lange, Johs., gårdejer, Jegelund
 pr. Bevtøft
 Larsen, C. P., major, Vordingborg
 Larsen, Povl Klovborg, lærer,
 Svenstrup, Als
 Lassen, Niels, sekretær, cand. jur.,
 Blidalspark 44 I, Hellerup
 Laugesen, Svend, seminarielektor,
 Haderslev
 Lauritzen, G., organist, Åbenrå
 Lautrup, Carl Erik, cand. jur., Erika-
 vej 165, Gentofte
 Lesch, Georg, skoleleder, Nykirke,
 Sydslesvig

- Lildholdt, Ester, bestyrerinde, Ulkebøl
 Løvig, Karen, fru, Sønderborg
 Madsen, A. J., Slipkov, Kruså
 Madsen, Hans, sognepræst, Kegnæs
 Mægaard, Inger, børnehaveleder, Åbenrå
 Mai, Jørgen, apoteker, Tinglev
 Markussen, Chresten, lærer, Vojens
 Mathiasen, Inger, lærerinde, fru, Kolding
 Mathiesen, Friedrich, arbejdsleder, Åbenrå
 Merrils Madsen, førstelærer, Arnitlund pr. Over Jerstal
 Michelsen, Viggo, assurandør, Åbenrå
 Monrad Møller, Jørgen, forstander, Asserballekov
 Mølgaard, Poul, konsulent, Åbenrå
 Møller, Ejvind, pedel, Åbenrå
 Møller, J. P., bogbinder, Haderslev
 Mørk, Trier, statskovfoged, Nygård pr. Svenstrup
 Nielsen, H. K., civilingeniør, Hjallesø
 Nissen, Viktor, konsulent for særundervisn., Åbenrå
 Nybroe, Karsten, Vojens
 Nørgård, N., overassistent, Åbenrå
 Olesen, M. J., pastor, Rødding
 Olsen, Erik, Fynshav
 Olsen, P. Riis, forstander, Åbenrå
 Paulsen, H. P., lærer, Hoptrup
 Paulsen, Marie, søster, Slesvig
 Pedersen, Rolf, Vojens
 Petersen, Carlo Daus, Åbenrå
 Petersen, Christian, agronom, Haderslev
 Petersen, Christian, redaktionssekretær, Haderslev
 Petersen, Ejner, gårdejer, Tornumgård pr. Lintrup
 Petersen, Helge Daus, skovfoged, Stubberupskov pr. Faxø
 Petersen, Magda, overlærer, frk., Rødding
 Poulsen, Aksel, sognepræst, Ø. Lindet
 Poulsen, Frode, lærer, Vojens
 Priemé, Hans, adjunkt, Gimsing pr. Struer
 Rasmussen, Arved, portner, Asserballe
 Rasmussen, C. J., fiskebiolog, magister, Brøns Mølle
 Rasmussen, Søren, gårdejer, Hygumskov
 Rasmussen, Aage, Broager
 Ravn, John, Vojens
 Reimers, Gerhard, lærer, Nibøl, Sydslesvig
 Riemer, Helene, fru, Flensborg
 Riis, Marius, seminarielektor, Haderslev
 Rode, Carl C., forstander, Åbenrå
 Rosager-Hansen, P., stadsskoleinsp., Padborg
 Ryge Petersen, G., lærer, Agtrup, Sydslesvig
 Schmidt, Carl E., entreprenør, Drengsted pr. Døstrup, Sdj.
 Schmidt, Ib, stud. merc., Sønderborg
 Schmidt, Ragnhild, overlærer, frk., Vojens
 Schultz, Fritz, bogholder, Åbenrå
 Seeborg, Th., rentier, Brændstrup pr. Gram
 Simonsen, Jes, manufakturhandler, Åbenrå
 Skøtt, Hans, gårdejer, Møjbøl pr. Øster Lindet
 Stabel, Monica, frk., højskolen. Rødding
 Studnitz, Torben, cand. jur., Godthåb, Grønland
 Sølvsteen, sognepræst, Øster Højt
 Tang, Harry, Vojens
 Teller, Niels, forsorgsassistent, Renbæk pr. Skærbæk
 Thomsen, Frieda M., afdelingssygeplejerske, Tønder
 Thygesen, Frantz, landsdommer, Viborg
 Tjellesen, Kai, tømremester, Espergærde
 Toft, Carsten, skoleelev, Vojens
 Tykiær Jensen, sognepræst, Hammelev
 Taaning, Jørgen, overlærer, Haderslev
 Universitetsbiblioteket, Kiel
 Vestergaard, Erik, journalist, Flensborg
 Westhoff, K., overtoldass., Padborg
 Vetter, M. C. sekretær, Kolding
 Wiberg, J. C., kaptajnløjtnant, Fredericia
 Willesen, Erik, arkitekt, Hyrdvangen 100, København NV
 Vive, P. N., sognepræst, Tystrup
 Volt, J. C., overlærer, Vojens
 Vriesema, Marie, lærerinde, Risum, Sydslesvig
 Waage Jensen, lærer, Kappel, Sydslesvig
 Zachariassen, Ella, pens. lærerinde, Christiansfeld
 Zentralbücherei, Åbenrå
 Aarup, H. lektor, Sønderborg

Manuskript og forkortelser i Sønderjyske Årbøger

Redaktionen af Sønderjyske Årbøger ønsker, at artikler, som skal fremkomme deri, får et i det ydre ensartet præg, således at ortografi, kildehenvisninger, forkortelser m. m. kommer til at følge de samme regler. Man har derfor udarbejdet følgende retningslinier, som bedes overholdt af årbøgernes medarbejdere:

Manuskriptet: Det er ønskeligt - men ikke nødvendigt - at artiklerne er maskin skrevet. De må derfor altid være skrevet på papir af ensartet størrelse - helst A 4 - og af en forsvarlig kvalitet. Af hensyn til tilføjelser, redaktionens bemærkninger o.s.v. er det vigtigt, at der er et godt mellemrum mellem linierne, og at der er en bred margin til venstre. Siderne bør være forsynet med sidetal. Manuskriptpapir kan gratis fås fra ekspeditionen.

Fremhævelser: Som regel foretages fremhævelser ved hjælp af kursivering. Er det absolut nødvendigt med to slags fremhævelser, anvendes desuden kapitæler. Versaler og spatiering vil ikke blive benyttet.

Ortografi: Her følges de almindelige bestemmelser (små bogstaver, Å, kunne o.s.v.). Alle virkelige egennavne skrives med stort, således også navne på institutioner, f. eks. Tyske Kancelli, 3. Regiment m.m. Datoer angives ikke ved brøker, men ved at skrive månedens navn, altså 3. juli. Månedernes navne forkortes: jan., febr., aug., sept., okt., nov., dec. Kongernes nummer angives ved arabertal, altså Christian 4., og i stedet for 17. århundrede bruges udtrykket 1600-årene, evt. 1600-tallet. Der skrives 1670'erne.

Citater: Citater på fremmede sprog skal oversættes til dansk, med mindre det drejer sig om enkelte ord, der vanskeligt kan oversættes. Anser forfatteren det for nødvendigt, kan citatet i dets oprindelige sprogform dog gengives i noterne. Drejer det sig om citater på dansk, normaliseres ortografi og tegnsætning.

Forkortelser: I teksten må ikke anvendes andre forkortelser end sådanne, som er i almindelig brug: bl. a. f. eks., m.m., o.s.v. Desuden de ovenfor nævnte forkortelser af månedernes navne. I noterne de i medfølgende liste opførte forkortelser. Ved andre forkortelser følges de samme retningslinier. Er der tale om en større artikel med mange noter, vil det almindeligvis være mest praktisk som indledning til noterne at meddele en fortegnelse over de anvendte forkortelser.

Noter og kildehenvisninger: Disse må under ingen omstændigheder anbringes i selve teksten, men sættes bagefter artiklen. Henvisning sker ved et notetegn, der ikke forsynes med parentes. Notetegnene nummereres fortsat inden for artiklen, ved større artikler dog kun inden for de enkelte kapitler. I så fald medtages kapiteloverskrifterne. Hver note begynder med en ny linie. Kildehenvisningerne må være så fyldige, at man altid kan se, hvor hver enkelt oplysning kommer fra. Det er altså ikke tilstrækkeligt ved artiklens slutning at give en sammenfattende oversigt over kilde-materialet.

Når der i noterne henvises til arkivalisk materiale, må henvisningen være så ud-

forlig, at enhver let kan finde frem til de nævnte kilder. Det er således ikke tilstrækkeligt at skrive: Landsarkivet eller Sønderborg byarkiv. Man bør altid anføre arkivafdelingens navn, pakkens eller protokollens titel, evt. noget forkortet. Er der tale om nummererede arkivalier, er det nok at anføre arkivafdelingens navn og nummer. En henvisning bør se således ud: Sønderb BArk XIV. Sager vedr. markeder og torv 1708-1836 eller Ty Kanc. IA.D 182. Henvises der til selvstændige værker, anføres disses titel fuldtud. Drejer det sig om meget lange titler, kan en sådan dog forkortes, evt. ved med prikker at angive udeladelsen. Ved selvstændige værker, men ikke ved tidsskriftartikler, anføres udgivelsesåret imellem kommaer. Derimod vil der som regel ikke være grund til at nævne trykkestedet. Henvisninger til trykt litteratur kommer herefter til at se således ud: Hist T 3. r. VI, s. 35, SJy Arb 1926, s. 56, H. Brandt: Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts, 1925, s. 36.

Billedteksterne: Hvis forfatterne leverer billeder til en artikel, bør disse være forsynet med en fyldig billedtekst, der indholder alle de oplysninger, som kan lette forståelsen af billedet og belyse dets forbindelse med teksten. Er der tale om maleri, stik og lign., anføres kunstnerens navn. Desuden nævnes det, hvor billedets original opbevares. Ved større artikler med mange billeder vil det være ønskeligt med en samlet billedfortegnelse, og oplysningerne om opbevaringssted kan da gives her.

Forkortelser:

Amtsarkiv	<i>AArk</i>
Acta Archaeologica	<i>Acta Arch</i>
Amtsblatt	<i>ABl</i>
Addimenta	<i>Add</i>
Aflevering fra Kiel	<i>Afl Kiel</i>
Amtsforstanderarkiv	<i>AFstArk</i>
E. Alberti: Lexikon der schleswig-holstein-lauenburgischen und eutinischen Schriftsteller	<i>Alberti</i>
C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland	<i>Allen Da Spr Hist</i>
Apenrader Tageblatt	<i>Ap Tagebl</i>
Archiv für Geschichte, Statistik, Kunde der Verwaltung und Landesrechte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg	<i>Arch Gesch Stat</i>
Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogtümer Schleswig, Holstein, Lauenburg und der angrenzenden Länder und Städte	<i>Arch St KGesch</i>
O. Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig I-III	<i>Arends</i>
Amts(stue)regnskab	<i>ARgsk</i>
Aktfortegnelse	<i>AktFort</i>
Arup: Danmarks historie	<i>Arup</i>
Amtsstuearkiv	<i>AStArk</i>
Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte	<i>Beitr Sch StGesch</i>
Bernstorffske Papirer udg. af Aage Friis	<i>Bernst Pap</i>
Borgerskabsprotokol	<i>BorgProt</i>
Bricka: Dansk biografisk Lexicon	<i>Bricka</i>
Brøndsted: Danmarks Oldtid	<i>Brøndsted</i>
Byarkiv	<i>BArk</i>
Bøje: Danske Guld- og Sølvmedemærker	<i>Bøje</i>
Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve	<i>Chr 4 Breve</i>
Chronologische Sammlung der . . . Verordnungen und Verfügungen . . .	<i>Chron Samml</i>
Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum	<i>Corp Const Holsat</i>
Corpus Statutorum Slesvicencium	<i>Corp Stat Slesv</i>
Casper Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer Schleswig und Holstein	<i>Danckwerth</i>
Danmarks Adels Aarbog	<i>Da Ad Arb</i>
Danske Atlas	<i>Da Atl</i>
Dansk biografisk Leksikon	<i>Da Biogr Leks</i>
Danmarks Folkeminder	<i>Da Folkem</i>
Dansk Folkemindesamling	<i>Da Folkem Saml</i>
Danske Folkemaal	<i>Da Folkemål</i>
Danmarks gamle Købstadslovgivning	<i>Da Gl Kbst Lovg</i>
Danmarks gamle Personnavne	<i>Da Gl Pers</i>
Danmarks Herregaarde ved Aar 1920	<i>Da Herreg</i>

Danske Kancelli	<i>Da Kanc</i>
Danske Kancelliregistranter 1535-1550	<i>Da KancReg</i>
Danmarks Kirker	<i>Da Kirk</i>
Den danske Kirkes Historie	<i>Da Kirk Hist</i>
Danske Magazin	<i>Da Mag</i>
Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne	<i>Da Pol Br</i>
Danmarks Riges Breve	<i>Da Rig Br</i>
Danmarks Riges Historie	<i>Da Rig Hist</i>
Danmarks Runeindskrifter ved L. Jacobsen og E. Moltke	<i>Da Runeindskr</i>
Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Litteraturhistorie	<i>Da Saml</i>
Danske Slotte og Herregaarde	<i>Da Sl Herreg</i>
Danmarks Stednavne	<i>Da Stedn</i>
Danske Studier	<i>Da Stud</i>
Diplomatarium Danicum	<i>Dipl Dan</i>
Diplomatarium Flensborgense udg. af H. C. P. Sejdelin	<i>Dipl Flensb</i>
Dybbøl-Posten	<i>DybPost</i>
Dannevirke	<i>Dv</i>
N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holst. Privatrechts	<i>Falck Privatrecht</i>
N. Falck: Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes . . .	<i>Falck Samml</i>
Familiengeschichtliche Mittheilungen aus Nordschleswig	<i>FamGesch Mitt NSchlesw</i>
E. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II	<i>Feddersen KirchGesch</i>
H. F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal	<i>Feilberg Ordb</i>
Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i Studiet af Sonderjyllands Historie	<i>Fink-Hvidtfeldt</i>
Finanskollegiet	<i>FinKoll</i>
Flækkearkiv	<i>FlArk</i>
Flensborg Avis	<i>Fl Av</i>
Fortid og Nutid	<i>Fort Nut</i>
Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot	<i>Frederiksb Mus</i>
Kong Frederik den Førstes danske Registranter	<i>Fr 1 Reg</i>
Fysikatarxiv	<i>FysArk</i>
Godsarkiv	<i>Ark</i>
Sammlung der hauptsächlichen Schl.-Holst. gemeinschaftl. Verordnungen	<i>Gem Verordn</i>
Generalkirkeinspektionskollegiet	<i>GenKirkKoll</i>
Generalsuperintendentens arkiv	<i>GenSup Ark</i>
Generaltoldkammeret	<i>GenToldkam</i>
Geografisk Tidsskrift (dansk)	<i>Geogr T(Da)</i>
Geschichte Schleswig-Holstein	<i>Gesch Sch-H</i>
C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen udg. af C. Nyrop	<i>Gilde Lavsskr</i>
Gamle kongelige Samling	<i>Gl Kgl Saml</i>
Gottorperarkivet	<i>GottArk</i>
H. Grotefend: Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit	<i>Grotefend</i>
Grænsevagten	<i>GrVagt</i>
Haderslev byhistoriske Arkiv	<i>Had Byhist Ark</i>
Haderslev-Samfundets Årsskrift	<i>Had Samf</i>
De Hansborgske Registranter udg. af Caroline Andersen	<i>Hansb Reg</i>
Hanserezesse	<i>Hanserez</i>
G. Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen	<i>Hanssen Abhandl</i>
Paul v. Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit	<i>Hedemann-Heespen Neuzeit</i>

Heimatblätter aus Nordschleswig	<i>Heimbl NSchl</i>
Husfogedarkiv	<i>HFArk</i>
J. C. W. Hirsch: Danske og norske Officerer 1648-1814	<i>Hirsch Officerer</i>
Historisk Tidsskrift (dansk)	<i>Hist T (Da)</i>
Historische Zeitschrift	<i>Hist Z</i>
Hejmdal	<i>Hjmd</i>
Hofmann: Samlinger og Fundationer	<i>Hofm Fund</i>
Hof- og Statskalender	<i>Hof StKal</i>
Edv. Holm: Danmarks-Norges indre Historie 1660-1720	<i>Holm Da-No Hist 1660-1720</i>
Edv. Holm: Danmarks-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse	<i>Holm Da-No Hist 1720-1814</i>
Haandbog for danske Lokalhistorikere	<i>Håndb LokHist</i>
Jahrbuch des Angler Heimatvereins	<i>Jahrb Angeln</i>
Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde	<i>Jahrb Eckernf</i>
Jahrbuch für die Schleswigsche Geest	<i>Jahrb Geest</i>
Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg	<i>Jahrb LKunde</i>
Jahrbuch des Nordfriesischen Instituts	<i>Jahrb Nordfr Inst</i>
Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde	<i>Jahrb Nordfr</i>
Heimatkundliches Jahrbuch für den Kreis Rendsburg	<i>Jahrb Rendsb</i>
H. N. A. Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig	<i>Jensen Kirch Stat</i>
A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis, I-III	<i>Jessen</i>
Franz v. Jessen: Håndbog i det nordslesvigske Spørgsmåls Historie	<i>v Jessen Håndb NSlesv</i>
Franz v. Jessen: Håndbog i det slesvigske Spørgsmåls Historie 1900-37 I-III	<i>v Jessen Håndb Slesv</i>
Jydske Tidende	<i>Jy Tid</i>
Junge Front	<i>Ju Fr</i>
Samlinger til Jydsk Historie og Topografi og Jyske Samlinger	<i>Jy Saml</i>
Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie	<i>Jørgensen Retshist</i>
Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog	<i>Kalkar Ordb</i>
H. P. Hanssen: Kampaarene	<i>Kampårene</i>
Kancelliets Brevbøger . . .	<i>Kanc Brevb</i>
Kirkebog	<i>KBg</i>
Det kgl. Bibliotek	<i>Kgl Bibl</i>
Kirkeinventarium	<i>KInv</i>
Kirkehistoriske Samlinger	<i>Kirkehist Saml</i>
Kommunearkiv	<i>KomArk</i>
Kommercekollegiet	<i>KommKoll</i>
B. Kordes: Lexikon der jetztlebenden Schleswig-Holsteinischen Schriftsteller	<i>Kordes</i>
Kreisblatt	<i>KrBl</i>
Kirkeregnskab	<i>KRgsk</i>
Krigskancelliet	<i>Krigskanc</i>
Krigskollegiet	<i>Krigskoll</i>
H. P. Hanssen: Krigstiden	<i>Krigstiden</i>
Kronens Skøder på . . . Jordegods i Danmark	<i>Kron Sk</i>
Kredsudvalgsarkiv	<i>KrUdvArk</i>
Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder	<i>KultHist Leks</i>
Kunst in Schleswig-Holstein	<i>Kunst Sch-H</i>
Landsarkivet for Sjælland m. m.	<i>LA Kbh</i>
Landsarkivet for Fyn	<i>LA Od</i>

Landesarchiv Schleswig-Holstein	<i>LA Sch</i>
Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele	<i>LA Åb</i>
Landsarkivet for Nørrejylland	<i>LA Vib</i>
P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede	<i>Lauridsen SJy vågnede</i>
Landrådsarkiv	<i>LRÅArk</i>
J. L. Lübker und H. Schröder: Lexikon der schleswig-holstein-lauenburgischen und eutinischen Schriftsteller von 1796 bis 1828	<i>Lübker-Schröder</i>
Fr. Mager: Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in Historischer Zeit I-II	<i>Mager</i>
R. Mejborg: Nordiske Bøndergaard I Slesvig	<i>Mejborg Slesvig</i>
Johannes Mejers Kort over det danske Rige III Aabenrå amt	<i>Mejer Aabenrå</i>
Otto Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch	<i>Mensing Wörterb</i>
Danske middelalderlige Regnskaber	<i>MidAld Rgsk</i>
Missiver fra Kongernes Christian's og Hans's Tid, udg. af William Christensen	<i>Missiver</i>
Mitteilungen der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Familienforschung und Wappenkunde	<i>Mitt FamForsch</i>
Mødersmålet	<i>MM</i>
Johannes Møller: Cimbria Literata	<i>Moller Cim Lit</i>
Møllerske Stamtavler	<i>Moller Tavt</i>
Monumenta inedita udg. af Westphalen	<i>Mon Ined</i>
Flensborg Museum	<i>Mus Flensb</i>
Museet på Gottorp	<i>Mus Gott</i>
Haderslev Amtsmuseum	<i>Mus Had</i>
Museet på Sønderborg Slot	<i>Mus Sønderb</i>
Tønder Museum	<i>Mus Tdr</i>
Aabenrå Museum	<i>Mus Åb</i>
M. Rasch: Aus der alten Namenstruhe	<i>Namenstruhe</i>
Nationalmuseet	<i>NatMus</i>
Nationalmuseets Arbejdsmark	<i>NatMus Arb</i>
A. Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde	<i>Niemann Landesk</i>
A. Niemann: Miscellaneen, historischen, statistischen und ökonomischen Inhalts . . . der Herzogthümer Schleswig-Holstein	<i>Niemann Misc</i>
Noodt: Beyträge zur Erläuterung . . .	<i>Noodt Beyträge</i>
Nordalbingische Studien	<i>Nordalb Stud</i>
Nordisk Kultur	<i>Nord Kult</i>
Der Nordschleswiger	<i>NSchl</i>
Nordschleswigsche Zeitung	<i>NSchl Z</i>
H. Hejlsbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke	<i>NSlesv Kirke</i>
Neues Staatsbürgerliches Magazin	<i>N St Mag</i>
Neue Tøndersche Zeitung	<i>N Tond Zeit</i>
Ny kongelig Samling	<i>Ny Kgl Saml</i>
Henning Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig	<i>Oldekop</i>
Overrettens Arkiv	<i>OR Ark</i>
Ordbog over det danske Sprog	<i>Ordb Da Spr</i>
Overkonsistoriets arkiv	<i>OK Ark</i>
Personalhistorisk Tidsskrift	<i>PersHist T</i>
Pergament	<i>Perg</i>
Personregister	<i>PersReg</i>
Privatarkiver	<i>PrivArk</i>

Provstearkiv	<i>ProArk</i>
Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte	<i>ProvBer</i>
Præstearkiv	<i>PræArk</i>
Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins	<i>Quell Forsch</i>
Quellensammlung der Schleswig-Holsteinisch-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte	<i>Quell Samml</i>
Rigsarkivet	<i>RArk</i>
Regesta diplomatica historiæ Danicæ	<i>Regesta</i>
Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden	<i>Reg Urk</i>
Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis	<i>Repert</i>
Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds i Tidsrummet 1770-1827 udg. af Louis Bohé	<i>Reventl Pap</i>
P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse	<i>Rhode</i>
Samlinger af Adkomster . . . for Ribe Domkapitel . . . kaldet Oldemoder	<i>Ribe Old</i>
Ribe Stifts Aarbog	<i>Ribe St .Arb</i>
Rentekammeret	<i>Rtk</i>
A. Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung	<i>Sach Hzt Schl</i>
Schleswig-Holsteinische Anzeigen	<i>Sch-H Anz</i>
Schiller & Lübben: Mittelniederdeutsches Wörterbuch	<i>Schiller Lübben Wörterb</i>
Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte	<i>Schr Flb StGesch</i>
Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte	<i>Schr Sch-H KirchGesch</i>
Schultz: Danmarks historie	<i>Schultz</i>
Johannes von Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig 1. udg. 1837	<i>Schröder I</i>
Johannes von Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig 2. udg. 1854	<i>Schröder II</i>
H. v. Schubert: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins I	<i>Schubert KirchGesch</i>
Scriptores rerum Danicarum	<i>Scr Rer Dan</i>
M. Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage	<i>Sering</i>
Schleswig-Holsteins Siegel des Mittelalters	<i>Siegel Sch-H</i>
Die Sippe der Nordmark	<i>Sippe</i>
Sønderjyllands Historie	<i>SJy Hist</i>
Sønderjysk Månedsskrift	<i>SJy MSkr</i>
Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformations-tiden	<i>SJy Sk Jb</i>
Sønderjyske Stednavne	<i>SJy Stedn</i>
Sønderjyske Årbøger	<i>SJy .Arb</i>
P. Skautrup: Det danske sprogs historie	<i>Skautrup Spr Hist</i>
Skifteprotokol	<i>SkProt</i>
Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland	<i>Skrifter</i>
Skyld- og panteprotokol	<i>SkyPaProt</i>
P. G. Grandjean: Slesvigske købstæder og herreders segl indtil 1660	<i>Slesv Kobst Segl</i>
Slesvigske Provindsial-Efterretninger	<i>Slesv Prov Eft</i>
Carsten Petersen: Slesvigske Præster	<i>Slesv Præster</i>
Th. O. Achelis: Slesvigs studentermatrikel 1517-1864 i Åb La	<i>Achelis Stud Matr</i>

J. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere	<i>Smith Amtsforv</i>
Sonderburger Zeitung	<i>Sonderb Zeit</i>
Sprogforeningens Almanak	<i>SprF Alm</i>
Sprog og Kultur	<i>Spr Kult</i>
Knud Kretzschmer: Sydslesvigske Dagbog	<i>SSL Dagb</i>
Sydslesvigske Stednavne	<i>SSL Stedn</i>
Stadtarchiv Flensburg	<i>StadtArch Flb</i>
Statsraadets Forhandling udg. af Har. Jørgensen	<i>Statsr Forh</i>
Stednavneudvalget	<i>StednUdv</i>
Stemann: Geschichte des Öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthum Schleswigs	<i>Stemann PrivRecht</i>
Staatsbürgerliches Magazin	<i>St Mag</i>
Systematische Sammlung der für Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen	<i>Syst Samml</i>
Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1783	<i>Tab Øresund</i>
H. P. Hanssen: Et Tilbageblik	<i>Tilbageblik</i>
Topografica	<i>Top</i>
Trap: Danmark	<i>Trap</i>
J. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig I-II	<i>Trap Slesvig</i>
Tyske Kancelli	<i>Ty Kanc</i>
Udskiftningsakt	<i>UdskAkt</i>
Udvalget for Folkemål	<i>Udv Folkem</i>
Universitetsbiblioteket	<i>UnivBibl</i>
Urkundensamling der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte	<i>UrkSamml Sch-H-L</i>
Kong Valdemars Jordebog udg. af Sv. Aakjær	<i>Vald JBog</i>
E. Waschinski: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864 I-II	<i>Waschinski</i>
Weilbachs Kunstnerleksikon	<i>Weilbach KunstLeks</i>
Vejledende Arkivregistraturer	<i>Vejl ArkReg</i>
S. V. Wiberg: Personalhist., statistiske og genealogiske Bidrag til en alm. Præstehistorie	<i>Wiberg Præstehist</i>
Danske Vider og Vedtægter	<i>Vid Vedt</i>
Visitatorialarkiv	<i>VisArk</i>
Vestkysten	<i>VKyst</i>
Deutscher Volkskalender Nordschleswig	<i>VolksKal</i>
Vestslesvigske Tidende	<i>VSl Tid</i>
Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte	<i>Z Sch-H Gesch</i>
Åbenrå byhistoriske Forening	<i>Åb Byhist Ark</i>
Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørring Lehn	<i>Aagård</i>
Fra Als og Sundeved	<i>Årb Als</i>
Fynske Aarbøger	<i>Årb Fyn</i>
Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie	<i>Årb Old Hist</i>
Fra Ribe Amt	<i>Årb Ribe</i>
Aarskrift for Svendborg Amts historiske Samfund	<i>Årb Svendb</i>
Vejle Amts Aarbog	<i>Årb Vejle</i>

I serien Skrifter, udgivne af Historisk Samfund
for Sønderjylland, er udkommet:

- Nr. 1. Provst Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. 2,25 kr. (I boghandelen 4,50 kr.).
- Nr. 2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landråd*. Udsolgt.
- Nr. 3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. I udsolgt, II kr. 11,00 (22,00).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk fattigvæsens fortid*. Kr. 4,50 (9,00).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Udsolgt.
- Nr. 6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt. 2 kr. (4,—).
- Nr. 7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. Kr. 3,00 (6,00).
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. Kr. 2,00 (4,00).
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. Udsolgt.
- Nr. 10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. Under redaktion af Cl. Eskildsen, J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
- Nr. 11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*, 2. udgave m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen, indb. kr. 7,50 (15,00).
- Nr. 12. *Nordslesvig efter genforeningen*. 7 radioforedrag. Kr. 3,00 (6,00).
- Nr. 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694*. Kr. 4,00 (8,00).
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. (Udsolgt).
- Nr. 16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I. Udsolgt. II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad*. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns Erintringer*. (Udsolgt).
- Nr. 19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterne tid*, indb., kr. 12,00 (24,00).
- Nr. 20. Knud Kretschmer: *Den sønderjydske Fond*. Kr. 8,00 (16,00).
- Nr. 21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Kr. 8,00 (16,00).
- Nr. 22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rddmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550—1848*. Indb. 6,00 kr. (12,00).
- Nr. 23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850*. Indb. Kr. 15,00 (30,00).
- Nr. 24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550—1900*. Udsolgt.
- Nr. 25. *Åbenrå bys Historie I*. Under redaktion af J. Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Indbundet 16,50 kr. (33,00).

- Nr. 26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvener. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen.* Indb. 15,00 kr. (30,00).
- Nr. 27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmesang 1717—1740.* Indb. 22,00 kr. (44,00).
- Nr. 28. H. V. Gregersen: *Den Lüneburgske Saltoktroi. Et Bidrag til Salthandelens Historie i Hertugdømmet Slesvig.* Indbundet 17,00 kr. (34,00).
-

Serien af små, populære levnedsskildringer:

- Marie Boesen: *Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livshistorie.* Medlemspris kr. 4,00 (8,00).
- Hans Hansen: *Fra tidlig vdr til efterdr. I sønderjysk landbrugs tjeneste.* Kr. 5,00 (10,00).
- Morten Kamphövener: *Skrumsager. En sønderjysk fører.* Kr. 5,00 (10,00).
- Johan Meyer: *Det gamle Frøslev.* Indb. 5,00 kr. (10,00).
- Th. Kaufmann: *Minder og Tanker.* Erindringer fra grænselandet. Indbundet kr. 5,50 (11,00).

De to serier redigeres af et udvalg bestående af generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminarieadjunkt H. V. Gregersen, Haderslev, landsarkivar P. Kr. Iversen, Åbenrå, og forstander Hans Lund, Tandrupgård. Manuskripter og henvendelser til redaktionen iøvrigt sendes til redaktionssekretæren, seminarieadjunkt H. V. Gregersen, Dr. Alexandrinesvej 2, Haderslev.

Endvidere forhandles:

- H. V. Gregersen: *Messe og Marked.* Det landskendte Klipelev marked. Kr. 8,00 (16,00).
- Bjolderup Sogns Historie:* Under redaktion af H. V. Gregersen og Peter Kr. Iversen. 22,00 (44,00). 1. halv. kr. 10,00 (20,00). 2. halv. kr. 12,00 (24,00).
-

Historisk Samfund for Sønderjylland udgiver i frit abonnement:

Sønderjysk Månedsskrift

Tegn abonnement à 14 kr. årligt, og De modtager et fyldigt, månedligt hæfte med små, letlæste artikler vedrørende historiske og kulturelle emner. Bestilling afgives på vedlagte kort.

Ældre årgange af Sønderjysk Månedsskrift kan købes gennem skrift-ekspeditionen, Landsarkivet, Åbenrå.

Prisen for et sæt af de årgange indtil 1957, der endnu haves på lager, er kr. 25,—, enkeltårgange sælges for kr. 5,—, efter 1957 dog kr. 10,— pr. årgang, enkelthæfter à kr. 1,00.

★

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland får gratis *Sønderjyske Årbøger* med 2 halvbind om året. En del ældre årgange haves endnu på lager. De forhåndenværende årbøger indtil 1960 sælges for 100 kr. pr. ukomplet række, enkelte årgange 1889—1933 kr. 5,00, 1933—1957 kr. 7,50 og 1958 ff. for kr. 11,00.

Indmeldelse eller bestillinger kan afgives på vedlagte kort.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

har følgende styrelse:

Formand: landsarkivar Peter Kr. Iversen,
Åbenrå

Kasserer: ekspeditionssekretær
Olav Christensen, Haderslev

Sekretær: viceskoleinspektør Chr. Stenz,
Åbenrå

Amtsudvalgsformænd:

Gdr. Ernst Christensen, Asserballe
pastor Tage Holm, Vøjens
overassistent Holger Jacobsen, Åbenrå
pastor H. F. Petersen, Satrup, Angel
gdr. Cornelius Schmidt, Døstrup

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

Viceskoleinspektør Werner Christiansen,
Tønder
rektor Knud Fanø, Flensborg
generalkonsul, professor, dr. phil.
Troels Fink, Flensborg
seminarieadj. H. V. Gregersen, Haderslev
provst, dr. theol. Jens Holdt, Brede
landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg
fhv. højskoleforstander Hans Lund,
Tanderupgård
arkivar H. H. Worsøe, Åbenrå

Formanden, kassereren og sekretæren
danner forretningsudvalg

Sekretariat og ekspedition:

Landsarkivet, Åbenrå (arkivar H. H. Worsøe)
tlf. (0 46) 2 27 04. Giro 116642

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Knud Fanø,
box D, Gråsten Bank, Kruså

Sønderjysk Månedsskrift: Chr. Stenz,
Tøndervej 173, Åbenrå

Skriftrækken: H. V. Gregersen,
Dr. Alexandrinesvej 2, Haderslev

Kassererens adresse:

Olav Christensen, Christiansfeldvej 30,
Haderslev, giro: 42682

Sønderjyske Årbøger er Historisk Samfunds
medlemsskrift. Medlemskontingent er
f. t. 11,50 kr. + porto m. v.

Indmeldelser modtages af sekretariatet,
af alle styrelsesmedlemmer og
de lokale tillidsmænd

Sønderjyske Årbøger og Skrifter
er i kommission hos
Danske Boghandleres Kommissionsanstalt,
Nyropgade 19, København V.

